

№1
2026

ISSN 0132-618X
ISSN 1694-8602 (online)
1928-жылдан баштап чыгууда
DOI:10.34855/elagartuu2026.1

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДҮҮ ИЛИМИЙ, ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE OF THE
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

Редколлегия

Editorial board

1. Кийизбаева Ч.К. – редакциялык коллегиянын төрайымы;	1. Кийизбаева Ч.К. – председатель редакционной коллегии;	1. Kiiizbaeva Ch.K. – Chairman of the editorial board.
2. Абакиров К.А. – филология илимдеринин доктору, профессор;	2. Абакиров К.А. – доктор филологических наук, профессор;	2. Abakirov K.A. – Doctor of Philology, Professor;
3. Болжурова И.С. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;	3. Болжурова И.С. – доктор педагогических наук, профессор;	3. Boljurova I.C. - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
4. Акматалиев А.А. – КР УИА академиги;	4. Акматалиев А.А. – академик НАН КР;	4. Akmataliev A.A. – Academic of the NA of Sciences of the KR;
5. Бөрүбаев А.А. – КР УИА академиги;	5. Бөрүбаев А.А. – академик НАН КР;	5. Borybayev A.A. – Academic of the NA of Sciences of the KR;
6. Ишкеев Н.И. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;	6. Ишкеев Н.И. – доктор педагогических наук, профессор;	6. Ishekeev N.I. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
7. Мамытов А.М. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;	7. Мамытов А.М. – доктор педагогических наук, профессор;	7. Mamytov A.M. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
8. Мамбетакунов У.Э. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;	8. Мамбетакунов У.Э. – доктор педагогических наук, профессор;	8. Mambetakunov U.E. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
9. Чыманов Ж.А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;	9. Чыманов Ж.А. – доктор педагогических наук, профессор;	9. Chymanov Zh.A. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor;
10. Турдугулов А.Т. – филология илимдеринин доктору, профессор;	10. Турдугулов А.Т. – доктор филологических наук, профессор;	10. Turdugulov A.T. – Doctor of Psychological Sciences, Professor;
11. Калдыбаев С.К. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;	11. Калдыбаев С.К. – доктор педагогических наук, профессор;	11. Kaldubaev C.K. - Doctor of Psychological Sciences, Professor;
12. Абдырахманов Т.А. – тарых илимдеринин доктору, профессор.	12. Абдырахманов Т.А. – доктор исторических наук, профессор.	12. Abdurahmanov T.A. - Doctor of Historical Sciences, Professor.

УДК 82-7:821.512.154

Баймырзаев Б.А., Мусуралиева Э.Т.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

М.Ломоносов атындагы менчик орто мектеп

**ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, РАССМАТРИВАЕМЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ПИСАТЕЛЯ Т. ШАЙДУЛЛАЕВОЙ**

Баймырзаев Б. А., Мусуралиева Э. Т.

Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына

частная средняя школа им. М. Ломоносова

**ЖАЗУУЧУ Т.ШАЙДУЛЛАЕВАНЫН ПРОЗАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДА
КӨТӨРҮЛГӨН НЕГИЗГИ ПРОБЛЕМАЛАР**

Baimurzaev B. A., Musuralieva E. T.

Kyrgyz National University named after Zh.Balasagyn

private secondary school named after M. Lomonosov

**THE MAIN PROBLEMS RAISED IN THE PROSE WORKS OF THE WRITER
T. SHAIDULLAYEVA**

Аннотация: КР эл жазуучусу, белгилүү журналист жана социолог-окумуштуу Т.Шайдуллаеванын чыгармачылыгы азыркы кыргыз окурмандарына жакшы тааныш десек болот. Ал улуттук адабиятка XX кылымдын 80-жылдарынын II жарымынан келди. Айыл турмушун бала күнүнөн бери жакшы билип, андагы жашаган карапайым адамдардын ички жан дүйнөсү, жашоо турмушунун чыгармаларынын ички өзөгүн түзүп келет. Өзгөчө, соңку эгемендик жылдардан берки орун алган турмуш көйгөйү, айыл адамдарынын моралдык-нравалык жактан болгон өзгөрүүлөрү жана байыркы кылымдардан бери кыргыз канына сиңген салттуу түшүнүктөрү анын чыгармаларынын башкы темаларынан болуп эсептелет. Макала ошол көйгөйлүү маселелерди камтыган жазуучунун айрым аңгемелери жөнүндө болот.

Түйүндүү сөздөр: балакана, кадакчы, гилемчи, шалы, өрмөк, айбанча, орунча аял.

Аннотация: Творчество народного писателя КР, известного журналиста и ученого-социолога Т.Шайдуллаевой хорошо знакомо современным кыргызским читателям. В национальную литературу она пришла со второй половины 80-х годов XX века. С детства она хорошо знала сельскую жизнь, и внутренний мир простых людей, живущих в селе. Главными темами ее

произведений являются проблемы жизни, имевшие место с последних лет независимости, изменения в морально-нравственном облике сельчан и традиционные представления, заложенные в кыргызскую кровь с древних веков. Статья будет посвящена некоторым рассказам писателя, затрагивающим эти проблемные вопросы.

Ключевые слова: ремесленница, утроба, растение из риса, ткацкий станок, текстиль, животное, "Орунча" мачеха.

Abstract: The work of the people's writer of the Kyrgyz Republic, famous journalist and sociologist T.Shaidullayeva is well known to modern Kyrgyz readers. She came to the national literature from the second half of the 80s of the twentieth century. Since childhood, she knew rural life well, and the inner world of ordinary people living in the village, so the work is mainly written about them. In particular, the main themes of his works are the problems of life that have taken place since the last years of independence, changes in the moral and moral image of the villagers and traditional ideas embedded in the Kyrgyz blood since ancient times. The article will focus on some of the writer's stories that address these problematic issues.

Key words: balacana, claw hammer, cowler, shawls, cobweb, beast, local woman.

Киришүү. Кыргыз адабияты соңку отуз жылдын ичинде түрдүү маселелерге кайрылды. Албетте, мунун баары учурдагы турмуш көйгөйүнүн көрүнүшү. Кыргыздын көркөм өнөр адамдары өздөрү көзү менен көрүп, күбө болуп жаткан окуялардан алып чыгарма жазуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту десек болот. Мурдагы коммунисттик көз караш

өкүм сүрүп турган мезгилде мындай чыгармачылык эркиндик сөз жүзүндө эле болбосо, реалдуу турмушта авторлор буга мынчалык деңгээлде жакындай алышкан эмес. Турмуш чындыгы кайсы доор, кайсы заман болбосун өзүнүн үстөмдүгүн орнотуп, бардык адамдарга өзгөчө таасир берип келгени менен жогору бааланган. Турмуш чындыгынан четтеген чыгарма эч кимди өзүнө тартып, аны таасирленге алган эмес. Ошондон улам жаратылган көркөм чыгармалар атайын чен-өлчөмдөр, салыштырма сандык бирдиктер менен өлчөнүп келген. Эң башкысы, кандай чыгарма же искусствонун түрү болбосун ал биринчи кезекте карапайым эл тарабынан бааланып, эл тарабынан сындан өткөн. Ал эми соңку эгемендүүлүк келгени бизде дагы көп эле жакшы чыгармалар жаралып, алар көпчүлүк тарабынан сындан өттү десек болот. Айталы, 1990-жылдардан башталган базар мамилелери биздин элди адабий көркөм табиттен ажыратып, баары эле кара курсактын азабы менен алпурушуп, баары эле сатуучу болуп чыга келди. Сатылбай калган эч нерсе калбады. Социализмден калган эл байлыгы аз сандагы адамдар тарабынан таланып-тонолуп, ит бекер баада сатылды. Ошону менен биздин адамдар өз абийирин кошо сатышты. Ошол 90-жылдардан кийинки адабияттагы эң башкы көйгөй - *адам ыйманы* болду десек болот. Мунун дагы бир ачык далили - ошол убактагы жер-жерлерде ачылып жаткан карылар үйү, андагы ак чач аксакалдар, балпайган байбичелер кимди болсо да өзүнө тартып, алардын андагы олтурушу кимди болсо да ойлонтоп койбойт эле. Кыргыз калемгерлери мына ушул өкүнүчтүү көрүнүшкө көп көңүл түйшөлттү десек болот. Андай калемгерлердин арасында белгилүү жазуучу-социолог Т.Шайдуллаева да бар болчу.

Маселенин жалпы мазмуну. Базар экономикасы келгени кыргыз баласы жан багуунун жаңы жолуна түшүп, оңой жашоого, тезирээк баюуга умтулушту. Ушунун баары жогоруда сөз болгондой, кимдин ким экенин сынап, адамдын адамдыгын ашкерелеп көрсөттү десек болот. Мындан тышкары бул жылдардан кыргыз адабияты үчүн өзгөчө жаңылык катары кабылданган жаңы темалар жаралып, алар окурмандар арасында кызуу талкууларды пайда кылып жатты. Айталы, жазуучулар: К.Акматов, Ч.Абыкеев, М.Макенбаев, А.Рыскулов, К.Иманалиев, К.Сактанов, А.Жакыпбеков, К.Жусубалиев ж.б. калеминен жаралган соңку чыгармалары ошондой маанай жаратты десек болот. Бул жазуучулардын жазган чыгармалары ошол убакта кыргыз турмушу, дүйнө тааным түшүнүгү, улуттук менталитети жагынан бизге жаңы болуп көрүндү. Мунун баары ошондогу 80-жылдардын экинчи жарымынан башталган кайра куруу саясатынын биздин элге тийгизген пайдасы болду. Анткени ошол башталган саясий желаргынын таасири бизге улуттук ар-намысыбыздын жаңы деңгээлге көтөрүлүшүнө, улуттук тарыхыбыздын актай калган жерлерин өз орду менен калыбына келтирүүгө, улуттук салт-санаабыз, тилибиз,

тарыхый инсандарыбыз боюнча так маалыматтарды берип, аларды өз нугунда кабылдап, баалаганыбыз туура болорун ошол жылдары айтып, айрым иш-чаралар ошол өңүттө өтүп келгени да чындык болчу. Мына ушундай маанилүү маселелер ошол 80-жылдардын адабияты үчүн да көйгөйлүү темаларга айланып, ошол багытта бир нерсе айтып же жазган адамга көпчүлүк башкача көз карашта карап, кабылдай баштаган болчу. Башкача дегенибиз, андай жаңыча ойлонуп, жаңыча суроо узаткан өнөр адамдары өзүнчө ой-пикир, өзүнчө мамилеге кабылган учурлар болгон. Ошондой маанай жаратып, жалпы окурмандардын сүймөнчүлүгүнө ээ болгон жаш жазуучулардын катарында биз бүтүн сөз кылып жаткан калемгерибиз КР эл жазуучусу *Топчугүл Шайдуллаева* да бар эле.

Чыгармаларындагы *көтөрүлгөн көйгөйлөр* жөнүндө айтсак, анда эл жазуучусу Т.Шайдуллаеванын чыгармачылыгы жогоруда айтылып өткөндөй өтө эле эрте (мектепте окуп жүргөн жылдарында) башталган. Ошол окуучулук күндөрүнөн тартып ал айыл турмушу, айыл адамдары жана алардын жан дүйнөсү, бизге көп байкала бербеген түмөн түйшүктүү жеке тагдырлары аны ар убак ойлотуп, анын ары жагында эмне деген суроолор, кандай жаңы жагдайлар бугуп жатканын ошол жаш кезинен тартып талдай билүүгө, өзүнчө жыйынтык чыгарууга көнгөн. Анын чыгармачылыкка аралашып, адабий же журналисттик шык-жөндөмдүн акырындык менен түптөлүп, ал аз-аздан барып калыптанышына өбөлгө болгон чыгармачылык шарт, турмуштук кырдаалдар анын өмүрүндөгү урунттуу учурлар болгонун жазуучу өзү да жокко чыгарбайт [1, 7-8-бб.]. Анын бой жетип, тандаган алгачкы журналисттик кесиби менен кийинки социолог-окумуштуу деген адистиги да анын адабий ишке же жазуучулук өнөргө өбөлгө эле болбосо, эч убакта өз кедергисин тийгизбей турганын жазуучу өзүнүн маектеринде, жазган макалаларында талыкпай айтып келатат. XX кылымдын 80-жылдарындагы саясий-социалдык, маданий-экономикалык абал жөнүндө жогоруда учкай айтып өткөнүбүздүн түпкү максаты да ушул мезгил ичинде жаралган адабий көркөм фактылардын чоо-жайын аныктоо, тактоо муктаждыгынан башталганын да айтпай коюу мүмкүн эмес. Демек, ошол мезгил жөнүндө жазып, бир нерсе айткан адамдардын баарына таандык башкы белги - *заман көйгөйү, адам турмушу, анын ыйманы* болду.

Жазуучу Т.Шайдуллаеванын алгачкы гезиттик кабарлары менен тунгуч аңгемелери 1987-жылы “Кыргызстан маданияты” жумалыгына жарыяланып, ошондон бери карай анын аңгемелери кыргыз адабиятында өзүнчө өң-түс, улуттук колоритке бай маани-мазмун сыйдырып келаткандыгы менен көңүлдү өзүнө бурат. Айрыкча, алыскы айыл жергесинде жашап, өмүр кечирген биздин замандаштарыбыздын адабий бейнесин жаратып, ошондон зор руханий эргүү табалган анын прозалык чыгармалары атайын сөз кылууга татыйт. Анын

ошондой деңгээлде жазылган чыгармалары жөнүндө катардагы окурмандан тартып, адабияттын белдүү адиси болгон биздин академик агайларыбызга чейин өз ойлорун айтышып, бийик бааларын беришүүдө. Жазуучу Т.Шайдуллаева ошол мезгилдеги өзү туулуп, жашап-өнгөн аймактын адамдарынын турмушун, алардын жан дүйнөсүн, кулк-мүнөзүн ачуу менен бирге ошол аймакка таандык биз билип-билбеген көп көйгөйлөрүн да ача алды. Анын калеминен жаралган алгачкы аңгемелеринен тартып күнү кечээ жазылган чыгармасына чейин баам салган адам биринчи кезекте ошол чөлкөмгө мүнөздүү жашоо-турмушту, аны менен бирге эле андагы чечүүнү талап кылып келген көйгөйлүү жагдайлардын жок эмес экенинен кабардар болот. Андай көйгөйлөр биздин бардык эле айылдарда болушу мүмкүн, бирок биз аларга майда нерсе катары карап, чоң маани бербейбиз. “Курулат турмуш майдадан, байкабайт аны майда адам” деп атактуу акыныбыз Райкан айтып кеткендей, бүгүнкү кыргыз айыл адамдары дагы эле болсо дал ошол түшүнүктө жашап келатканыбыз жөнүндө жазуучу Т.Шайдуллаева да өз чыгармалары менен чоң коңгуроону ошол ХХ кылымдын 80-жылдарынан бери кагып келет. Анын соңку мезгилде жазылып, жарык көргөн аңгемелер жыйнагы (“Балакана”) да дал ошол айыл адамдарынын жашоо-турмуш жагдайларына арналып, аны жазуучу катары Т.Шайдуллаева кылдат байкап, аны жалпы коомчулуктун кароосуна, кабылдоосуна коюп олтурушу жөнүндө академик О.Ибраимов өз пикирин мындайча билдирген жайы бар: “Дароо эле ток этээр сөздү айта кетейин: Т.Шайдуллаеванын бул китеби – учур адабиятындагы жаңы сөз, керек болсо көркөм ачылыш деп бааласам эч бир аша чаппайм. К.Жусубалиев, М.Гапаровдон кийин өлкөбүздүн, айрыкча күнөстүү түштүк жергесинин адамдары (классика катары таанылып калган “Күнөстүү арал” повестин эстеңиз), алардын кулк-мүнөзү тууралуу жазылган чыгармалар өтө сейрек эле. Ал эми Топчугүлдүн жакшы көргөн жанры -аңгемелерди А.Саспаев менен Орозбек Айтымбетовдон кийин андан ары уланткан чыныгы чеберлер чынында да чукак болчу. Т.Шайдуллаева – прозаик ушул тараптан алып караганда жазуучу катары өтө зор иш, абдан керектүү жана кылдат иш жасаптыр. “Гилемчи”, “Келин таш”, “Кадакчы”, “Намазшам гүл”, “Орунча” сыяктуу аңгемелер кыргыз новеллистикасындагы бараандуу орунду ээлей турган, ары чебер, ары кызыктуу, ары стилдик жактан эч ким менен чаташтырбай турган, деле дүйнөлүк аңгемечиликтеги Чеховдон, андан соң Василий Шукшинден калган мыкты традицияларды уланткан жетик чыгармалар деп айтаар элем” [2, 5-6.].

Ырас, анын калеминен жаралган жогорудагы аталыштагы чыгармалары өз-өзүнчө чоң жүктү аркалап турат. Биз аларды жалпы жонунан эле “түштүк темасы, ошол аймак жыттанат” деп ооз толтура сөз кыла беребиз. Бирок алардын ар биринде тунуп жаткан

түбүндөгү тундурмасы жөнүндө жете түшүндүрүп айтпайбыз. Мисалы, анын “Гилемчи” [3, 10-19-бб.] аңгемеси жөнүндө сөз болгондо көпчүлүк окурмандар аны Баткен, Лейлек аймагына гана мүнөздүү килем токуу чеберчилиги жөнүндө сөз болот деп түшүнүп, анын ары жагында эмне көйгөй жатат, ал жөнүндө тийиштүү деңгээлде сөз болбойт. Жазуучу Т.Шайдуллаева мына ушул мүчүлүштүктү кылдат байкап, аны жалпы дүйнөлүк аренага чыгарып, ал маселени ошол деңгээлден чечүү зарылчылыгы бар экенин көтөрөт. Турду килемчинин соңку тагдыры ар бир кыргыз адамын ойлонтпой койбойт. Бирок буга тийиштүү жетекчилер көңүл бурбай, ал токуган килемдердин ордуна эми атайын станокто токулган килемдер өтүмдүү болуп жатканы, Баткен аймагына гана таандык болуп келген килемчилик, өрмөкчүлүк өнөр азыркы кыргыз адамдарынын көңүл борборунан чыгып баратышы жазуучу жана катардагы баткендик аял катары Т.Шайдуллаеваны да түйшөлтпөй коймок эмес эле.

Жогоруда аталган аңгемеде ошол Турду килемчинин пайдаланып келген кайчысы, башка да буюмдары ар бири өзүнө гана таандык өзгөчөлүккө ээ болгон кайталангыс таберик экенин азыркы муун, бардык деңгээлдеги жетекчилер, көпчүлүк эл бул маселелерге кызыкпай, Турду килемчинин тубаса чеберчилиги, жеке өзгөчөлүгү жөнүндө такыр оозго алынбай, эскерилбей калышы - эң башкы көйгөй экени да чындык. “Гилемин токутам дегендер анын кайсы даамды жакшы көрөрүн, чайдын кандайын ичээринен өйдө алдын ала даярдап коюшат. Турду гилем токуп аткан маалында тамакты чүйгүндөп ичип, айтканы айткан, дегени деген болуп, бөтөнчө бир камкордукка бөлөнүп калчу. Кимиси болсо анын ден соолугун, амандыгын тилеп, көзүн карап турушчу. Гилемчи жалгыз бой болгондуктан колун үйүндөгү чарба ишине байлабас үчүн анын тамаркасын сугарышып, эгин-тегинин, мал-салын да карап жиберешет эле” [4, 12-13-бб.]. Мындан көрүнүп тургандай эмгек адамы, өзгөчө элдик уз-чебер аялдын жасаган иши убактылуу гана т.а, ошол жасап жаткан ишин бүткөнчө эле сыйлуу болуп, баркталып келип, ошол токуп жаткан килемин бүтөр замат андай кадыр-сыйдан ошол замат кол жуурун автор өтө билгичтик менен көрсөтүп бере алган. Демек, ошол өткөн совет мезгилинде Адамга, өзгөчө колунан иш келген адамга болгон мамиле да бирдей болбой, ал адам ал-күчкө ээ болуп турган чакта гана сыйга ээ болуп, ал эми карып же ооруп калган учурда ал адамга баштагыдай деңгээлде көңүл бурулбай калганын жазуучу эң башкы көйгөй катары көрсөтөт. Аны автор өзүнүн аталган чыгармасынын төмөнкү жерлеринде да баса белгилейт: “Турду өзү токуп аткан гилем үстүндө өзүн хан, бек сезген учуру көп болгон. Бирок гилем бүтүп, эриштен кыркылып, үйгө кирди дегенче бүтү гилемчи эми өзү токуган гилем үстүнө эзели отурбай калат, жок, тагыраагы аны отургузушпайт. Гилем үстүнө үй ээсинин өзгөчө сый, жакын адамдары гана

отурат. Турду айылдагылардын көп гилемин токуду, өмүр бою токуду. Бирок бир ирээт да ошол өзү токуган гилемде конок катары төрдө отуруп чай ичпеди, жок, тагыраагы ага сыйлуу чай беришпеди”. Ушунун өзүнөн эле өткөн социализм жөнөкөй эмгек адамдарына кандай мамиле жасап келгенин ажыратып билүүгө болоруна күбөбүз. Мындай улуттук өнөрдү өнүктүрүп, кастарлап келе жаткан адамдарга да мамлекет атайын көңүл буруп, өз кароосуна алып, алардын өнөрүнө өзгөчө кам көрүүсү зарыл эле. Ошондой улуу өнөрдү аркалап, аларды муундан муунга мурас кылып өткөрүп, өнүктүрүп келген адамдар бааланбай, эң жөнөкөй кадыр-сыйга татыбай калган соң, бул өнөрдүн да күнү бүтүп, элибиз тубаса, табигый шык-жөндөмдөн кол жууп, баягы эле жасалма, бир өңчөй технологияга жапырт өтүп кеткенибизге автор катуу кабатыр болот, аны жалпы элдин кароосуна, көңүл буруусуна, элдик талкууга алып чыгат. Анын далили – биздин колубузда турган жазуучунун ажайып көркөмдүктө (китептин сырткы жасалгасы эмес, ички маани-мазмуну жөнүндө сөз болууда) иштелген прозалык жыйнактары буга күбө десек болот.

Жазуучу Т.Шайдуллаева өлкөбүздүн эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилиндеги айрым өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн ушул эле “Гилемчи” аңгемесинде да айтып өтөт: “Базардан кайтып келген гилемчи көп нерседен түңүлдү, гилем баркын билбеген айылдаштарынан, бутунда араң турган өзүнөн, өтпөй калган бычак, кайчысынан, көптөн бери кабарлашпаган кыздарынан..., баарынан, баарынан түңүлдү. Бир убакта айылда бардык үйдө изи калганына Турду көкүрөгү сыймыкка толуп жүрчү, көп айылдаштарынын ажатын ачканына ичинен кудундап алчу. Гилемчилик оор ишинен арттырып алган дартынан азап чеккенде да ушуларды ойлоп каниет кылар эле. Эми баары көз алдында астын-үстүн түшүп, Турдунун дартын күчөттү, дарманын алды”.

Чын эле ал мезгил ошондой оор жылдар болду. Базар экономикасы деген түшүнүктөн ырым кабары жок кыргыз эли кыйналды. Ошондой башаламан жашоо-турмуш адамдарды да ар кандай абалга дуушар кылды. Мурдагы аярлуу түшүнүктөр, айрыкча улуттук нарк-насил өзүнүн баштагы абалынан айнып, башталган демократиялык түшүнүктөр айыл адамдарын ар кандай кулк-мүнөз, жүрүм-турум күтүүгө мажбур кылды. Айрымдары ушуну эле күтүп тургансып, “өзүн өзү билип, өтүгүн төрүнө илип” алды. Эң башкысы, бул чыгармада айтылгандай, элдеги эзелки баалуу өнөрлөр өз баасын, кадыр-баркын кетирип, анын ордуна “самопал” деген түшүнүк менен катар жеңил, сапатсыз буюм-тайымдар көбөйдү. Эл ошолорго азгырылып, мурунку элдик нарк, барктуу баа-өлчөм ошолорго орун бошотуп чыга берген чак болчу.

Жазуучу Т.Шайдуллаева ошол эки доордун айырмачылыгын өзү жашап, бой жеткен түштүк жергесиндеги эң аздектүү өнөр болгон гилемчилик жана ошондогу Турду

гилемчинин кийинки эгемендик келип, базар мамилесинин, жаңы жашоо-турмуштун айыл адамдарынын аң-сезимине тийгизген таасирин таасын ачып берүүгө жетишкен. Жогоруда биз мисал катары көрсөткөн финалдык жыйынтык менен чыгарма бүтүш керек эле. Бирок автор аны ошол турушунда калтырып, ошол абалда койбостон анын аягын кандайдыр бир деңгээлде оптимисттик маанайда бүтүргүсү келгени байкалып турат.

Чыгарманын аягы: “Арадан жылдар өттү. Төр жайнаган “магазин” гилемдер кирдеп, бир жуугандан кийин түйдөктөлүп, түгү катып калдырап, жылуулугу, жумшактыгы жоголду. Жеңил, жасалма жиптен токулган кооз гилемдин өмүрү да кыска болду. Эл баягы эле кол гилемди эңсеп, гилемчилерди, гилем кайчы, гилем бычактарды издеп, гилемдер кайрадан токула баштады. Эми гилемдин баасы да, гилемчилерге берилчү кол акы да көтөрүлдү. Чет элдиктер алыскы Мөлтүр-Булакка келип, алакандай гилемдерди долларга сатып алып, гилемчилер болсо дүйнө кыдырып, көргөзмөлөргө каттап, гилемчилик чоң бизнеске айланды. Кайран Турду гилемчи ушул доорду көрсө, сүрсө болот эле, жетишпеди”, - деген жыйынтык менен бүтөт.

Бул жыйынтык бизди дагы кошумча ойлорго жетелейт. Анткени жазуучу айткандай азыркы күндө кыргыз адамдары мурункудай кол эмгеги менен бүтүүчү сапаттуу иштерден качып, жалаң эле жеңил жашоого умтулуп, эч ким ашыкча мээнет кылууну, жанды кыйноону каалабай калды. Ошол эле Баткен, Лейлек килемдери эл оозунда өзүнчө аңыз кепке айланып келгени чын экенине карабастан азыркы ошол аймактын кыз-келиндери мурунку апа, чоң энелериндей өрмөк согуп, килем токуу, таар, ат жабуу согуу деген элдик узчулуктун бийик үлгүсүн айгинелеген кол эмгеги азыр баягыдай бааланбай калды го деген күдүк ойду жаратат. Демек, аталган чыгарманын аягы жогоруда биз белгилеген жерден эле бүтүш керек эле. Бирок ага карабастан жазуучу аяккы бөлүктү кошумча катары киргизген. Бул тыянак-бүтүм менен азыркы окурмандар макул болобу, бул да күмөндүү маанай жаратат. Анткени күн өткөн сайын кыргыз турмушуна соңку жаңы технология, жашоо үлгүсү тереңдеп бараткан учурда бул жыйынтык менен азыркы окурмандар (чын эле алар азыр болсо) оңойлук менен келишпейт го деген ой жаралат. Албетте, бул биздин жеке пикир. Чын эле жогоруда көрсөтүлгөн айыл аймактарында мурункудай эле колго килем согуу иши кайрадан жанданып, ал элдик улуу өнөр элибиздин энчисине кайтарылган болсо, анда бул биздин элдин улуттук жеңиши десек болот. Мындай ийгиликти камсыз кылууда жазуучу Т.Шайдуллаева сыяктуу кыргыз калемгер аял жазуучуларынын чыгармачылык үлүшү да эске алынышы табигый зарылдык болду.

“Топчугүл Шайдуллаеванын аңгемелери турмуш чындыгынан жаралып, күнүмдүк жашоо аркылуу карапайым элдин жашоо палитрасы ар тарабынан ачылып, окуялар өзгөчө

аяр мамилени, кылдат түшүнүүнү жана чечмелөөнү талап кылат, жөнөкөй окурманды ойлондура алат, аңгеменин финалы да өзгөчө аяктайт. Жазуучунун аңгемелериндеги каармандар – кыргыз турмушунун жазылбаган эрежелерин, жашоо түшүнүгүн, кыргыз аялдарынын жан дүйнөсүн, дүйнө кабылдоосун көрсөткөн типтүү каармандар” [5, 153-б.] экенин адабиятчы Н.Казакова да таасын белгилейт.

Жазуучу Т.Шайдуллаеванын калеминен жаралган дагы бир аңгемесине кайрылсак, ал “Кадакчы” [6, 20-30-бб.] деп аталат. Мындагы көтөрүлгөн маселе – *үй-бүлө турмушу жана жан дүйнө* көйгөйү. Айрымдар бул аңгемедеги көтөрүлгөн маселени адаттагыдай эле аял-эркек жеке мамилелерине же бизге көнүмүш болуп калган сүйүү сезимине байланыштырышы мүмкүн. Чыгарманы кылдат көңүл коюп окуган окурман андан жалындаган сүйүү илебін эмес аялдын жашоо тагдырына жасаган чечкиндүү кадамын, жүрөк талабын биринчи планга койгонуна күбө болот. Демек, күнүмдүк жашоо турмушунан чыныгы адамдык мамилени, жан дүйнө мээримин сезбеген аялзатынын чечкиндүү кадамы бул чыгарманын ички өзөгүн түзөт. Автор азыркы кыргыз үй-бүлөлөрүнүн ажырашуусу, ар кандай чыр-чатактардын себепкери - ичкилик экенин да жокко чыгарбайт. Бирок андан да жогору турган жагдай - адамдын *ички жан дүйнөсү, моралдык-нравалык тазалыгы* экенин жазуучу ушул аңгемесинде да көрсөтө алган. Чыгарманын башкы каарманы - бир көзү азис келин Калбүбү. Аны өзү жашаган айыл адамдары жакшы таанышат. Эч кимге жамандыгы жок, ыйбалуу келиндин жолдошу бир мекемеде эсепчи болуп иштей тургандыгы учкай айтылганы болбосо, ал жөнүндө кеңири чечилип маалымат бербейт. Бир гана белгилүү жагы - ал дайым кечинде ичип келет да болгон ачуусун үйүндөгү идиш-аяктан чыгарат. Ага көнгөн аялы Калбүбү дайым кечинде үйүндөгү идиш-аякты күйөөсүнөн жашырып, катып коюуга көнгөн. Кээде катууга жетишпей калган учурларында үйдөгү пиала-чайнек жөн жеринен “курмандыкка” чалынып, “шейит” кетет. Ага аял катары Калбүбү кейип-кепчийт, бирок күйөөсүнүн бул адатын канча мезгил өтсө да койдуралбай келет. Мунун себебин Калбүбү күйөөсүнүн ишиндеги жагдай-шартка байланыштуу деп билет. Жашоонун мындай ритми буларда көнүмүш адатка айланганына көп мезгил болсо да, буга бул үйдөгү эрди-катын чечкиндүү кадамга барып, чекит кое алышпайт. Ошондой жашоо билинбей айга, андан чубалган жылдарга уланып келатат. Айылга жылына бир же кээде эки жолу шаар жактан ак топу кийген адам кичинекей эшек арабасына азыноолак эмгек шаймандарын салып келип, айылдын сынган форфор идиш-аягын атайын чаптагыч каражаттары менен кадап, жамап-жаскап кетчү. Бул айылдын эли да бул адамды “кадакчы” атаса, айрымдары “уста аке” деп кайрылып, сыртынан өң тааныш болуп калышкан. Аты-жөнү белгисиз бул кадакчы да

айылдын эркектерин “тага”, аялдарын “аже” деп кайрылчу. Кадакчы келген сайын ири алды Калбүбү баштыктарга шыкай салынган сынган пиала-чайнектери менен тосуп алчу да, тамак ичерге бүтүн идиш-аягы калбай калганын айтып, биринчилерден болуп кезекке туруп, ошол сынык идиш-аягын кабатып алчу. Буга айыл эли да көнүп бүткөндүктөн Калбүбүдөн эч ким кезек талашып, ага атаандашчу эмес. Быйыл да адатынча баягы кадакчы келип, сынган идиш-аякты кадап, оңдой баштады. Дагы эле баягыдай баштык толгон сынык идиш-аягы менен Калбүбү аны башкача маанайда тосуп алды. Өздөрүнүн бүтүн идиш-аягы акырына чыгып, чай ичээрге пиала-чайнеги калбаганын айтып, бир чети даттангандай, бир чети суранып, жалбаргандай абалда кадакчынын мандайында олтурду. Жоолукка оролгон идиштердин сыныгын өтө чебердик менен колуна алып, аларды акырындык менен ирээттеп карай баштады. Буга чейин көрүп жүргөн келиндин майып көзүн карабоого көп аракет кылса да анын жалгыз соо көзү менен көзү урунуп, тиктеше калган сайын ортодо бир белгисиз ылым саноо сезими пайда болуп, бири-бирине жан тартуу, аёо орун алып баратты. Калбүбү кадакчынын ар бир кыймылына көңүл буруп, анын азыркы олтурган абалы мусапыр дегидей көрүнүштү элестетерин сезип-туйду. Күн ысып, кадакчынын суусаганын билген Калбүбү ал олтурган жерге эле от жагып, кара чайнекке алгач ирээт чай кайнатты. Кийин айыл арасында Калбүбүнүн бул жоругу кадыресе көнүмүш ишке айланып, аны айыл адамдары соопчулук иш катары кабылдап жүрдү. Бул иш-аракет Калбүбүнүн күйөөсүнө да ошол замат эле угулган. Ал адатынча анын эсесин үйдөгү идиш-аяктан чыгарып турду.

Айыл эли кадакчынын бир түндө эле көздөн кайым болгонун айтып калышты. Калбүбү да айтылган сөзгө ишенип-ишенбей кадакчы баш баанек кылчу жайга эрте менен келсе, баягы чакан эшек араба ээси менен бул жерден чыгып кеткенин арабанын жаңы изи айгинелеп турду. Көп өтпөй Калбүбү да бул айылдан жок болду. Айыл адамдары Калбүбүнү коңшу айылда жаңы төрөгөн кызыныкына кетиптир десе, айрымдары аны баягы кадакчысын издеп кетиптир дешип, ар кимиси ар кандай айтып жүрүштү деп чыгарма аяктайт. Жогоруда белгилегендей, бул чыгармада Калбүбүнүн жеке жашоо-турмушу психологиялык аспектиде кылдат ачылган. Жазуучу бул эки адамдын (Кадакчы менен Калбүбү) ички жан дүйнөсүн жогорку чеберчиликте ачып берген. Мында ички сүйүү сезими бар, бирок ал биз күткөндөй сыртка чыгып, шарактап кайнап кетпейт. Ал көмүскө абалда тутанып, дал ошондой эле шартта ал кадакчы менен Калбүбүнүн ортосунда өтө сабырдуулук менен ишке ашат. Бул экөөнүн жаш курагы да ошондой кадамдарды талап кылганы чыгармадан көрүнүп турат. Окурмандар үчүн табышмактуу суроолор бул чыгармада аз эмес экенин эске алганда, ошол суроолордун баарына жазуучу өтө кылдаттык менен жооп таап, ошондой ыңгайсыз абалдардан автор оңой эле бошонуп чыгып жатканын

байкайбыз. Анткени жазуучу өзү сүрөттөп жаткан турмуш көрүнүшү, башкы каармандарынын жеке тагдырлары буга жакындан тааныш болгону үчүн аларды башкаларга түшүндүрүү, айрым суроолоруна ылайыктуу жооп узатуу жазуучу үчүн анчалык кыйын эмес экенин көрөбүз. Айталы, Калбүбүнүн күйөөсү эмне үчүн ичиндеги бугун мас болуп келип анын өзүнөн эмес, үйдөгү идиш-аяктан чыгарат? Адатта, үйүнө мас болуп келген эркек башкалардан чыгарчу жинин көп учурда өзүнүн үйдө олтурган аялынан чыгарчу эле да. Ал эми мында такыр башка көрүнүш орун алганы кимди да болсо кызыктырбай койбойт. Чыгармадагы башкы каармандардын ортосундагы негизги конфликттин ушундай ыкмада ишке ашып, аягы биз үчүн жаңыча финалда аякташы да бул чыгарманын жеке өзүнө гана таандык өзгөчөлүгүнөн кабар бербейби?

Мындагы психологиялык кубулуштар да автор тарабынан ыктуу абалда ачылып, түшүндүрүлөт. Аны биз Калбүбүнүн жоолукка түйүлгөн идиштердин сыныктарынан, т.а., алардын көлөмүнөн, аз же көп экендигинен ажыратып билүүгө болорун эң алгач кадакчы байкап, ал ошого байланыштуу Калбүбүгө мамиле жасай турганын акырындык менен билебиз. Айталы, айылдагы башка адамдардын идиштеринин сыныктары ирик-ирик болуп, көп күч жумшалбай сынганынан улам алар өтө майдаланбай, колго алымдуу жана оңой кадаларын эске алган кадакчы ошол идиштин сыныктарынан эле бул үй-бүлөдөгү жашоо-турмуштун ал-абалын, болуучу турмуш кубулуштарынын мүнөзүн оңой эле баамдап билчү. Ошондон улам такай майдаланып, күкүмгө айланган идиштин сыныктарынан эле Калбүбүнүн үйүндө өкүм сүрүп туруучу турмуштук кырдаалды кадакчы көптөн бери боолголоп билип, үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-бирине болгон мамилелерин да жаземдебей сезип келген. Ачууланып же атайын күч менен сынган идиш майдаланып, көп бөлүктөргө ажырап кетерин билген кадакчы ошол эле учурда очок ээси Калбүбүнүн жан дүйнөсүнүн ички абалы да ошол идиштердин сыныгындай болуп быркырап, майдаланып кетип жатышы да өзүнчө символикалык мааниге ээ десек болот. Ошол Калбүбүнүн бырын-чырыны чыгып, майдаланып, жок болуп бараткан ички аялуу сезимдерин сактап калуу, аларды жамап-жаскап кайрадан ишке салуу, пайдалануу бир гана уста-кадакчынын колунан келерин да Калбүбүбү кийинчерээк ачык түшүндү. Устанын ар бир кыймылына көз салып, кайсыл идишти кандай эпчилдик менен кадаарын көрүп-билип, ошондон улам кадакчы аларды кандай абалда кадап, жансыз идишке кантип жан салып, аларды “тирилтерине” өз көзү менен күбө болуп, телмире тиктеп олтурар эле. Ал эми кадакчы да Калбүбү жөнүндө ойлонбой коюшу мүмкүн эмес болчу: “Эми чыныларды бүтөөгө киришкен кадакчынын ой-санаасында дагы эле Калбүбү турду. Аялдын арып чарчап, сабылып олтурган ушул акыбалы аны ар кандай божомолго түрттү. Азыр эле сүйүнүп, заматта муңайым тарта

түшкөн жүзүнө уурдана карап алды. “Чыны-чайнектерди ыргыта чаап сындырган эркек зайыбына кол көтөрбөйт бекен?”. “Чырайлуу, бакыраң көзүнүн бирин эмне кылып жоготуп алды экен, же тубаса ушундайбы? Постектин жыртыгындай кичине болсо да жараткан буга эки көз берсе эмне... Мынча неге сабыры суз?” Аялдын чыныларын тезирээк жамап берип, жүзүндөгү кубанычты кайра көргүсү келди” [7, 24-25-бб.]. Жазуучу бул эки каарманынын бири-бирине болгон мамилелеринин бир нукка түшүшү, бирин-бири жаңылбай түшүнүшү да чыгармада ишенимдүү мүнөздө ачылып берилген. Алгач Калбүбүнүн жогорудагыдай аянычтуу, башкалардан айбыгып, корунган абалын автор төмөнкүдөй турмуштук жагдай менен түшүндүрөт: “Кадакчынын колдорунун кыймылын көз албай тиктеп отурган аял ушу отурушунда өзү да жерде чачылып жаткан сынык идиштерге окшош эле, жашырганда не, идиштери сынган сайын кошо сына берип, ал да эбак бүлүнүп бүткөн. Эсинде, күйөөсү жуулуп, текчеде тизилип турган апаппак чыныларды бар күчү менен көтөрө чапканын алгачкы ирет көргөн күн. Анда турмушка чыкканына ай айлана элек болчу. Эшиктен жаңы кирген эри бир нерсеге катуу ачуусу келген. Ошондо дубалга тобу менен барып урунган пиялалар шараптап сынып кеткенде “селт” эте катуу чочуган. Быркырап чачылган идиштерди көрүп коркуп, саамга селейе түшкөн. Анан кечке дейре муун-жүүнү калчылдаганы басылган эмес. Баарын өзүнө алды. “Болду-болбоду күйөөсү мунун бир көздүү ырайын тиктегенден тажап кетти го?” Калбүбүнүн жалгыз көзүнөн мөлтүлдөп жаш куюлду” [8, 25-б.]. Мына ушул келтирилген мисалдан дайын болгондой, Калбүбүнүн ички жан дүйнөсү дал ушундай турмуштук жагдайлардан улам жогоркудай абалга келип, чыныгы адамдык жана аялдык жашоонун даамын татып, анын маңызын чын дилинен сезген эмес. Калбүбүнүн күйөөсүнүн ага кол көтөрбөй аяр мамиле жасоосу анын ага карата болгон боорукердик мамилеси катары эмес, ал тескерисинче, ага жасалган ички протест экенин акыры Калбүбү түшүндү. Демек, анын акыры кадакчынын артынан кетиши – ал эртеңки өз тагдырын өзү чечүүгө карай бет алышы экенин чыгарманы окуган окурман түшүнөт. Ошол эле учурда жазуучу Т.Шайдуллаева айыл жергесинде аялдарга карата болгон мамиле дагы эле болсо мурункудай ага үстөмдүк кылуу абалында, ал эми аялдар “эл эмне дейт”, “эл укса же билсе уят болот” деген түшүнүктө кээ бир эреже-тартипти ушул күнгө дейре карманып келе жатканын көрсөтөт. Болбосо, бирин-бири жактырбаган адамдар да үй-бүлө куруп, бала-чакалуу болуп өмүр кечирип келгенин турмуш өзү далилдеп келди. Ал эми сүйүү, жан дүйнөнүн гармониялуу абалга келип, бири-бирине чыныгы түгөй болуп жашап өткөн үй-бүлөлөр илгерки жоокерчилик жана көчмөн турмушта саналуу эле болгонун да моюндоого туура келет. Бул бир четинен ошол убактагы кыргыз аялынын ыймандуулугун, нарк-насилдүүлүгүн, кайраттуулугун сактап келгендигин да айгинелеп тургансыйт.

Корутунду. Ал эми жазуучунун жогоруда биз сөз кылган эки аңгемесинен эле аны соңку кыргыз турмушунун мисалында эмне көйгөй катары ойлонот жана аны орундатуунун жолдорун эмнеден көрөт деген суроо жаралат. Албетте, биз бул орчундуу суроолорго жазуучунун аталган чыгармаларынан ылайыктуу жоопторду алабыз. Анын чыгармаларынын башкы идеясы - *Адам жана заман* маселесине бекем чырмалышкан. Ал кыргыз аялы катары айыл турмушу жана андагы аялдардын тагдыры, ал адамдык тагдырларга кыргыз коому жана бийлиги талаптагыдай деңгээлде көңүл бурбай келгени, карапайым айыл адамдарында чыныгы адамдык ыйман жана парасат күнү бүгүнкүдөй жашап келатканын, бирок ага соңку айрым адамдар такыр тескери көз карашта экенин автор өзүнүн чыгармаларында тажабай айтып жана жазып келаткандыгы менен ал башкалардан айырмаланат. Анан калса, ошол алыскы айылдарда улуттук баалуулук катары баркталып, сакталуучу элдик өнөр жана ага байланышкан улуу түшүнүктөр күн санап жоголуп баратышы да авторду көптөн көп түйшөлтөт жана терең кабатырлантат. Азыркы ааламдашуу заманында кыргыз калкы өзүнө таандык көркөм-эстетикалык баалуулуктарын сактап калабы же алар гилемчидей болуп эч кимге керексиз абалда жок болобу деген коркунуч бүгүнкү кыргыз адамдарынын жан дүйнөсүндө жашайбы же жокпу, жазуучуну дал ушул маселе ойлонот. Мындай көйгөй жараткан маселелер кыргыз коомунда соңку мезгилде аз санда эмес экенин эске алсак, анда жазуучу Т.Шайдуллаева жараткан чыгармалар ошол маселелерди жеринде чечүүгө бирден бир башкы көмөкчү болуп берерин айтпасак да азыркы окурмандар өздөрү жакшы түшүнүп калды. Ага далил катары анын калеминен жаралган “Кызыл өрүк”, “Жан азык”, “Кадакчы”, “Балакана” баш болгон жана башка прозалык жыйнактарын айтсак болот. Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Т.Шайдуллаева дал ушул китептери менен элибизге белгилүү болду десек аша чапкандык болбос.

Адабияттар:

1. Шайдуллаева Т. Адамдар эле оңолсо, мамлекет да оңолот / Т. Шайдуллаева // Кыргыз Туусу. – 21.01.2011. – С. 6-7
2. Ибраимов О. Биздин замандын кишилері же Т.Шайдуллаеванын прозадагы лирикасы / О. Ибраимов. – Китепте: Шайдуллаева Т. Балакана. Аңгемелер. Бишкек: “Тураp”, 2022. С. – 3-8
3. Шайдуллаева Т. Гилемчи / Т. Шайдуллаева. – Китепте: Шайдуллаева Т. Балакана. Аңгемелер. Бишкек: “Тураp”, 2022. С. 10-19
4. Шайдуллаева Т. Гилемчи / Т. Шайдуллаева. – Китепте: Шайдуллаева Т. Балакана. Аңгемелер. Бишкек: “Тураp”, 2022. С. 12-13
5. Казакова Н. Т. Шайдуллаеванын аңгемелериндеги түштүк колорити жана көркөм метаморфоза / Н. Казакова // Ала Тоо. Б., 2022. – №5. – С. 153
6. Шайдуллаева Т. Кадакчы / Т. Шайдуллаева. Аңгеме. Китепте: Шайдуллаева Т. Балакана. Аңгемелер. Бишкек, “Тураp”: 2022. – С. 20-30
7. Шайдуллаева Т. Кадакчы / Т. Шайдуллаева. Аңгеме. Китепте: Шайдуллаева Т. Балакана. Аңгемелер. Бишкек, “Тураp”, 2022. – С. 24-25
8. Шайдуллаева Т. Кадакчы / Т. Шайдуллаева. Аңгеме. Китепте: Шайдуллаева Т. Балакана. Аңгемелер. Бишкек, “Тураp”, 2022. – С. 25

Бейшенбаева Б.Т.,

Кыргыз билим берүү академиясынын ага илимий кызматкери

**«МАНАС» ЭПОСУНУН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НАРКТАРЫ ПРОФЕССОР С.
БАЙГАЗИЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ**

Бейшенбаева Б.Т.,

Кыргызская академия образования

**ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ ЭПОСА «МАНАС» В ИССЛЕДОВАНИЯХ
ПРОФЕССОРА С. БАЙГАЗИЕВА**

Beishenbayeva B.T.,

Kyrgyz Academy of Education

**ETHNOPEDAGOGICAL VALUES OF THE EPIC "MANAS" IN THE RESEARCH OF
PROFESSOR S. BAIGAZIEV**

Аннотация: Макалада белгилүү манас таануучу С.Байгазиевдин «Манас» эпосунун педагогикасы» аттуу китеби жөнүндө сөз болот. Манасты бала кезинен тарбиялоодо кыраакы карыя Акбалта кыргыз элин эркиндикке алып чыга турган бала экенин сезип, бала чагынан эмгек менен тарбиялоого бүт күчүн жумшаган. Адам баласына эл-журт, Мекен, салт, нарк, мамлекет жогору турарын бала Манастын кулагына куюп, аң сезимине сиңирип, патриоттук сезимин ойготуп, түпкү тегин билүүсү абзел экенин Акбалта, Жакып, Чыйырды айтып тарбиялаганын эмгектин автору таасирдүү, ары жеткиликтүү көрсөтө алгандыгы жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: бала, тарбия, Ата журт, Мекен, салт, нарк, ата тек, патриоттук сезим, эмгек.

Аннотация: В данной статье речь пойдет о книге известного учёного-манасоведа С.Байгазиева «Педагогика эпоса «Манас». Воспитывая Манаса с детства, мудрый Акбалта чувствовал, что именно он поведёт кыргызов к свободе, поэтому отдавал все свои силы тому, чтобы воспитать в нём трудолюбивого и вольного

человека. Стоит отметить, что Советбек Орозканович сумел показать, что народ, Родина, традиционные ценности, государство являются высшими ценностями для человека.

Ключевые слова: ребёнок, воспитание, Отечество, Родина, традиции, ценности, предки, патриотическое чувство, труд.

Abstract: This article will discuss the book by the famous Manas scholar Sovetbek Baigaziev, Pedagogy of the Epic of Manas. Raising Manas from childhood, the wise old man Akbalta felt that it was he who would lead the Kyrgyz to freedom, and from childhood he devoted all his efforts to raising him in work and freedom. It's worth noting that Sovetbek Oрозkanovich was able to far-sightedly demonstrate that the people, the Motherland, traditional values, and the state are the highest values for a person, pouring this into the ears of the child Manas, instilling in him a sense of patriotism, raising him with knowledge of Akbalta, Zhakyp, Chyyyr, and his roots.

Key words: child, education, Fatherland, homeland, traditions, values, ancestors, patriotic feeling, work.

«Манас» эпосунун бала жөнүндөгү педагогикалык философиясында Жакыптын балалуу болбой жүргөндөгү арманын бүтүндөй түрк элдеринин түшүнүгүндө карай турган болсок, биринчи иретте бала - ата баркын көтөргөн, журттун башына кыйынчылык түшкөндө аздырбай баштап кетчү уулду тилеп отурганы менен маанилүү.

Профессор С.Байгазиев өзүнүн бийик аалымдыгы менен Жакыптын муң-зарынын өтө философиялык тереңдигин баса белгилеген. Анткени балага зар болуп, бала тилегенде жөн гана «кызыл этти» эмес, журт баштай турган уулду тилеп отурганында болуп жатат.

Демек, «Манаста» бала жөнүндөгү түшүнүк - эл-журт, Мекен, салт, мамлекет, рух түшүнүктөрү менен тыгыз жуурулушкандыгынын өзөгү - туяк, бала экендигинин философиясын ачып көрсөткөн. Бала — жашоонун өмүр сапарындагы тукум улай турган

символу экендигин Советбек Орозканович өзүнүн эмгегинде так жана таасын чагылдырып жазган. Адамзат жашоосунун тукум улай турган өзөгү балага келип байлана тургандыгын, эгер мындай болбой калса, өмүр көчү токтоп, тукум улай турган муундун учугу үзүлө тургандыгын белгилеген. «Манас» эпосундагы бала, перзент түшүнүктөрүн эл, жер, мамлекет, рух, салт, мамлекет деген түшүнүктөр менен жуурулуштуруп кароо жагын тастыктаган. Туулган туяктын жер үстүндө жөн эле бир кыбыраган көрпөндө болбостон, бүт айланага жакшылыгын, жарыгын чачкан нурпөндө болуп жашоосу керектигин көрө билген [2, 5-16-бб.].

«Манаста» баланы эркин тарбиялоо даанышмандыгы» аттуу бөлүмдө манас таануучу Советбек Байгазиев Манастын бала катары өзгөчөлүгү эмнеде болгондугун жана Манастын Манас болушу үчүн тарбиялоонун жолдорун изилдеп чыккан жана элдик тарбияны кошуп, жуурулуштуруп жазган.

Манастын табият берген күч-кубаты буркан-шаркан түшүп, баш бербеген тентектиги анын эссиздигинен же акылы жоктугунан эмес, тескерисинче, ички энергиядан экендигин билебиз [4, 330-332-бб.].

«Акылман Акбалта Алтайда «Кабыланды» кандайча таптаган?» аттуу бөлүмдө болсо профессор Советбек Орозканович ушундай жагдайда Манастын тарбиячыларынын ичинде Манаска сүйүнүч менен караган бир адам – Акбалта экендигин белгилеп жазган. Ушул бала аман-эсен чоңойсо, агарып таңыбыз атабы, жаркырап күнүбүз чыгабы деген үмүт тутанып Акбалта астыртан асырап сактап, тарбиялоо чечимине башын байлайт.

Акбалтанын бала Манаска оптимизм менен карап тургандагы бир мотивин окумуштуу С. Байгазиев байкаган.

Манастын төрөлүшүндөгү Акбалтанын көрөгөчтүк туюму менен кыргыз элине кандайдыр бир жакшылык жышаандын келгендигинин белгисин сезип, Манасты астыртан асырап-сактап тарбиялоо керектигин даанышмандыгы менен жазып өттү.

Советбек Орозканович Акбалтанын кыргыздардын руханий лидери экендигин, кыргыз элинде кадыры бийик карыя экендигин, билбегенди билгизген билимдүү адам экендигин бала Манасты тарбиялоодогу кыраакылыгын дааналап көрсөткөн. Мисал катары төмөнкүлөргө токтолсок болот: «Абайлап Жакып кебимди ук, аталаш кыргыз эл кайда? Бизге белге таңуу уул ушул, Жакып сенин чачылганың жыйналат, үзүлгөнүң уланат. Байкасаң бизге шер келди, ойлоп көрсөң сен Жакып, бизге бир жакшылык тиер күн келди. Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат миңгизип, Манасты жолго сактап багалы», – деп Акбалта Манасты өз баласынан артык көрөт.

С.Байгазиев Акбалтанын кармаган тарбия туткасы – бул Манасты эркин тарбиялоо философиясын жана даанышмандык бийиктиктен кечиримдүүлүгүн, баланы түшүнө билүүдөгү жогорку өрнөгүн ачып көрсөткөн. Манастын балалыгындагы тарбиясына Акбалтанын күч-аракетин, ой-пикирин, демилгесин Чыйырды эненин коштоп, колдоп келгендегисин жана тарбиянын өзгөчө касиети бар экендигин Советбек агай эл мугалими Бектур Исаковдун төмөндөгүдөй жазганы менен да дааналайт: «Кыргыз педагогикасынын кан жолун баштоочу каарман – Чыйырды. Чыйырды –улутубуздун өз кыртышында жаралган, элдик педагогиканын туусун көкөлөтө турган инсан. Ошол эле учурда кыргыз педагогикасынын Умай энеси деп баалоо да аша чапкандык болбойт».

Педагог С. Байгазиев бала Манастын адам катары жетилишинде, жаран катары тотугушунда элдик тарбиянын ролу жөнүндө өзүнүн педагогдук кенен акыл-ой чабытынын тереңдиги менен маанилүү изилдөөлөрдү жаза алган [5, 188-192-бб.].

«Эртелеп ойлонгон, эртеңкисине ойгонгон бала баатыр (акыл тарбиясы)» деген темага келгенде автор түпкү маанисин эпостун сюжети менен жана көркөм тексттеринен ой калчап отуруп, Манастын акыл-эси бала күнүнөн тартып өмүрүнүн акырына чейин тынымсыз изденүүдө болгондугун жана ар дайым бийик чыңалууда тургандыгын байкаган.

Бала Манастын кулунчак кезинен эле алдыга суроо коюп, собол таштап, жашоо маселелерин талдап гана жөн койбостон талкууга коюп, тарбиячылардын багытын, кеңешин бек кармап, алысты көрө билгенди, тамырларын аңтарып, акыл тегереткенди адат кылып алганын окумуштуу орчундуу мисалдары менен ынанымдуу ой чабыттаган [2, 28-32-бб.].

Манас окуган «Алиппе» же балада тарыхый эстутумду түптөө деген бөлүм да кызыктуу жазылган. Эстутум демекчи, окумуштуу, Советбек Орозкановичтин эстутум жөнүндөгү аныктамалары да өзгөчө. Эстутумсуз адам жок, адамдын коому да жок. Эстутум, дааналап айтканда, адам баласынын жашоосунун формасы жана өзүн-өзү сактоосунун органы.

Педагог С. Байгазиев Манастагы эстутум жөнүндөгү ойлорун изилдеп жазуу менен эң негизгиси түпкүлүгүндү билүү, жети атаңды таануу идеяларын байкап чыккан.

Окумуштуу С. Байгазиев эстутум боюнча Жакыптын баланын адам болушу түбүн таануудан башталат деген терең ишенимде болгондугуна кылдат маани берген. Азыркы тил менен айтканда, тарыхый эстутумду каймактатуу Жакып ата үчүн бала тарбиясынын биринчи алиппеси экендигин көрө билген. Андан ары терең изилдөөлөрдүн негизинде Жакып менен Акбалтанын атайын тарбия мүдөөсү менен жети атаны жеткизе айтып, калкына калка болуучу эрендер тууралуу саймедиреп баян кылгандары Манастын

патриоттук нукта калыптанышына жана атуулдук сезимдеринин ойгонушуна түрткү берген.

Советбек Орозканович мунун далили катары Манастын чын жүрөгүнөн айткан төмөнкү сөздөрүнөн байкаган:

Каптаган жоого алдырбас,
Баатырын көрдүм кыргыздын.
Ашуудан бутун тайдырбас,
Акылын көрдүм кыргыздын.
Бороондуу күндө буюкпас,
Дөөлөрүн көрдүм кыргыздын [2, 32-37-бб.].

«Бала манастын жетилишинде эмгек тарбиясынын ролу» деген темага келели. Советбек Орозканович эмгек тарбиясына келгенде өтө өзүнүн алысты көрө билген байкагычтыгы, илимий изилдөөлөрү, турмуштук окуялар, мисалдар менен байланыштырган. Өздөрүнүн карандай эмгеги, маңдай тери менен эмгек кылып байыган Жакып менен Көкөтөй эпосто даңаза кылынып айтылат.

Бирок Бокмурунга эс кирбейт, эмгексиз, эрке өскөн Бокмурун эч нерсенин баркын билбейт. Мына ушул жерден педагог С. Байгазиев Бокмурундун өзүнүн айткан сөзүн мисал келтирген:

Эркелик менен ар качан,
Эртеден кечке уктадым.
Эркелик менен жаш жүрүп,
Эчтеме туйбас мас жүрүп.
Эл кадырын билбедим!
Жуулбастан кирдедим,
Журт кадырын билбедим!

Окумуштуу С. Байгазиев Көкөтөйдүн өлүм алдында жатканда баласын эрке өстүргөндүгүн мойнуна алып өзүнүн: «Бир адамдын ырыскысы бирөөгө ырыс болбойт, башка адамдын дүйнөсү, башкага дүйнө болбойт» деген сөзүнүн чын болуп чыгышын кыраакылыгы менен байкаганы чоң изденүү. Ошон үчүн кыргызда «Баланы башынан үйрөт, чырпыкты жашынан ий, Баланы жакшылыкка жетелеп жанаштыр, жамандыктан кубалап адаштыр» деген акылман макалдар жарыкка келгендигин байланыштыруу менен «Манас» эпосунун педагогикасын изилдеп отурат.

Педагог Советбек Орозканович Манастын атасы Жакып менен энеси Чыйырдынын да элдик педагогикалык акылмандуулуктун духунда ойлонгон адамдар болушкандыгын

өзүнүн улам терең изденгендиги менен мисалдар аркылуу далилдеп отурат. Жакып менен Чыйырды баланы жашынан тотуктуруп, бышыктырып чыйралтуу, таалим-тарбия үчүн койчу Ошпурга берилиши да кокустук эмес. Түшүнгөн кишиге Ошпурдун колунда бала Манас төрт жыл жүрүп, малчылыктын түйшүктүү жумушу менен талаа-түздө бел чечпей кой-козунун артынан жүрүшү жаштайынан турмушка күйдүм-быштым болушуна, балтыр эти толуп, тотугушуна, кайрылып-бүлөнүшүнө жемиштүү таасирин тийгизген.

Жыйынтыктап айтканда, Советбек Орозканович «Манастын» таалим-тарбия сабагынан биринчи кезекте, эмгек – бул баланы адам катары калыптандыруунун, атуул катары жетилтүүнүн бирден бир жолу, анын эрешен тартып эр болушунун, эр уулу менен тең болушунун күчтүү куралы деген педагогикалык-философиялык логиканы көңүл борборунда бекем кармашыбыз керек деген таасирдүү оюу менен бөлүшөт [2, 37-47-бб.].

«Манастын аскердик-жоокерлик өнөргө тапталышы» аттуу тема да терең чечмеленген. Бул жерде да профессор Советбек Орозканович Манастын ата-бабалардын салтындагы аскердик, согуштук өнөрдү үйрөнүп, өздөштүрүүдө элдик педагогикалык ыкмалар колдонулгандыгына сереп салуу менен Акбалтанын ролу чоң экендигин белгилеп өткөн. Эпосто Акбалтанын Манасты уруш өнөрүнө көнүктүргөндүгү жөнүндө фактыларды табуу кыйын, бирок эпикалык саптардын ары жагындагы ойлорду агай терең баамдап "Манасты жоого сактап багалы» деген сөзүн эске түшүрөт.

Педагог С. Байгазиев элдик педагогика менен илимий негиздерге баам салуу менен аскердик өнөрдү Көкөтөйдүн ашында Манас өзүнүн кырк чоросу менен «жоокер оюнун» көрсөтүүсү кызыктуу жана таңгаларлык окуя экендигин байкаган. Мына ушундан улам окумуштуу Советбек Орозканович Көкөтөйдүн ашында адамдын оозун ачырган аскердик өнөрдү демонстрациялап көрсөтүүнүн башында Манас өзү тургандыгын айтат. Доолду дүңгүрөтө кагып, белги берип, жаа атууга, кылыч чабууга, найза саюуга жана башка аскердик ыкмаларга Манастын бала кезинен тарта машыктырылгандыгын терең баамдап жазып атат.

Эпостун педагогикасын изилдөөдө, анын ичинен аскердик өнөргө тапталуудагы Манастын Көкөтөйдүн ашындагы көпчүлүккө оюн тартуулаган аскердик чеберчиликтерин Чоң казаттын кандуу майданында иш жүзүндө көрсөтүшкөндүктөрү менен өтө маанилүү экендигин белгилейт.

Мындан тышкары профессор С.Байгазиев дагы бир жолу өзүнүн изилдөөлөрүн тастыктап, акылман баатыр Акбалтанын Алтайда бала Манастын бардык жагынан мугалими болуп тургандыгына көңүл бурган. Ошол эле учурда Советбек Орозканович жазуучу-тарыхчы Кеңеш Жусуповдун түшүндүрмөсүндө Жакыптын нарк-салтты сактап,

чоочун элден устаттарды жалдап, бала тарбиясына көңүл буруусу жана Ошпурдай устаттардан кытай, калмактардын жана көчмөндөрдүн эрдик өнөрүн, тилин, салтын, акылмандыгын жаш кезинен үйрөнгөндүгүн жазып өткөн.

Ошентип, С.Байгазиев бала Манастын келечектеги азаттык үчүн күрөшү уланып, андан ары жүрүп отургандыгы менен маанилүү экендигин белгилеп жазган [2, 47-57-66.]. «Манастын мекенчилдикке тарбияланышы» темасы боюнча төмөнкүлөрдү белгилемекчибиз. Манастагы мекенчилдик темасына кайрылууда манастанучу Советбек Орозканович Акбалтанын даанышмандыгын, тарбиячы экендигин, кыргыз эли үчүн каруусун казык, башын токмок кылып кызмат өтөгөн мурунку-кийинки көк жал баатырлар жөнүндө Манаска «кара тилин кайрап», оозеки, «окуу китепти» саймедиреп айтып бергендегиси менен рухий мекенчилдиктин камында болгондогусун көрө билген жана жазып өттү.

Акбалта менен кошо эле Жакып менен Чыйырдынын жети атаны жеткире айтып, тарыхты таасын сүйлөп, калкына калканч болгон улуу эрендер жөнүндө таалим бергени Манастын патриоттук духта калыптанышына жана атуулдук сезимде түптөлүшүндө чоң бир мекенчилдик тарбия бар экендигине ынанып, ага изилдөөлөрүн улап отурат [2, 57-62-66.].

Көзкаман - бул «тамырсыз» адамдын символу. Башына «социалдык шири» кийген кулдун символу. Педагог С. Байгазиев ушундай аныктамалардын негизинде өзүнүн изилдөөлөрүндө Көзкамандай тамырсыз адамдын жамаат үчүн, улут үчүн социалдык жактан өтө коркунучтуулугу жөнүндө «Манастын» эскертүүсү деп баамдайт.

Окумуштуунун илимийлүүлүк жактан кенен изилдөөлөрү - бүгүнкү күндүн чындыгы. Ошондуктан профессор С.Байгазиев «Улуу «Манас» ыйык китебибиз бүгүнкү тукумдарды маңкуртчулуктан сактанууга, балага жаштайынан мекенчилдиктин рухун сиңирүүгө, маңкуртчулукка каршы рухтун отун жандандыруунун өтө зарылдыгын эртеңки күнгө калтырбоо жөнүндө жазат [1, 62-б.].

Окумуштуу кыргыз чөлкөмүндө ата-эненин статусу өтө бийик экендигин, ата-эненин кадыр-баркын жогору тутуп, ардакталарына, аброюнун көтөрүлүшүнө өбөлгө болгон этномаданий, социалдык-педагогикалык, шарт-жагдайларын кандай жолдор менен камсыз кылгандыгыбыз жөнүндө терең иликтеп өткөн.

Педагог С. Байгазиев бул боюнча өзүнүн китебинде көптөгөн ынанымдуу мисалдар, илимий изилдөөлөрү жана ошондой эле этнопедагогикалык көз карашта да, этнографтардын көз караштарын да эске алуу менен терең философиялык ой-чабыттары

менен кеңири жазып өткөн. Бул боюнча педагог С. Байгазиевдин жазгандары азыркы заманыбыздын да өтө актуалдуу маселелеринен болуп кала бермекчи [2, 70-80-бб.].

Манастаануучу Советбек Орозканович Манас эпосунун педагогикасындагы эркиндик идеясына келишин жаш Манастын тарбиясына Жакып, Ошпур, Чыйырды, Акбалта сындруу элдик педагогдордун максаттуу таалими менен катар элдик менталитет, элдик моралдын атмосферасынын өзү да таасирин тийгизгендигин бир канча ынанымдуу мисалдар менен изилдеп чыккан.

Кытайлык Алооке хандын аскеринин күтүүсүз чабуулуна кабылып, туш-тушка чилче тарап, эл катары жок болуп кетүү коркунучу алдында турган бир боор кыргыз калкынын кайгылуу тагдырында ак элечек байбичелер, ак калпак карыялардын муң-зары менен «Кара Өзөн кайда, бел кайда, аталаш кыргыз эл кайда» деп буркурап ыйлаган элдин ыйын өзүнүн балалык түшүнүгүндө бир чоң чечимге кабылат, келет.

Манастаануучу С. Байгазиев Манастын ошол ынанымын, ишенимин мындай деп белгилеген. Ар жерде чачылып жүргөн кыргыз калкынын башын кошуу, бириктирүү. Ата журтту боштондукка чыгаруу, элдин башын азат кылуу, кыргыз мамлекетин түзүү, душманга өзү катылса катыгын берүү сыяктуу идеяларды кечиктирилгис милдет катары өз алдына койгондугу – бардыгынан жогору. Анткени бул Манастын ыйык идеясы жана эң бийик дөөлөтү [3, 47-48-бб.].

Корутунду. Белгилүү манас таануучу, педагог С. Байгазиев айкөл Манастын балалык дооруна кенен талдоо, изилдөө жүргүзүп, ар тараптан изденип, Манастын бала катары өзгөчөлүгүн элдик педагогиканын нугуна салып, кынаптап, тарбиячыларынын кандай ыкмалар менен эмгекке, эстутумга, аскердик-жоокердик өнөргө, мекенчилдикке кантип тапталганын өтө кыраакылык көз карашта жазгандары менен окуяларга сүңгүп кире ала тургандай сезим калтырат.

Окумуштуунун бул илимий изилдөөсү көптөгөн ата-энелерге, мугалимдерге, жаштарга, окуучуларга өз пайдасын тийгизип, Манас жөнүндө билим көрөңгөсүнүн пайдубалы түптөлүп, андан ары билим казынасын жемиштүү улантып кетишет деген зор ишенимде болобуз.

Адабияттар:

1. Асаналиев К., Жигитов С. Кыргыз Совет адабиятынын тарыхы / К. Асаналиев, С. Жигитов. – Фрунзе: Илим, 1987. – 680 б.
2. Байгазиев С. «Манас» эпосунун педагогикасы / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2021. – 86 б.
3. Байгазиев С. Улутум – КЫРГЫЗ, урааным – МАНАС! / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2020. – 347 б.
4. Байгазиев С. Улутубуздун уңгулуу нарктары / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2023. – 387 б.
5. Байгазиев С. Улуу «Манас» эпосунун уңгулуу баалуулуктары / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын Тамга, 2025. – 204 б.

УДК 821.512.154-93 + 004.9

Боронбай кызы Айдана,
Ош мамлекеттик педагогикалык институту
САНАРИПТИК ДООРДОГУ БАЛДАР АДАБИЯТЫНА СЕРЕП

Боронбай кызы Айдана,
Ошский государственный педагогический институт
ОБЗОР ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Boronbai kyzy Aidana
Osh State Pedagogical Institute
AN OVERVIEW OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE DIGITAL ERA

Аннотация: Макалада санариптик технологиялардын өнүгүшү балдар адабиятынын мазмунуна, форматына жана окутуу-үйрөтүү процессине тийгизген таасири илимий негизде талданат. Изилдөөдө Ош облусундагы мектепке чейинки жана башталгыч класстардын окуучуларынын басма, санариптик жана интерактивдүү китептерди колдонуу практикасы эмпирикалык материалдардын негизинде каралган. Балдардын окуу маданиятына санариптик каражаттардын таасири, ата-энелердин жана педагогдордун ролу, ар бир форматтын артыкчылыктары жана чектөөлөрү салыштырмалуу анализден өткөрүлдү. Натыйжада, басма китептер мазмунду терең түшүнүүдө жана ата-эне менен баарлашууда маанилүү ролду ойной турганы, ал эми санариптик жана интерактивдүү форматтар мотивацияны жогорулатып, кошумча билим берүү мүмкүнчүлүгүн сунуштай турганы аныкталды. Мында санариптик жана салттуу ресурстарды айкалыштырып колдонуу балдардын окуу маданиятын өнүктүрүүнүн оптималдуу жолу катары көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: санариптик доор, балдар адабияты, басма китеп, санариптик китеп, интерактивдүү формат, AR технологиясы, окуу маданияты, ата-эненин ролу, педагогикалык практика, окуу мотивациясы.

Аннотация: В статье рассматривается влияние цифровых технологий на содержание, формат и образовательную практику в детской литературе. На основе эмпирического исследования, проведенного среди дошкольников и учащихся начальных классов Ошской области, анализируются особенности использования печатных, цифровых и интерактивных книг. Сравнительный анализ показывает, что печатные книги способствуют глубокому пониманию текста и

эмоциональному взаимодействию ребёнка с родителями, тогда как цифровые и интерактивные форматы повышают мотивацию и расширяют образовательные возможности. Определены преимущества и ограничения каждого формата, а также роль родителей и педагогов в формировании читательской культуры детей. Делается вывод о целесообразности интегрированного подхода, сочетающего традиционные и цифровые ресурсы для развития детского чтения в условиях цифровизации.

Ключевые слова: цифровая эпоха, детская литература, печатная книга, цифровая книга, интерактивный формат, технологии AR, читательская культура, роль родителей, педагогическая практика, мотивация к чтению.

Abstract: This article examines the impact of digital technologies on the content, formats, and educational practices of children's literature. Based on empirical research conducted among preschool and primary school children in the Osh region, the study analyzes how printed, digital, and interactive books influence children's reading habits and comprehension. A comparative analysis demonstrates that printed books play a crucial role in fostering deep understanding and parental interaction, while digital and interactive formats enhance motivation and offer additional educational opportunities. The advantages and limitations of each format, as well as the role of parents and educators in shaping children's reading culture, are discussed. The study concludes that a balanced integration of traditional and digital resources provides the most effective approach to developing reading culture among children in the digital era.

Keywords: digital era, children's literature, printed books, digital books, interactive formats, AR technology, reading culture, parental involvement, pedagogical practice, reading motivation.

Киришүү. Санариптик технологиялар тездик менен өнүгүп жаткан бүгүнкү доордо балдар адабиятынын мазмуну, форматы жана окутуу-үйрөтүү практикалары олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Мурда негизги билим булагы болуп келген басма китептер азыр электрондук китептер, аудиокитептер, интерактивдүү платформалар жана

мультимедиялык контент менен катар жашоодо өз ордун бөлүшүп жатат. Бул өзгөрүүлөр балдардын окуу маданиятына, алардын кызыгуусуна, китеп менен иштөө көндүмдөрүнө жана жалпы интеллектуалдык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этүүдө.

Балдардын окуусу – алардын когнитивдик жана социалдык өнүгүүсүнүн маанилүү көрсөткүчү. Китеп окуу аракетинин натыйжасында баланын тилдик жөндөмдөрү, элестетүүсү, логикалык ой жүгүртүүсү, эмоционалдык түшүнүгү өрчүйт. Ошол эле учурда санариптик түзмөктөрдүн эрте жана кеңири колдонулушу балдардын көңүл буруу өзгөчөлүктөрүн, маалымат кабыл алуу ыкмасын жана китепке карата мамилесин өзгөртүп жатат. Натыйжада санариптик каражаттар менен салттуу адабий булактардын ортосунда жаңы динамика пайда болуп, окурмандык маданияттын багытын кайрадан карап чыгууну талап кылууда.

Акыркы жылдардагы эл аралык жана жергиликтүү изилдөөлөр көптөгөн өлкөлөрдө балдардын окуу активдүүлүгү төмөндөп жатканын көрсөтүүдө. Бул тенденция санариптик контенттин ашыкча жеткиликтүүлүгү, көңүлдү бат алаксыткан платформалардын көбөйүшү жана үй-бүлө менен мектепте окурмандык маданиятты колдоо механизмдеринин жетишсиздиги менен байланыштуу. Ушундай шартта балдар адабиятын өнүктүрүү, заманбап технологиялар менен айкалыштыруу жана балдарды китепке кызыктыруунун натыйжалуу жолдорун издөө — билим берүү системасынын жана маданият тармагынын маанилүү милдетине айланып отурат.

Макалада санариптешүү процесси балдар адабиятына кандай таасир тийгизип жаткандыгы, салттуу жана санариптик китептердин мүмкүнчүлүктөрү, алардын артыкчылыктары менен көйгөйлөрү, ошондой эле балдардын окурмандык маданиятын өнүктүрүүнүн заманбап жолдору илимий негизде талданат.

Изилдөөнүн материалдары жана ыкмасы. Изилдөөдө балдар адабиятынын санариптик жана салттуу форматтарынын таасирин талдоо максатында Кыргызстандын Ош облусунун мектепке чейинки жана башталгыч класстардын окуучуларынын мисалында эмпирикалык изилдөө жүргүзүлдү. Изилдөөнүн негизги материалы катары төмөнкүлөр пайдаланылды:

1. *Басма китептер:* мектепке чейинки жана башталгыч мектеп жашындагы балдар үчүн чыгарылган классикалык басма китептер, сүрөттөрү менен байытылган окуу китептери.

2. *Санариптик китептер:* планшетте, смартфондо же электрондук китеп окурмандарында окууга ыңгайлаштырылган электрондук китептер, аудиокитептер жана интерактивдүү китеп-ойнотмөктөр.

3. *Интерактивдүү китептер:* кошумча функциялары бар санариптик жана басма китептер (анимация, үн кошуу, кошумча оюндар жана тапшырмалар).

Изилдөөгө катышкан окуучулардын жаш курагы – 4–10 жаш, жалпы катышуучулардын саны – 120 бала, Ош облусунун шаардык жана айылдык мектептеринен тандалган. Ошондой эле балдардын китеп окуу маданиятын түшүнүү жана баалоо максатында ата-энелердин жана педагогдордун сурамжылоосу жүргүзүлдү, катышуучулардын саны – 50 ата-эне жана 15 педагог.

Изилдөө ыкмасы. Изилдөөнүн методологиясы бир нече багытты камтыйт:

1. *Талдоо (Content analysis):* балдардын колдонгон китептеринин мазмунун, сүрөттөрдүн жана интерактивдүү элементтердин сапатын жана окууга болгон кызыгуусун талдоо.

2. *Сурамжылоо:* ата-энелер жана мугалимдер балдардын окуу адаттарын, китепке кызыгуусун жана санариптик түзмөктөр менен иштөө деңгээлин баалоо үчүн суроолорго жооп беришти.

3. *Эксперименталдык байкоо*: балдардын окуу процессинде санариптик жана басма китептер менен өз ара аракетин түздөн-түз байкоо жүргүзүү, алардын көңүлүн кантип бураары жана окууну түшүнүү деңгээлин баалоо.

4. *Салыштырмалуу талдоо*: басма жана санариптик китептердин таасирин салыштыруу, окууга болгон мотивация, көңүл буруу жана мазмунду түшүнүү боюнча айырмачылыктарды аныктоо.

Бул ыкмалар аркылуу балдар адабиятынын санариптик жана салттуу форматтарынын мүмкүнчүлүктөрү, алар балдардын окуу көндүмдөрүнө тийгизген таасири, ошондой эле ата-энелердин жана педагогдордун пикирлери илимий жактан терең анализге алынды. Изилдөө Ош облусундагы балдардын реалдуу маданий жана билим берүү чөйрөсүнө ылайык жүргүзүлдү, бул натыйжаларды жергиликтүү шарттарды эске алуу менен баалоого мүмкүндүк берет.

Адабияттарга сереп жана теориялык бөлүк. Бүгүнкү күндө балдардын окуусуна, анын ичинде эң эрте жаштан баштап, өзгөчө көңүл бурулууда. Бул кызыгуу балдардын когнитивдүү өнүгүүсүнө, социализациясына жана маданий баалуулуктар менен таанышуусуна шарт түзөт. Санариптик технологиялардын өнүгүшү окуу практикасын өзгөртүп, китептин жаңы форматтарын (*басма, санарип, интерактивдүү*) жана маалымат алуу жолдорун сунуштап жатат.

90-жылдардан бери жүргүзүлгөн изилдөөлөр балдардын окууга кызыгуусу азайганын көрсөткөн жана бул маселе дүйнөдө маданий жана билим берүү саясатында приоритетке айланган. Ар бир мамлекет балдардын окуусун колдоо программаларын иштеп чыгып, мектепке чейинки жана башталгыч мектеп жашындагы балдарга өзгөчө көңүл бурат, анткени бул мезгилде окуу көндүмдөрү калыптанат [7].

Салттуу басма китептер көбүнчө иллюстрациялар аркылуу ата-энелер менен биргеликте окууну колдойт жана эмоционалдык жакындыкты өнүктүрөт. Бирок интерактивдүү технологияга көнгөн балдар үчүн басма китептерди окууга көңүлдү топтоо кыйын болушу мүмкүн.

Санарип китептер планшет, смартфон жана электрондук читалкалар аркылуу колдонулуп, арзандыгы, сактоо жеңилдиги жана кошумча контент мүмкүнчүлүгү менен айырмаланат. Бирок ата-энелер экран убактысын чектөө жана көз салуу маселесин карашы керек. 3–5 жаштагы балдар үчүн санарип китептер кол менен башкарууга жеңил, бирок басма китепке караганда көңүлдү чогултуу аз болушу мүмкүн.

Интерактивдүү китептер оюндарды, анимацияларды жана иллюстрацияларды башкаруу сыяктуу функцияларды камтыйт. Бул китептер окууну кызыктуу кылса да, тексттин мазмунун түшүнүүгө ар дайым жардам бербейт. Интерактивдүү функциялар “ыкчам ойлоону талап кылган” жана “ойлонууну талап кылбаган” болуп бөлүнөт: мазмунга тиешелүү функциялар окууну жакшыртат, керексиз эффекттер болсо көңүлдү буруп, ата-энелер менен биргеликтеги окууга тоскоолдук кылат.

Кошумча чындык менен китептер (AR) басма иллюстрацияларды санариптик түзмөктөр менен кеңейтет. Алар окууга кызыгуу жана шыктанууну жогорулатат, бирок көңүлдү топтоо деңгээли төмөндөйт. Изилдөөлөр AR китептери балдардын окуу процессин байытып, кыйын сөздөрдү жана грамматиканы түшүнүүгө жардам берерин көрсөткөн [11].

Акыркы жыйырма жыл ичинде басмадан жарык көргөн кыргыз элинин кара сөз түрүндөгү жөө жомокторунун негизинде чакан китепчелер каралды [6, 11-19-бб.]. Бул изилдөөнүн өзгөчөлүгү — бөбөктөр жана кенже балдар үчүн жазылган чакан адабий туундуларга көңүл бурулуп, балдар адабияты изилдөөлөрүндөгү бурулуштук кенемтени толтурууга аракет жасалды. Макалада бала, балдар адабияты, кыргыз балдар адабияты түшүнүктөрү жана алардын маани-маңызы каралды.

Балдар китептерин башталгыч класстардагы предметтер менен интеграциялап окутуу боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп, балдар адабиятын колдонуу менен математикалык

түшүнүктөрдү калыптандыруу стратегиясы иштелип чыкты [1, 3-7-бб]. Бул стратегияда “алдыда, артында, мурда келет, кийин келет, арасында, туура келет, натуралдык сандардын катарын түзүү” сыяктуу түшүнүктөр балдар адабияты аркылуу окутулду.

Мектеп жашына чейинки балдарга руханий тарбия берүүдө балдар чыгармаларын колдонуунун дидактикалык негиздери талданды [2, 44-47-бб.]. Санариптештирүү шартында баланы мыкты балдар адабияты менен эрте тааныштыруу анын көркөм дүйнөсүнө аралашуусуна, табити, моралдык критерийлеринин эрте калыптанышына өбөлгө түзөт. Бул багыттагы изилдөөлөр балдардын акылын, мүнөзүн, эркин жана адеп сезимин өнүктүрүүдө балдар адабиятынын маанилүүлүгүн көрсөттү.

Жыйынтыктап айтканда, макалада чакан китепчелер, жомоктор жана балдар адабияты аркылуу балдарды тарбиялоо, алардын окуу тажрыйбасын байытуу жана санариптик чөйрөдө окууну колдоо маселелери изилденди. Басма китептер мазмунду түшүнүү жана эмоционалдык жакындыктын негизинде маанилүү болсо, санариптик жана интерактивдүү китептер окууну кызыктуу кылып, кошумча билим берүү мүмкүнчүлүктөрүн берет.

Натыйжалар жана талкуулар. Изилдөөдө Ош облусунун Араван районундагы мектепке чейинки жана башталгыч класстардын окуучуларынын окуу адаттары, китепке болгон кызыгуусу жана санариптик технологияларды колдонуу практикасы талданды. Натыйжалар төмөнкүчө топтолду:

1. *Балдардын басма китептерге болгон кызыгуусу:* Сурамжылоого катышкан ата-энелердин 78% балдарынын баштапкы окуу тажрыйбасында басма китептерди артык көрөрүн белгилешти. Бул өзгөчө сүрөттөрү байытылган, жандуу иллюстрациялар жана кызыктуу сюжеттери бар китептерге тиешелүү. Педагогдордун байкоосуна ылайык, балдар басма китеп менен окуганда, окуу процессинде ата-энелер менен кызматташып, окууну түшүнүүгө жана мазмунду талдоого көбүрөөк көңүл бурушат.

2. *Санариптик китептердин таасири:* Балдардын 63% санариптик китептерди колдонууда, өзгөчө планшет жана смартфон аркылуу окуганда, өз алдынча аракет кыла алышарын көрсөттү. Санариптик китептердин артыкчылыктары катары ата-энелер: кошумча анимация, аудиоэффекттер жана мазмунду кеңейтүү мүмкүнчүлүгүн белгилешти. Бирок көпчүлүк учурларда 4–6 жаштагы балдардын көңүлү анимация жана интерактивдүү элементтерге бурулуп, окуунун мазмунун түшүнүү экинчи планда калаары байкалды.

Интерактивдүү китептер жана «китеп-ойнотмоктор»: 3-5 жаштагы балдар интерактивдүү китептер менен окуганда физикалык аракетти көп жасашат, мисалы, терезичелерди ачуу, үн чыгаруу, ар кандай тапшырмаларды аткаруу. Бул китептердин окууга тартуу жана көңүл буруу жагынан пайдалуу экени менен, мазмунду түшүнүүгө болгон таасири аз болгону байкалган.

Кошумча функциялары бар китептер (AR – дополненная реальность): Балдар үчүн AR технологиясы колдонулган китептерде басма китептеги сүрөттөрдү санариптик түзмөк аркылуу «жандандыруу» мүмкүнчүлүгү бар [7]. Изилдөөдө эксперименталдык топтун балдары AR китептер менен окууда мазмунду жакшыраак эсте сакташканын көрсөттү, бирок кээ бир учурларда кошумча эффекттер көңүлдү буруп, узак убакыт бою окууга көңүл бурууну кыйындаткан. Ата-энелердин пикири экиге бөлүнгөн: бир бөлүгү AR китептерди окууга кызыктыруучу жана билим берүүчү деп бааласа, экинчи бөлүгү мүмкүн болгон көздүн чарчоосу жана көңүлдү бөлүү жагынан камтылган.

Ата-энелердин катышуусу: Сурамжылоонун жана байкоонун натыйжалары ата-энелер менен балдардын биргелешип окуусу окуу процесси үчүн маанилүү экенин көрсөткөн. Басма китептер менен окууда ата-энелер балдардын окуусун жакшылап көзөмөлдөп, мазмунду түшүндүрүүгө жардам берип, эмоционалдык колдоо көрсөтүшөт. Санариптик жана интерактивдүү китептерде ата-энелердин катышуусу аз болуп, балдар

көбүнчө өз алдынча окуйт, бул кээде мазмунду түшүнүү жана окууга кызыгуу деңгээлин төмөндөтөт.

Салыштырмалуу талдоо: Салттуу басма китептер окууга кызыгуу, мазмунду түшүнүү жана ата-энелер менен баарлашуу жагынан санариптик жана интерактивдүү китептерге салыштырмалуу жогору көрсөткүчтөрдү көрсөттү. Санариптик китептер жана интерактивдүү форматтар балдарды кызыктыра турган, окууну кызыктуу кылган элементтерге ээ болсо да, мазмунду терең түшүнүүгө жеткирүүдө жана ата-энелер менен биргелешип окууда кээде чектөөлөр бар.

Таблица 1. Санариптик доордогу балдар адабиятына сереп

№	Китептин форматы	Балдардын реакциясы / окуу адаттары	Ата-энелердин катышуусу	Артыкчылыктары
1	Басма китептер	78% балдар басма китептерди артык көрөт; сүрөттөрү жандуу, сюжет кызыктуу; окуу процессинде мазмунду түшүнүүгө жана талдоого көңүл бурушат	Жогорку деңгээлде: мазмунду түшүндүрүп, эмоционалдык колдоо көрсөтүшөт	Окууга кызыгуу, мазмунду түшүнүү, ата-энелер менен баарлашуу
2	Санариптик китептер	63% балдар өз алдынча окуйт; анимация жана аудиоэффекттерге көңүл бурат	Орточо: көбүнчө балдар өз алдынча окуйт	Кошумча анимация, аудио, мазмунду кеңейтүү мүмкүнчүлүгү, жеңил башкаруу
3	Интерактивдүү китептер	3–5 жаштагы балдар физикалык аракеттерди көп жасайт; окууга кызыгуусу жогору	Төмөн: балдар көбүнчө өз алдынча аракет кылат	Көңүл бурууну жогорулатат, окууну кызыктуу кылат
4	AR (кошумча чындык) китептер	Басма сүрөттөрдү санариптик түзмөк менен «жандандыруу»; мазмунду жакшыраак эсте сактоо	Орточо бөлүгү ата-энелер менен окуйт	Мотивацияны жогорулатат, окууну кызыктуу кылат, кыйын сөздөрдү түшүнүүгө жардам берет

Жыйынтыктап айтканда, Ош облусундагы изилдөө балдар адабиятынын санариптик жана басма форматтарынын тең салмактуу колдонулушунун маанилүүлүгүн көрсөттү. Басма китептер балдардын окуу компетентүүлүгүн жана ата-энелер менен баарлашууну колдоодо негизги роль ойнойт, ал эми санариптик жана интерактивдүү китептер окууну кызыктуу кылуу жана маалыматты кеңейтүү үчүн кошумча мүмкүнчүлүктөрдү сунуш кылат. Натыйжалар ата-энелер жана педагогдор үчүн балдарды китепке тартуунун оптималдуу жолдорун тандоого жана ар бир форматтын артыкчылыктарын туура колдонууга көмөкчү болуп бере алат.

Корутунду. Санариптешүү доорунда балдар адабиятынын өнүгүү динамикасы мазмундук, технологиялык жана психологиялык аспектилердин тыгыз өз ара байланышында жүрүп жаткан татаал процесс экенин көрсөткөн. Изилдөөнүн жыйынтыктары басма, санариптик жана интерактивдүү китептердин ар бири өзүнө таандык артыкчылыктарга ээ экенин, ошол эле учурда балдардын окуу маданиятына жана когнитивдик өнүгүүсүнө түрдүү деңгээлде таасир этерин айгинеледи.

Биринчи кезекте, басма китептер балдардын окуу көндүмдөрүн калыптандырууда, мазмунду түшүнүү жана талдоодо, ата-эне менен бала ортосундагы баарлашууну күчөтүүдө эң туруктуу жана ишенимдүү булак бойдон калууда. Эмпирикалык маалыматтар көрсөткөндөй, мектепке чейинки жана башталгыч мектеп курагындагы балдардын басымдуу бөлүгү дал ушул басма форматта окууда жогорку кызыгуу жана эмоционалдык туруктуулук көрсөтөт.

Экинчи жагынан, санариптик жана интерактивдүү форматтар заманбап баланын кызыгуусуна жооп берген динамикалуу жана мультимедиялык мейкиндикти сунуштайт. Алар окуу процессин жандандырып, кошумча аудио-визуалдык элементтер аркылуу билимди кеңейтүүгө шарт түзөт. Бирок бул форматтарда мазмунду терең түшүнүү көп учурда экинчи планга жылып, көңүлдүн бат алаксышы жана узак убакытка топтолуудагы кыйынчылыктар байкалат. Айрыкча 4–6 жаштагы балдар үчүн анимация жана оюн элементтери көңүлдү негизги тексттен алаксытпай турган факторго айланып, окуунун сапатына таасир этиши мүмкүн.

Үчүнчүдөн, AR технологиясы колдонулган китептер балдардын мотивациясын жогорулатып, визуалдык кабылдоону кеңейтсе да, бул форматты ченемдүү жана максаттуу пайдалануу зарыл. Эффекттердин ашыкча көптүгү окуунун табигый жүрүшүн жайлатканы менен, ырааттуу жана мазмун менен байланышкан визуалдык колдоо баланын түшүнүү жана эсте сактоо жөндөмүнө оң таасир бере алат.

Жалпылап айтканда, санариптик жана салттуу форматтардын бири-бирине альтернатива эмес, тескерисинче, бири-бирин толуктаган билим берүү ресурстары катары каралышы бүгүнкү күндүн негизги талабы болуп саналат. Балдар адабиятында *аралаш (комбинацияланган) моделди* колдонуу — басма китептер аркылуу мазмунду терең түшүндүрүү жана оюн элементтери бар интерактивдүү материалдар аркылуу кызыгууну арттыруу — окуу маданиятын өнүктүрүүнүн натыйжалуу жолу экенин изилдөө тастыктады.

Ата-энелердин жана педагогдордун окуу процессине катышуусу баланын окуу жүрүм-турумун, мотивациясын жана маалыматты кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн аныктоочу негизги факторлордун бири бойдон калууда. Демек, санариптик доордо балдар адабиятын өнүктүрүү боюнча стратегиялар ата-эне, мугалим жана санариптик технологиялардын туура жана тең салмактуу кызматташуусуна таянышы керек.

Балдар адабиятынын санариптешүү шартындагы ийгиликтүү өнүгүшү - мазмун сапатын, билим берүү максатын, педагогикалык талаптарды жана технологиялык мүмкүнчүлүктөрдү гармониялуу айкалыштыра алган учурда гана камсыздалат. Макаланын жыйынтыктары Кыргызстандагы билим берүү мекемелеринде жана үй-бүлөлүк окуу маданиятында санариптик жана салттуу ресурстарды оптималдуу пайдалануунун маанилүү экенин дагы бир жолу тастыктап турат.

Адабияттар:

1. Абдывасиева З. Балдар адабиятын математикалык түшүнүктөрдү калыптандырууга жана өнүктүрүүгө колдонуу / З. Абдывасиева // Эл агартуу. – 2024. – №3. – С. 3-7
2. Асаналиева М. М. Мектепке чейинки курактагы баланын адабий билимин калыптандыруунун дидактикалык негиздери / М. М. Асаналиева // Эл агартуу. – 2024. – №3. – С. 44-47
3. Кожевникова Е.А. Книжный формат «графический роман» как инструмент управления чтением [Электронный ресурс] // Культура: теория и практика. 2022. Том 47. № 2. С. 7—8. URL: <https://sciup.org/144162278> (дата обращения: 20.08.2024).
4. Жаанбаева, К. Б. Балдар адабиятынын бүгүнкү күндөгү орду / К. Б. Жаанбаева // Вестник Ошского государственного педагогического университета имени А. Мырсабекова. – 2021. – №2 (18). – С. 62-66
5. Собкин В.С., Скобельцина К.Н., Иванова А.И. Любимые книги современных дошкольников [Электронный ресурс] // Современное дошкольное образование: Теория и практика. 2013. Том 41. № 9. С. 30—38. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21582918> (дата обращения: 21.08.2024).
6. Оторбаев, Б. К. Чакан китепче түрүндө жарык көргөн элдик жөө жомоктор, алардын мазмуну, тарбиялык мааниси, идеялык-көркөмдүк маңызы / Б. К. Оторбаев // Эл агартуу. – 2021. – №5-6. – С. 11-19.
7. Cheng K., Tsai C. The interaction of child-parent shared reading with an augmented reality (AR) picture book and parents' conceptions of AR learning // British Journal of Educational Technology. 2016. Vol. 47. № 1. P. 203—222. DOI:10.1111/bjet.12228 Children and young people's reading in 2024 [Электронный ресурс] / C. Clark, I. Picton, A. Cole, F. Bonafede. London: National Literacy Trust, 2024. 33 p. URL: https://nlt.cdn.ngo/media/documents/Children_and_young_peoples_writing_in_2024.pdf (дата обращения: 23.08.2024).

8. Current status opportunities and challenges of augmented reality in education / H.K. Wu, S.W.Y. Lee, H.Y. Chang, J.C. Liang // Computers & Education. 2013. Vol. 62. P. 41—49. DOI:10.1016/j.compedu.2012.10.024
9. Digital or Print? A Comparison of Preschoolers' Comprehension, Vocabulary, and Engagement From a Print Book and an e-Book / S.M. Reich, J.C. Yau, Y. Xu, T. Muskat, J. Uvalle, D. Cannata // AERA Open. 2019. Vol. 5. № 3. 16 p. DOI:10.1177/2332858419878389
10. Eggleston C., Wang X.C., Choi Y. Mother-toddler shared reading with electronic versus print books: Mothers' language use and perspectives // Early Education and Development. 2021. Vol. 33. № 5. P. 1152—1174. DOI:10.1080/10409289.2021.1943638
11. Exploring factors influencing young children's learning from storybooks: Interactive and multimedia features / L. Hui, T. Zhang, J. Woolley, J. An, F. Wang // Journal of Experimental Child Psychology. 2023. Vol. 233. Article ID 105680. 5 p. DOI:10.1016/j.jecp.2023.105680
12. Korat O., Or T. How new technology influences parent — child interaction: The case of e-Book reading // First Lang. 2010. Vol. 30. № 2. P. 139—154. DOI:10.1177/0142723709359242

УДК: 37.091.4

Дүйшөбаева А., Эргашева Г., Байжигитова Г.

Жалал-Абад мамлекеттик университети

АДАБИЙ ОКУУДА ОКУРМАНДЫК САБАТТУУЛУКТУ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Дүйшөбаева А., Эргашева Г., Байжигитова Г.,

Жалал-Абадский государственный университет

ФОРМИРОВАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В ЛИТЕРАТУРНОМ ЧТЕНИИ

Duishebayeva A., Ergasheva G., Baizhigitova G.

Jalal-Abad State University Jalal-Abad State University

FORMATION OF READING LITERACY IN LITERARY READING

Аннотация. Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында окуучунун окурмандык сабаттуулугун калыптандырууга өзгөчө орун берилет. Окурмандык сабаттуулук көп убакытты талап кылуучу окуу формасынын түрүнө кирет. Окурмандык сабаттуулук текстти окуу, аны талдоо аркылуу ишке ашууга тийиш. Тексттен башталган окуунун бул формасы бир канча баскычтарды басып өтөт. Тактап айтканда, адабий окуу сабактарында окуучу эң алгач текстти өз алдынча окуп чыгуу менен текстке болгон көз карашын, оюн, пикирин билдирүүгө аракет жасайт. Демек, бул процессти ишке ашыруу үчүн окуучу текстти талдоого киришет. Текстти талдоо үчүн анын үч баскычын пландаштырат. Ал текстти окуганга чейинки, текстти окуп жаткандагы, текстти окугандан кийинки иш-аракеттер. Бул иш-аракеттер тексттин мазмунун талдоону пландаштыруу аркылуу жүргүзүлөт. Жыйынтыгы тексттин мазмунун талдоо менен аяктайт. Эгер бала текстти туура, шар, сезимдүү, көркөм окуй алса - окурмандык сабаттуулук калыптанат. Биздин макаланын мазмуну окурмандык сабаттуулуктун ушул багытын кароого сунушталды.

Түйүндүү сөздөр: окутуу, окуу, кеп ишмердүүлүгү, көндүм, ойду айта билүү, коммуникативдик компетенттүүлүк, окурмандык сабаттуулук.

Аннотация. На уроках литературного чтения в начальной школе особое место уделяется развитию навыков чтения у учащихся. Читательская грамотность — это форма обучения, которая требует много времени. Она должна осуществляться путём чтения текста и его анализа. Эта форма чтения проходит несколько этапов. В частности, на уроках литературного чтения ученик сначала самостоятельно читает текст и пытается выразить свои взгляды, мысли и мнения по тексту. Следовательно, для реализации этого процесса считается необходимым, чтобы учащийся выполнял деятельность по анализу текста. Анализ включает три этапа: действия до чтения текста, во время чтения текста и после чтения текста. Эти действия

осуществляются путём планирования анализа содержания текста. Если ребёнок умеет читать текст правильно, бегло, эмоционально и художественно, то у него уже сформирована читательская грамотность. Содержание нашей статьи призвано рассмотреть именно этот аспект читательской грамотности.

Ключевые слова. обучение, чтение, речевая деятельность, навыки, способность высказывать мысли, коммуникативная компетентность, читательская грамотность.

Annotation. In elementary school literature classes, a special place is given to the development of a student's reading literacy. Reading literacy is a form of learning that requires a lot of time. Reading literacy should be carried out by reading a text and analyzing it. This form of reading, which begins with a text, goes through several stages. In particular, in literature classes, the student first tries to express their point of view on the text, providing feedback through reading the text independently. Therefore, in order to implement this process, it is necessary for the student to perform text analysis activities. The student plans three stages of text analysis. Therefore, in order to implement this process, it is necessary for the student to perform text analysis activities. The student plans three stages of text analysis. Therefore, the actions are performed before reading the text, during reading the text, and after reading the text. These actions are performed by planning the analysis of the text's content. The result is the analysis of the text's content. Therefore, this is the first stage of reader literacy. The second stage is for the student to develop their reading speed. The third stage is the formation of the ability to read books. Therefore, if a child can read a text correctly, spherically, sensually, and artistically, then their reading literacy is formed. The content of our article was suggested to be considered in this area of reading literacy.

Keywords. learning, reading, speech activity, skills, ability to express thoughts, communicative competence, and reading literacy.

Киришүү. Сабаттуулук – оозеки жана жазма тилди максатка жараша пайдалана билүү, элдин маданий деңгээлинин маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири. Сабаттуулук түшүнүгүнүн мааниси коомдун саясий жана экономикалык өнүгүшүнүн ар кайсы этаптарында маданий керектөөнүн жогорулашына жараша өзгөрүп турат.

Сабаттуулук - бул белгилүү бир чөйрөдөгү билим жана көндүмдөрдүн деңгээли, ошондой эле аларды иш жүзүндө колдоно билүү. Белгилүү бир предметти өздөштүрүү даражасы адам үчүн белгилүү бир маалыматтын жеткиликтүүлүгүн аныктайт. “Окурмандын сабаттуулугу - бул адамдын жазуу жүзүндөгү тексттерди түшүнүү жана колдонуу жөндөмү, алар жөнүндө ой жүгүртүп, өз максаттарына жетүү үчүн окуу менен алек болуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, социалдык тармактарга катышуу, социалдык жашоо” экендигин белгилөөгө болот [12, 126-б.].

Актуалдуулугу. Башталгыч мектептин окуу программасында окурмандык сабаттуулукка үйрөтүү дайыма көңүлдүн борборунда. Предметтик стандарт жана окуу программасында көрсөтүлгөн сунуштар, компетенттүүлүккө багыттап окутуу колго алынууда. Башталгыч класста окурмандык сабаттуулукка үйрөтүү, анын формаларын жана методдорун изилдөө проблемасынын жеткиликтүүлүгү илимий изилдөөлөрдө толук изилденбей келе жатат. Демек, окурмандык сабаттуулук башталгыч класстагы “Адабий окуу” предметин окутуу жана үйрөтүү менен изилдөөнү талап кылып турган учурдагы зарылдыктардын жана актуалдуу маселелердин бири.

Изилдөөнүн максаты - башталгыч класстагы окурмандык сабаттуулукка үйрөтүүнүн теориялык жана практикалык маанисин, сабакта колдонуунун ыңгайлуу жолдорун талдоо, жалпылоодогу методдорду колдонуу ыкмаларын илимий чөйрөгө жеткирүү.

Адабиятка сереп. Башталгыч класста окурмандык сабаттуулукка үйрөтүүнүн, окутуунун методологиясын анализдөөдө негизинен белгилүү окумуштуулар С. Турусбековдун [10], С.К. Рысбаевдин [7], С.С. Сакиеванын [9], А.Д. Токтомаматовдун [11], Б.А. Абдухамидованын [3], К. Сартбаевдин [10] эмгектери негиз катары пайдаланылды.

Методдор. Илимий макалада гуманитардык илим изилдөө багытында колдонулуучу методологиялык ыкмалар пайдаланылды. Мектеп программасына байланыштуу окурмандык сабаттуулуктун бөлүнүшү, окурмандык сабаттуулукту окутуунун методикасынын изилдениши, анын өнүгүү тенденциялары методологиялык принциптерге ылайык түзүлдү, ал изилдөөнүн методологиясына, принциптерге жана методдорго таянуу менен изилдөөнү талап кылат. Изилдөөнүн методологиясы объективдүүлүк, илимий, ар тараптуулук, тарыхый жана логикалык биримдик, окутуунун жеткиликтүүлүк, илимийлүүлүк, системалуулук, көрсөтмөлүүлүк, оптималдуулук принциптерине таяндык.

Башталгыч мектепте окурмандык сабаттуулук маселесинин мазмунун ачууда салыштыруу, анализдөө, талдоо, сыпаттама методу колдонулуп, анын окутуудагы абалы талкууланды жана аны кайрадан өнүктүрүүнүн жолдору сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Башталгыч мектепте окутуу пайдубалын камсыз кылуу үчүн белгилүү окурмандын сабаттуулугун жана маалымат маданиятын калыптандыруу болуп эсептелет. Башталгыч класстарда окуу жана жазуу, окуучулар иштин жаңы түрү, окуу китебинин негизинде маалымат менен иштөөнү үйрөнүү, маалымдама жана илимий-популярдуу китептердин, көркөм чыгармалардын жана маалыматтык ресурстар аркылуу окурмандык ишмердүүлүк калыптанат жана үйрөтүлөт.

“Адабий окуу” предмети окуу программасынын өзгөчө предмети, билим берүүнүн этаптары калыптандыруучу сабак катары окутулат. Ал бардык багыттар боюнча ийгиликтүү шарттарды түзүү үчүн жана кийинки бардык окутуунун негизи болуп саналат, өз алдынча билим алууга жөндөмдүү, негизги билимге ээ болгон окурмандын билүү-үйрөнүү жөндөмдүүлүгүн үйрөтүү функциясын аткарат. Адабий окуу курсун ийгиликтүү үйрөнүү башталгыч класстын башка предметтери боюнча окутуунун натыйжалуулугун мектептерде камсыз кылат.

Окуучулардын окурмандык сабаттуулугун калыптандыруу адабий окуу сабагында үйрөтүлөт. Бул макаланын алкагында талдоолор, байкоолор, жеке тажрыйбалар предметтин заманбап натыйжалуу ыкмаларын колдонуу аныкталат. Адабий окуу сабактарында окуучунун окурмандык сабаттуулугун калыптандыруу ыкмаларын аныктоо менен аны ишке ашыруу максатын көзөмөлдөйт.

Окуучунун окурмандык сабаттуулугун калыптандырууда өз алдынча окуу, үн чыгарып окуу, купуя окуу, хор менен окуу, бири-бирин окутуу ж.б. окуунун формалары колдонулат. Окурмандык сабаттуулук менен иштөөнү ишке ашырууда китеп окуунун ылдамдыгы, анын ар бир чейректин же бөлүмдүн аягында мониторингин чыгарып турууга өзгөчө маани берилет. Бул иш-аракеттер аркылуу окуучунун окурмандык сабаттуулугунун сапатын аныктоого болот.

Окуучунун окурмандык сабаттуулугун калыптандыруу - мугалимден дайыма окуучулар менен тынымсыз иштөөнү талап кылат. Мында текстке чейин иштөө, текстти окуу учурунда иштөө жана окугандан кийинки текст боюнча иш класста сөзсүз жүргүзүлүшү керек. Окуучу өз алдынча тексттин мазмунун талдоодо кыйынчылыксыз, эң толук баяндай алган чыгарманын мазмунун, бөлүп көрсөтүүгө жардам бере турган план түзүү менен тексттин негизги идеясын, окуялардын ортосундагы байланышты тексттин бөлүктөрү аркылуу билүүгө тийиш. Иштин бул түрү окуучулардын ой жүгүртүүсүн жана сүйлөөсүн өнүктүрөт, балдар текстти бөлүктөргө бөлүүнү, тексттин башкы мазмунун табууну үйрөнүшөт, ар бир бөлүктө ойлонуп, тексттин мазмунун түшүнүүгө багыт алышат. Бул деңгээлди жогорулатууда, окурмандык сабаттуулукту эффективдүү колдонулуучу технология - бул синквейн болуп саналат.

СИНКВЕЙН - бул эреже боюнча жазылган ыр. Сабактын чакыруу же ойлонуу баскычында колдонсо болот.

Эрежеси:

1-сапта тема - зат атооч

2-сапта - эки сын атооч

3-сапта - үч этиш

4-сапта - төрт сөз же бир фраза, темага болгон мамиле

5-сапта темага синоним

Мисалы:

1. Мугалим - зат атооч
2. Билимдүү, маданияттуу - сын атооч
3. Окутат, билим берет, тарбиялайт - этиш
4. Мугалим - бул жакшылыктын жарчысы.
5. Инсан [1, 12-6].

Окурмандык сабаттуулукту калыптандыруу – бул көп кырдуу процесс, ал негизги окуу көндүмдөрүн гана эмес, окуунун башка формаларында колдонулат, т.а. текстти окуу,

чыгарманын мазмунун талдоо, берилген идеяларды баалоо, каармандын образын талдоо, текстти чыгармачылык менен окуу, биргелешип окуу, кабарлашып окуу, бири-бирин окутуу, ролдоштуруп окуу, маалыматты чечмелөө жана негизги ойлорду жалпылоо сыяктуу татаал көндүмдөрдү камтыйт. Мындай шартта сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү маанилүү аспект болуп саналат, ал текстти түшүнүүгө гана эмес, анын негиздүүлүгүн тактоого жана башка маалымат булактарына салыштырууга мүмкүндүк берет. Адабий окуу сабагы окуучулардын окурмандык сабаттуулугун гана калыптандырбастан, улуттук аң-сезимин, маданий өзгөчөлүктөрдү баалоо жөндөмүн, тарыхый эс тутумун чыңдоо аркылуу алардын инсандык жана жарандык сапаттарын өнүктүрүүгө да багытталган.

Адабий окуу сабагында окуучулардын окурмандык сабаттуулугун жакшыртууда компетенттүүлүккө негизделген заманбап окутуу ыкмалары, анын ичинде интерактивдүү методдор, топтук талкуулар, чыгармачыл тапшырмалар жана мультимедиа каражаттарын колдонуу чоң мааниге ээ. Предметтик компетенттүүлүк текстти окуу жана түшүнүүдө ар дайым иш жүзүнө ашырылып турганда гана ийгиликтүү калыптандырылат. Окуучулардын китеп окууга болгон кызыгуусун ойготуунун жолдорун, ыкмаларын өзгөртүү дайыма актуалдуулугун жоготпойт.

Окуу ишмердүүлүгү – көп жактуу процесс, балдардын өз эне тилде эркин жеткиликтүү, түшүнүктүү баяндап берүүсүнө жетишип, ал жолго коюлгандан кийин алардын инсандык, интеллектуалдык жагын камсыздайт [6].

Окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууда негизги милдеттердин бири текст менен иш алып баруу болуп саналат, ал үчүн сабакта конкреттүү тапшырмаларды берүү, алардын кепти өздөштүрүүсүнө, окуучунун жөндөм-шыгына, кызыгуусуна ылайык мотивациялоо жана аны аткарууга мүмкүнчүлүк түзүү зарыл. Окуучуларда кептик ишмердүүлүктүн бардык түрлөрү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өнүгүшү шарт. Окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруучу тексттерди сунуштоо – бул окурмандык сабаттуулуктун калыптанышына багытталат.

Текст менен иш алып барууда түрдүү стратегияларды колдонууга болот. Суроолорду коё билүү, өз пикирин коргой алуу, фактыларга таянуу менен креативдүү (өзгөчө) ойлоно алуу жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө болот. Эгерде бул сапаттар, көндүмдөр окуучуда калыптанбаса, ийгилик жаратуу оңойго турбайт. Окуучуларда окурмандык сабаттуулукту калыптандырууда көркөм текст менен иш алып баруу системалуу көнүгүү-тапшырмалар менен коштолот, алар:

- Текстке карата суроо түзүү (текстти окуганга чейин, текстти окуп бара жатканда, текстти окугандан кийин);
- Талкуу жаратуучу диалогду уюштуруу;
- Салыштыруу (башка чыгарма менен);
- Белги коюу менен текстти окуу (инсерт) ж.б.

Башталгыч класстын адабий окуу сабагында текстти божомолдоп окуу стратегиясынын бир нече ыкмалары бар, алардын бири катары божомолдоп окууда тастыктоо картасын пайдалануу өзүнүн ийгиликтүү натыйжасын берет. Көркөм текстти түрдүү ыкмалар менен окууга үйрөнүү окуучуларга анын мазмунун түшүнүүгө, аны талдоого жетишүүгө, чыгарманы эмоционалдуу, жан дүйнө менен сезүү жана ага карата өз пикирин, оюн билдирүү жөндөмүнө ээ кылат. Окурмандык сабаттуулукта китеп окуу көндүмү, чыгармачылык жөндөмдүүлүгү да жүргүзүлөт. Адабий текстти окуп-үйрөнүү

менен чыгарманын мазмунун талдоо аркылуу өз оюн жеткиликтүү билдирүү үчүн баарлашуу ыктарына ээ болушат. Демек, окурмандык сабаттуулук адабий окуу сабагынын бардык этабында калыптанат. Окурмандык сабаттуулукту бир сабактын мисалында карап көрөлүк.

Бул сабакта биз 2-класстын “Адабий окуу” китебиндеги “Жыл жана анын төрт уулу” аттуу элдик жомокту окуйбуз.

– Бул окуя эмне жөнүндө болот деп ойлойсуңар?

(Окуучулардын жооптору окулат).

Тынымга чейин текстти окугула.

“Жыл жана анын төрт уулу” (Элдик жомок. Тексттин биринчи бөлүгү мугалим тарабынан окулат). Мугалим текстти бир нече бөлүктөргө бөлүп, тыным жасоо менен окуп берип, тынымдан соң суроо берүү менен окуучулардын оюн токтотуп, ой жүгүртүп отурат.

Мугалим окуучуларга суроо менен кайрылат:

1. Балдар, жыландын балдары тууралуу кимдер, эмне тууралуу арызданып келишти?
2. Эми окуя кандай уланат деп ойлойсуңар?

2-ТЫНЫМ. Текст окулат

Суроолор:

1. Жыл төрт баласына канча күн, канча ай бөлүп берди?
2. Бул мезгилдерде аба ырайы, айлана-чөйрө кандай болорун сүрөттөп көргүлөчү?

3-ТЫНЫМ. Текст окулат.

Суроолор:

1. Балдар, аюу, суур, кашкулак кышында кантип кыштап чыгышты?
2. Жылдын бул бөлүштүргөнү туура болдубу? Силер кандай деп ойлойсуңар?
3. Силер жыл мезгилдерин кандай бөлүштүрөт элеңер? Эмне үчүн?

Үйгө тапшырма:

1. “Жыл жана анын балдары” аттуу жомокту үйдөн шар, көркөм окууга, мазмунун айтып берүүгө машыгуу.
2. Жыл мезгилдерине ылайык макал-лакаптарды, табышмактарды таап келүү.
3. Жыл мезгилдерине жараша сүрөт тартып келүү [2, 27-б.].

Адабий окуу предметине сунушталган тексттердин басымдуу көпчүлүгү сынчыл окуу стратегиясы менен окууга ыңгайлашкан. Сынчыл окуу стратегиясын колдонуу менен окуучунун окурмандык сабаттуулугун калыптандырууга боло тургандыгын белгилөөгө болот. Сынчыл ойлом стратегиясы менен катарлаш интерактивдүү панелдер менен иштөө, планшет, электрондук китептер жана ресурстар менен иштөө, викториналар жана тесттер (ар тир темага, бөлүмгө карата), оюн технологиялары, дидактикалык материалдар, долбоордук иштер, жасалма интеллектти пайдалануу, Kahoot!, Quizizz сыяктуу платформалар аркылуу окуучулардын билимин оюн түрүндө текшерүү ж.б. колдонууга болот.

Корутунду. Башталгыч класста окурмандык сабаттуулукту калыптандыруу негизинен текст, текст менен иштөө, тексттин мазмунун талдоо, өз алдынча иштөө, чыгарманын мазмунунун моделин түзүү, салттуу жана интерактивдүү методдорду колдонуу, аларды сабакта ыңгайлуу пайдалануу, окуу көндүмдөрүн, окуу ылдамдыгын, негизги жана предметтик компетенцияларды калыптандыруу ж.б. жолдор менен ишке ашат. Окурмандык сабаттуулук - бул адабий окуу сабагында калыптанат.

Адабияттар:

1. Абдираимова З. Мугалим, сабак жана сынчыл ойлом стратегиясы / Абдураимова З. Методикалык колдонмо. – Ош, 2008. – 210 б.
2. Абдухамидова Б.С. 2-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо / Б.С. Ибраимова, С. Рысбаев. – Методикалык колдонмо. – Бишкек, 2013. – 130 б.
3. Абдухамидова Б. Окурмандык ишмердүүлүктү калыптандыруу / Б. Абдухамидова. – Бишкек, 2024. – 270 б.
4. Гаврилова С.М. Формирование читательской грамотности на уроках литературного чтения в начальной школе / Р.Б.Дондоева // Вестник Бурятского государственного университета. Образование. Личность. Общество. – 2021. – №4. – С. 45-51
5. Муратов А. Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары / А. Муратов, К. Акматов. – Бишкек, 2023. – 520 б.
6. Предметтик стандарт “Кыргыз тили жана окуу”. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү уюмдарынын 1-6-класстары үчүн. –Бишкек, 2025. – 22 б.
7. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруу технологиялары. – Методикалык колдонмо / С. Рысбаев. – Бишкек, 2022. – 70 б.
8. Рысбаев С. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш. – Методикалык колдонмо / С. Рысбаев. – Бишкек, 2013. – 236 б.
9. Сакиева С.С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери / С.С. Сакиева. – Бишкек, 2010. – 170 б.
10. Турусбеков С. Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы / С. Турусбеков, Э. Бердибаев, Б. Рысбекова, К. Сартбаев. – Фрунзе, 1965. – 450 б.
11. Токтомаматов А.Д. Башталгыч класстары үчүн Адабий окуу китептеринин дидактикалык негиздери. Кандидаттык диссертациянын авторефераты / А.Д. Токтомаматов. – Бишкек, 1995. – 20 б.
12. Цукерман Г.А. Победа в PIRLS и поражение в PISA: судьба читательской грамотности 10-15 летних школьников / Г.С. Ковалева, М.И.Кузнецова // Вопросы образования. – 2011. – №2. – С. 123-150

УДК 378.147:004.9

Жумадинов Ш., Бекишева Ч.Б.,

К.Карасаев атындагы БМУ

**АРАЛЫКТАН ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮН
ТҮЗҮҮНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ**

Жумадинов Ш., Бекишева Ч.Б.,

БГУ им. К.Карасаева

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ**

Zhumadinov Sh., Bekisheva Ch. B.

Bishkek State University named after Karasaeva

**METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF AN
INFORMATION EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN DISTANCE LEARNING**

Аннотация: Макалада аралыктан билим берүү шартында маалыматтык билим берүү чөйрөсүн (МББЧ) түзүүнүн методологиялык негиздери каралат. Анда санариптик чөйрөнүн натыйжалуулугун камсыз кылган принциптер, структуралык элементтер жана педагогикалык шарттар каралат. Окуу материалдарынын сапатын, байланышты уюштурууну, башкаруунун жана колдонуучулардын өз ара аракеттенүүсүнүн формаларын аныктоочу система түзүүчү компонент катары методикалык колдоонун ролуна өзгөчө көңүл бурулат. МББЧны түзүүнүн учурдагы моделдери, санариптик технологияларды ишке ашыруунун кыйынчылыктары, билим берүү процессинде санариптештирүүнүн күчөшүн жана ийкемдүүлүккө болгон талаптардын өсүшүн эске алуу менен аралыктан билим берүүнү өнүктүрүүнүн келечеги талданат. Ошондой эле электрондук форматтарда билим берүүнүн сапатын жогорулатууга багытталган методикалык ишти жакшыртуу багыттары сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: маалыматтык билим берүү чөйрөсү, аралыктан окутуу, методикалык колдоо, санариптик педагогика, электрондук ресурстар, билим берүү технологиялары, интерактивдүүлүк, персоналдаштыруу, санариптик чөйрө, билим берүү процесси.

Аннотация: В статье раскрываются методические основы формирования информационно-образовательной среды (ИОС) в условиях дистанционного обучения. Рассматриваются принципы, структурные элементы и педагогические условия, обеспечивающие эффективность цифровой среды. Особое внимание уделяется роли технического и методического сопровождения как системообразующего компонента, определяющего качество учебных материалов, организацию коммуникации, формы контроля и взаимодействия

пользователей. Анализируются современные модели построения ИОС, проблемы внедрения цифровых технологий и перспективы развития дистанционного образования с учётом усиления цифровизации и повышения требований к гибкости образовательного процесса. Представлены направления совершенствования методической работы, направленной на повышение качества обучения в электронных форматах.

Ключевые слова: информационно-образовательная среда, дистанционное обучение, методическое сопровождение, цифровая педагогика, электронные ресурсы, образовательные технологии, интерактивность, персонализация, цифровая среда, образовательный процесс.

Abstract: This article explores the methodological foundations for developing an information and educational environment (IEE) in a distance learning environment. It examines the principles, structural elements, and pedagogical conditions that ensure the effectiveness of the digital environment. Particular attention is paid to the role of methodological support as a system-forming component that determines the quality of educational materials, the organization of communication, and the forms of control and user interaction. It analyzes current models for building IEEs, the challenges of implementing digital technologies, and the prospects for the development of distance education, taking into account the increasing digitalization and increasing demands for flexibility in the educational process. It also presents areas for improving methodological work aimed at enhancing the quality of education in electronic formats.

Keywords: information and educational environment, distance learning, methodological support, digital pedagogy, electronic resources, educational technologies, interactivity, personalization, digital environment, educational process.

Маалыматтык билим берүү чөйрөсү (МББЧ) заманбап билим берүү системасынын чечүүчү компоненти болуп саналат жана аралыктан окутуу программаларынын сапатын аныктайт. Билим берүүнү жигердүү санариптештирүүнүн шартында окуу процессин уюштуруунун педагогикалык мамилелерин, принциптерин жана инструменттерин

камтыган МББЧны калыптандыруу жана өнүктүрүүнү методикалык камсыздоо өзгөчө мааниге ээ.

Аралыктан окутуу өз ара аракеттенүүнүн спецификалык формалары, мугалимдер менен студенттердин ролун өзгөртүү, жогорку сапаттагы электрондук билим берүү ресурстарын (ББР) түзүү зарылчылыгы жана ийкемдүүлүк жана ыңгайлашуу талаптарынын жогорулашы менен мүнөздөлөт. Демек, МББЧны иштеп чыгуунун методологиялык негиздери санариптик билим берүү процессинин бүтүндүгүн, жеткиликтүүлүгүн, натыйжалуулугун жана педагогикалык негиздүүлүгүн камсыздоого багытталган чаралардын комплексин билдирет [1, 24-31].

Маалыматтык билим берүү чөйрөсү билим берүү процессинин катышуучуларынын өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуучу маалыматтык технологиялардын, электрондук билим берүү ресурстарынын, уюштуруу-башкаруу механизмдерин жана педагогикалык методдорунун интеграциясы катары түшүнүлөт.

Заманбап педагогикалык изилдөөлөр боюнча [2, 48-56] МББЧ төмөнкүлөрдү камтышы керек:

- санариптик кызматтардын системасы (LMS, булут платформалары, байланыш каражаттары);
- электрондук билим берүү ресурстары жана курстары;
- пикир жана мониторинг куралдары;
- окутууну башкаруунун уюштуруучулук жана педагогикалык механизмдери;
- окутуучулардын жана студенттердин ишинин методикалык материалдары жана жоболору.

Ошентип, МББЧ технологиялык инфраструктура катары гана эмес, максаттуу методикалык колдоону талап кылган педагогикалык система катары да иштейт.

2. *Аралыктан окутууда МББЧны түзүүнүн методологиялык принциптери.* Аралыктан окутуу форматында МББЧны долбоорлоонун методологиялык негиздери фундаменталдык принциптердин комплексин камтыйт [3, с. 35-44]:

Илимий-педагогикалык негиздүүлүк принциби. Методикалык материалдар жана санариптик ресурстар билим берүү максаттарына, билим берүү стандарттарына жана заманбап илимий концепцияларга ылайык келиши керек.

Интерактивдүүлүк принциби. Маалыматтык билим берүү чөйрөсү активдүү өз ара аракеттенүүнү, санарип диалог куралдарын, мультимедиялык форматтарды, кейстерди жана практикалык тапшырмаларды камтыйт.

Жеткиликтүүлүк принциби. Убакыт, орун жана түзүлүштөр боюнча чектөөлөрдү минималдаштыруу керек; материалдар окуучулардын ар кандай топторуна ылайыкташтырылышы зарыл.

Персоналдаштыруу принциби. Окутуунун мазмуну, темптери жана траекториялары окуучулардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алууга тийиш.

Технологияны интеграциялоо принциби. Айлана-чөйрө ар кандай кызматтарды бирдиктүү системага бириктирип, билим берүү процессинин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылууга тийиш.

3. *МББЧны методикалык камсыздоонун структурасы жана компоненттери.* Методикалык колдоо бир нече негизги блокторду камтыйт [4, 18-26]:

Окуу-методикалык материалдар:

- электрондук окуу китеби;
- видеолекциялар;
- интерактивдүү симуляциялар;
- практикалык жана тесттик тапшырмалар;
- глоссарийлер жана методикалык сунуштар.

Байланышты уюштуруу. Колдонулган:

- форумдар;
- видеоконференциялар;
- чаттар;
- LMS боюнча консультациялар;
- Байланыш үзгүлтүксүз жана структуралуу болушу керек.

Мониторинг жана баалоо. Электрондук тесттер, активдүүлүктүн аналитикасы, студенттердин портфолиолору жана автоматташтырылган отчеттор колдонулат.

Техникалык жана методикалык жактан камсыз кылуу. Аралыктан окутууда маалыматтык билим берүү чөйрөсүнүн (МББЧ) натыйжалуу иштеши техникалык жана методикалык камсыздоонун жакшы структураланган системасы болмоюнча мүмкүн эмес. Бул эки багыт санариптик билим берүү чөйрөсүн колдоо, анын туруктуулугун, жеткиликтүүлүгүн жана педагогикалык эффективдүүлүгүн камсыз кылуу боюнча бирдиктүү процесстин толуктоочу компоненттери катары кызмат кылат.

Техникалык колдоо санариптик платформалардын, кызматтардын жана МББЧ ичиндеги ресурстардын үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылууга багытталган иш-чаралардын комплексин камтыйт. Анын негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- (AVN, Moodle) функционалдуулугун колдоо;
- студенттин жана мугалимдин эсептерин башкаруу, кирүү мүмкүнчүлүгүн калыбына келтирүү, ролдорду жана укуктарды орнотуу;
- электрондук ресурстарга: китепканаларга, тест модулдарына, видеоматериалдарга туруктуу жетүүнү камсыз кылуу;
- Интернет байланышынын сапатына жана сервердин өткөрүү жөндөмдүүлүгүнө мониторинг жүргүзүү, өзгөчө отчеттук мезгилде жана онлайн вебинарларда;
- жаңы санариптик инструменттердин интеграциясы (вебинар кызматтары, интерактивдүү платформалар, симуляторлор) [4, 142–150].

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин алдындагы Үзгүлтүксүз аралыктан окутуу, кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу институту AVN платформаларынын иштешин камсыз кылган техникалык колдоо кызматын жүргүзөт. Адистер көйгөйлөрдү тез арада оңдоону камсыздап, профессордук-окутуучулук курамга санариптик куралдарды колдонуу боюнча кеңеш беришет жана студенттердин активдүүлүгүн көзөмөлдөшөт. Мунун аркасында акыркы жылдары санариптик инфраструктуранын туруктуулугу кыйла жакшырып, экзамен учурундагы техникалык мүчүлүштүктөрдүн санын азайтты.

Методикалык камсыздоо мугалимдердин санариптик технологияларды колдонууга кесиптик даярдыгын өнүктүрүүгө, ошондой эле электрондук материалдардын педагогикалык ылайыктуулугун камсыздоого багытталган.

Усулдук камсыздоонун негизги багыттары [5, 118-125]:

- *электрондук окуу-методикалык комплекстерди иштеп чыгуу жана жаңылоо* (лекциялар, практикалык курстар, өз алдынча иштер, тесттер);
- *санариптик курстарды, сабак пландарын иштеп чыгуу жана интерактивдүү материалдарды түзүү* боюнча мугалимдерге кеңеш берүү;
- санариптик каражаттарды колдонуу боюнча *семинарларды, тренингдерди, мастер-класстарды өткөрүү*;
- *мазмундун сапатын методологиялык контролдоо*, анын ичинде материалдарды LMSге жайгаштыруу алдында эксперттик баалоо;
- *студенттик колдоо*: нускамалар, маалымдама материалдар, видеосабактар, консультациялар;
- *түзүмүн жана навигациянын жеңилдигин камсыз кылган курстарды долбоорлоонун бирдиктүү стандарттарын иштеп чыгуу.*

Үзгүлтүксүз аралыктан окутуу, кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу институту (ИНДОППК) электрондук курстарды түзүүдө инструкторлорго (мугалимдерге) методикалык колдоо көрсөтүүнү активдүү ишке ашырууда. Студенттер МББЧны кантип колдонуу боюнча деталдуу нускамалар менен камсыз кылынат, бул өз алдынчалыкты жогорулатууга жана курстун элементтерин өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктарды азайтууга жардам берет.

Техникалык жана методикалык камсыздоо бирдиктүү система катары иштеши керек:

- Техникалык адистер - куралдардын жеткиликтүү болушун камсыз кылуу;
- методисттер - аларды колдонуунун педагогикалык негиздүүлүгү;
- мугалимдер - санариптик контентти калыптандыруунун активдүү катышуучулары;
- Студенттер платформа менен иштешип, өз убагында жардам алышат.

Ар тараптуу колдоо гана МББЧнын туруктуулугун жана аралыктан окутуунун жогорку сапатын камсыздайт.

4. *Маалыматтык билим берүү чөйрөсүн калыптандыруунун моделдери.* Аралыктан окутуу чөйрөсүндө маалыматтык билим берүү чөйрөсүн (МББЧ) өнүктүрүү педагогикалык, уюштуруучулук жана технологиялык аспектилерди эске алган системалуу мамилени талап кылат [6, с. 29–37]. Илимий адабияттар, ата мекендик жана эл аралык университеттердин практикасы ар бири конкреттүү максаттарга, санариптештирүү деңгээлине жана билим берүү максаттарына багытталган МББЧны куруунун бир нече моделдерин айырмалайт. Аралыктан окутууда колдонулуучу ар кандай МББЧ моделдери бар:

1-сүрөт. Маалыматтык билим берүү чөйрөсүнүн модели

Кеңири таралган моделдерди карап көрөлү.

Технологиялык модель санариптик платформаларга жана окуу процессин колдогон инфраструктурага басым жасайт. Негизги компоненттерге LMS, санариптик китепканалар, тестирлөө кызматтары, видео байланыштар жана булуттагы сактагыч кирет.

Моделдин негизги мүнөздөмөлөрү:

- санариптик инструменттерге жана техникалык мүмкүнчүлүктөргө басым жасоо;
- стандартташтырылган курстун структурасы;
- билимди контролдоону автоматташтыруу;
- ресурстарды стандартташтыруунун жогорку даражасы [6, 101-110].

К.Карасаев атындагы БМУда бул модель бардык окуу материалдарына, тапшырмаларга жана студенттердин отчетторуна жетүүнү камсыз кылган AVN маалыматтык системалары аркылуу ишке ашырылат.

Педагогикалык модель дидактикалык максаттардын жана методологиялык принциптердин айланасында курулат. Бул жерде технологиялык платформа максат эмес, каражат болуп саналат.

Анын өзгөчөлүктөрү:

- мазмунду дистанттык окутуу форматына ылайыкташтыруу;
- окутуунун интерактивдүү ыкмаларын колдонуу (кейстер, симуляциялар, топтор);
- траекторияларды дифференциялоо жана персоналдаштыруу;
- окуучулардын өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө басым жасоо.

Педагогикалык модель жогорку квалификациялуу мугалимдерди жана методикалык колдоону талап кылат.

Байланыш модели билим берүү процессинин катышуучуларынын – студенттердин, мугалимдердин, тарбиячылардын, техникалык адистердин өз ара аракеттенүүсүнө багытталган.

Негизги элементтер:

- вебинарлар, онлайн консультациялар;
- студенттерди колдоо үчүн форумдар жана чаттар;
- үзгүлтүксүз пикир;
- кызматташуу жана талкуулоо үчүн мүмкүнчүлүктөр.

МББЧ педагогикалык байланыш мейкиндиги катары каралат.

Үзгүлтүксүз аралыктан окутуу, кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу институту сырттан окуган студенттер менен туруктуу байланышты камсыз кылуу үчүн Zoom жолугушууларын, Telegram каналдарын жана AVN билдирүүлөрүн активдүү колдонот.

Компетенттүүлүккө негизделген модель окуучулардын билимин гана эмес, практикалык көндүмдөрдү, анын ичинде санариптик компетенцияларды өнүктүрүү максатына негизделген.

Негизги элементтери:

- практикага багытталган тапшырмалар;
- санариптик тренерлер, симуляторлор;
- электрондук чөйрөдө долбоордук иш-чаралар;
- окуучулардын жетишкендиктеринин портфолиосу.

"Башкаруудагы маалымат системалары" курсу бизнес-кейстер жана практикалык тапшырмалар аркылуу бул моделдин элементтерин натыйжалуу ишке ашырат.

Интегративдик модель техникалык, педагогикалык жана коммуникациялык компоненттерди айкалыштырат. Бул эң эффективдүү жана заманбап университеттерде кеңири колдонулат.

Анын өзгөчөлүктөрү:

- курстардын модулдук структурасы;
- окутуунун синхрондук жана асинхрондук формаларынын айкалышы;
- бир эле учурда бир нече санарип платформаларды колдонуу;
- системалуу методикалык жактан камсыз кылуу.

К.Карасаев атындагы БМУнун Үзгүлтүксүз аралыктан билим берүү, кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу институтунда (ҮАББ КДжКЖИ) интегративдик модель төмөнкүлөрдүн айкалышы аркылуу ишке ашырылат:

- AVN (билим берүү процессин башкаруу, окуу материалдары, тапшырмалар, тесттер);

- Atutor (окуу материалдары, тапшырмалар, тесттер мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу боюнча);
- Zoom / Командалар (онлайн байланыш);
- Гугл Жумуш мейкиндиги (кызматташтык).

Студентке багытталган модель жеке окуу траекторияларын колдоого багытталган.

Ал төмөнкүлөрдү камтыйт:

- тапшырмаларды аткаруу мөөнөттөрүнүн ийкемдүүлүгү;
- адаптивдик электрондук курстар;
- ар кандай формадагы материалдардын болушу (видео, аудио, текст);
- өзүн-өзү баалоо жана өзүн-өзү башкаруу куралдары.

Аралыктан билим берүү шартында бул модель өзгөчө суроо-талапка ээ.

Интегралдык билим берүү системасын өнүктүрүүнүн ар бир модели билим берүү процессинин ар кандай аспектилерин чагылдырат жана алардын айкалышы оптималдуу болуп саналат. Аралыктан окутуу форматында иштеген университеттер үчүн комплекстүү билим берүү процессин камсыз кылуучу жана санариптик чөйрөдө студенттерди колдоочу педагогикалык жана коммуникациялык куралдар менен толукталган *интеграцияланган модел эң натыйжалуу болуп эсептелет*.

5. *Аралыктан окутуунун контекстинде МББЧны өнүктүрүү көйгөйлөрү*. Негизги маселелер төмөнкүлөрдү камтыйт:

- мугалимдердин методикалык даярдыгы жетишсиз;
- студенттердин чектелген санариптик компетенциялары;
- интернет-ресурстарына бирдей эмес кирүү;
- жогорку сапаттагы электрондук билим берүү ресурстарын түзүүнүн

татаалдыгы;

- кызматтардын бирдиктүү платформага жетишсиз интеграциясы.

Көптөгөн көйгөйлөр системалуу мүнөзгө ээ жана билим берүү уюмунун деңгээлинде комплекстүү чечүүнү талап кылат.

6. *МББЧны методикалык камсыздоону өнүктүрүүнүн келечеги*. Өнүгүү тенденциялары төмөнкүлөрдү камтыйт [7, 64–72]:

- адаптивдүү окутууда жасалма интеллектти колдонуу;
- автоматташтырылган текшерүү жана аналитика системаларын өнүктүрүү;
- VR/AR технологияларын колдонууну кеңейтүү;
- санариптик педагогиканын ролун жана мугалимдердин усулдук маданиятын

жогорулатуу;

- аралыктан жана индивидуалдык технологияларды айкалыштырган гибридик окутуу форматтарын түзүү.

Корутунду. Аралыктан окутуунун маалыматтык билим берүү чөйрөсүн өнүктүрүүнүн методикалык негиздери бүткүл окуу процессинин натыйжалуулугун аныктайт. МББЧ окутуунун жеткиликтүүлүгүн, интерактивдүүлүгүн жана сапатын камсыз кылган бирдиктүү, педагогикалык жактан негизделген жана технологиялык жактан өнүккөн система болушу керек.

Методикалык камсыздоону жакшыртуу санариптик технологияларды өнүктүрүү, окуу жана окуу материалдарын модернизациялоо, мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу, ар кандай санариптик кызматтарды интеграциялоо менен байланышкан. Натыйжалуу маалыматтык билим берүү чөйрөсүн түзүү билим берүүнү санариптештирүү шартында жогорку билим берүүнүн стратегиялык милдети болуп саналат.

Адабияттар:

1. Андреев А.А. Информационно-образовательная среда в дистанционном обучении / А.А. Андреев. – М.: Академия, 2020

2. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в образовании / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. – М.: Юрайт, 2021
3. Хуторской А.В. Дидактическая система дистанционного образования / А.В. Хуторской. – СПб.: Питер, 2019
4. Лапчик М.П., Лапчик Л.М. Информатизация образования / М.П. Лапчик, Л.М. Лапчик. – М.: Лань, 2022.
5. Разработка электронных образовательных ресурсов / под ред. В.А. Куленко. М.: Образование, 2021. с. 118-125
6. Шмидт С., Попов А. Цифровая педагогика: теория и практика. С. Шмидт, А. Попов. – М.: Логос, 2023
7. Селевко Г.К. Педагогические технологии / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 2019. — 256 с.

УДК: 37.032

Мамытов А.

педагогика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз билим берүү академиясы
ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН ЖАҢЫЧА БААЛОО

Мамытов А.

доктор педагогических наук, профессор, кыргызская академия образования
ОЦЕНКА УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ ПО-НОВОМУ

Mamytov A.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kyrgyz Academy of Education
ASSESSING STUDENT PERFORMANCE IN A NEW WAY

Аннотация. Макалада окуучулардын мектеп билиминдеги окуу жетишкендиктерин кыргыз элине мүнөздүү баалуулуктарга жана таанып-билүү теориясынын жоболоруна негизделген 7 баллдык баалоо шкаласын негиздөө жана практикага киргизүү сунушу баяндалат. Автордук көз караш мектеп билимин 12 жылдык билим берүүгө трансформациялоону камсыз кылуучу ченемдик-укруктук актылардын жана окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо системасын мүнөздөгөн адабий булактардын анализине негизделет жана адистик чөйрөгө талкуу максатында сунушталат.

Түйүндүү сөздөр: беш, он жана жети баллдык баалоо шкаалары, негизги баалуулуктар, компетенттүүлүктөр.

Аннотация. В статье излагается предложение обосновать и внедрить в практику 7-балльную шкалу оценок успеваемости учащихся в школьном образовании, основанную на ценностях, характерных для кыргызского народа, и положениях теории познания. Авторская точка зрения основана на анализе нормативных правовых актов, обеспечивающих трансформацию школьного

образования в 12-летнее образование, и литературных источников, характеризующих систему оценки образовательных достижений учащихся, и предлагается для обсуждения в профессиональной среде.

Ключевые слова: пятибалльная, десятибалльная, семибалльная шкалы оценок, основные ценности, компетенции.

Abstract. The article presents a proposal to substantiate and put into practice a 7-point scale for assessing student academic performance in school education, based on the values characteristic of the Kyrgyz people and the provisions of the theory of cognition. The author's point of view is based on an analysis of regulatory legal acts ensuring the transformation of school education into 12-year education, and literary sources characterizing the system of assessing student academic performance, and is proposed for discussion in a professional environment.

Keywords: five-point, ten-point, seven-point assessment scales, core values, competencies.

Киришүү. Билим берүү системасындагы окуучулардын окуу жетишкендиктери салттуу түрдө беш баллдык баалоо шкаласы менен бааланат. Мындай ыкма совет доорунда түптөлгөнү, соңку мезгилде жогорку билим берүү системасында өзгөртүлгөнү, ал эми мектеп билим берүү системасында сакталып келе жатканы менен мүнөздөлөт. Орун алган тенденция постсоветтик бир катар өлкөлөргө, алардын катарында Кыргызстанга да тийиштүү. Ошол эле мезгилде баалоо системасын өзгөртүү демилгеси мезгил-мезгили менен көтөрүлүп келе жатканына да күбө болобуз. Анткени дүйнөлүк тажрыйбада окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо системасында ар түрдүүлүк орун алат. Бир катар аналитикалык изилдөөлөрдө жана форумдарда беш баллдык баалоо шкаласы ийкемдүү эместиги белгиленет. Мындай пикир мектеп билим берүү системасына карата да айтылат. Жогоруда белгиленген жагдайларга байланыштуу изилдөөнүн милдеттерин

билим берүү системасындагы окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо түшүнүгүнө ченемдик-укуктук көз карашта сереп салуу, окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоодо орун алган тенденцияларга кырдаалдык анализ жүргүзүү жана Кыргызстандагы мектеп билимин 12 жылдык билим берүүгө трансформациялоодо баалоо системасын да жаңылоо демилгесин негиздөө иретинде аныктадык. Изилдөөдө ченемдик-укуктук актыларды, адабий булактарды анализдөө жана жалпылоо методдору колдонулду.

Негизги мазмун. Жаңы муундагы ченемдик-укуктук актылардын анализи баалоо түшүнүгүн жана алардын түрлөрүн интерпретациялоодо жаңы жагдайлар орун алганын көрсөттү. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартында баалоо түшүнүгү төмөндөгүдөй мүнөздөлгөн: “Баалоо – билим алуучулардын этикалык жана интеллектуалдык өнүгүүсүнө жана алар турмушта зарыл болгон компетенцияларга ээ болуусуна, ошондой эле бул иштин натыйжаларынын шайкештигин аныктоо үчүн кайтарым байланышты жүзөгө ашырууга багытталган билим алуучулардын таанып-билүү ишин өлчөө, интерпретациялоо жана талдоо процесси” [1, 5-пункт, 5-абзац].

Баалоо түшүнүгүнүн жаңы интерпретациясы ченемдик-укуктук көз карашта маанилүү роль ойногон бир катар олуттуу белгилерди жана аларды жетекчиликке алуу зарылдыгын белгилейт. Алар окуучунун таанып-билүү аракетине басым жасоо жана баалоонун критериалдык көрсөткүчтөрүн так аныктоо болуп саналат.

Критериалдык баалоо түшүнүгүнө кайрылып мамлекеттик стандартта анын төмөндөгүдөй мүнөздөмөсүн көрүүгө болот. “Критериалдык баалоо – так аныкталган, биргелешип иштелип чыккан, билим берүүнүн максаттарына жана мазмунуна шайкеш келген жана билим алуучулардын компетенттүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзгөн, билим берүү процессинин бардык катышуучулары үчүн алдын ала белгилүү болгон критерийлер менен салыштырууга негизделген билим алуучулардын окуудагы жетишкендиктерин баалоо”.

Жогоруда белгиленген интерпретациялар мектеп билими күтүлүүчү натыйжага карата багыт алуу зарылдыгын бышыктайт. Баалоонун предмети да олуттуу тактоолор менен коштолгонун байкоого болот. Мамлекеттик стандартта баалоонун предмети катары негизги компетенттүүлүктөр жана алардын калыптануу деңгээлдери таанылары көрсөтүлгөн. Негизги компетенттүүлүктөрдүн курамы модулдук-уя формасында жайгаштырылып төмөнкү төрт түрү менен бааланары белгиленген. Алар таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүк, социалдык-коммуникативдик, эмоционалдык-инсандык жана

маалыматтык-санариптик компетенттүүлүктөр болуп саналат. Буга чейинки тажрыйбада күтүлүүчү натыйжанын үч түрү негизги компетенттүүлүктөр иретинде таанылып келген.

Ченемдик-укуктук көз караштан алганда окуучунун предметтик компетенттүүлүктөргө ээ болуу зарылдыгы да белгиленген. Бирок, мектеп билиминин миссиясын мүнөздөөдө предметтик компетенттүүлүк менен катар негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга олуттуу басым жасалганын белгилөө зарыл. Анткени күтүлүүчү натыйжа катары кабыл алынуучу негизги компетенттүүлүктөр “ар кандай кырдаалдардагы жаңы чакырыктарга ыңгайлашуу менен билим алуучунун чечим кабыл алуу, белгилүү кырдаалда аракеттенүү, күнүмдүк маселелерди чечүү, өз алдынча билим алуу комплекстик жөндөмдөрүн калыптандырууга багытталган жалпы билим берүүнүн жаңы өзгөчө маанилүү милдети болуп саналаары жетекчиликке алынган.

Мурда орун алган тажрыйбадан айырмаланып ченемдик-укуктук көз карашта билим берүүнүн философиясы өзгөргөнүн да белгилөө зарыл. Сөз 12 жылдык билим берүүнүн миссиясы күтүлүүчү натыйжаларга багытталганы, анын борборунда негизги баалуулуктар, кийинки катмарларында негизги компетенттүүлүктөр, алардын табиятын ачыктоочу сабаттуулуктар жана окуучунун инсан катары калыптануу белгилери жайгаштырылганы жөнүндө жүрүп жатат. Мындай философия окуучунун академиялык жетишкендиктери менен бирге ага татыктуу тарбия берүү зарылдыгы алдыңкы позицияга чыкканынан кабар берет, б.а. мектеп билиминин окуучуга тарбия берүү миссиясы, аны олуттуу жакшыртуу көйгөйү алгачкы ирет алдыңкы позицияга чыккандыгын тастыктайт.

Жогоруда белгиленген жагдайга байланыштуу негизги баалуулук түшүнүгүнө кайрылып мамлекеттик стандартта анын “жарандардын акыл-эсин, ой-сезимин, пикирин, табитин жана жалпы маданиятын калыптандырган жана өнүктүргөн, ошону менен бирге коомдун алга жылышына оң таасирин тийгизген салттуу жана заманбап, рухий жана материалдык, улуттук жана дүйнөлүк туруктуу болмуштар” иретинде мүнөздөлгөнүн, биринчи кезекте окуучулардын улуттук аң-сезимин түптөө зарылдыгы таанылганын баса белгилейбиз.

Баалоонун түрлөрүнө кайрылып соңку мезгилде кеңири жайыла баштаган баалоонун диагностикалык, калыптандыруучу жана суммативдик түрлөрү ченемдик-укуктук көз карашта сакталып калганын байкоого болот. Сөз диагностикалык баалоо билим алуучунун калыптанган компетенцияларынын прогрессин аныктоо, калыптандыруучу баалоо билим алуучулардын деңгээлин жакшыртуу жолдорун негиздөө жана суммативдик баалоо учурдагы, орто аралык жана жыйынтыктоочу баалоо максаттарында колдонулары жөнүндө жүрүп жатат.

Мына ушундай ченемдик-укуктук жаңы жагдайлар орун алган учурда мектеп билиминдеги баалоо өзгөртүүгө муктаждык деген суроо туулат. Биздин оюбузча, өзгөртүү зарылдыгы бар жана аны төмөндөгү багыттарын киргизүүнү сунуштайбыз.

Биринчиден, билим берүүдөгү күтүлүүчү натыйжалардын борборунда жана алардын жалпы жыйынтыгында негизги баалуулуктар менен окуучунун инсан катары калыптанышы белгиленгенине байланыштуу мектеп бүтүрүүчүсүнө расмий мүнөздөмө берүү зарыл деп эсептейбиз. Мүнөздөмө берүү ыкмасы совет доорунда колдонулуп келгенин, мектеп бүтүрүүчүсү адистик билим алууга киришип жаткан учурда, же болбосо жумушка орношууда эсепке алынган четке кагууга болбойт. Ошондой эле өнүккөн өлкөлөрдө, өзгөчө бизнесте жумушка алуу чечимин кабыл алууда рекомендация белгилүү бир деңгээлде маанилүү роль ойноп келээрин да жетекчиликке алуу керек. Бирок биздин тажрыйбада, батыш идеологиясына сугарылган бир катар эксперттердин мектеп бүтүрүүчүсүнө мүнөздөмө берүү аны басмырлоо, коркутуу инструментине айланат жана анын эркиндигин чектейт деген пикири басымдуулук кылып келет.

Биздин оюбузча, окуучунун негизги баалуулуктарга ээ болуу жана инсан катары калыптануу сапаттарын баалоодон баш тартуу мамлекеттик стандарттын расмий талабын аткарбоону туюндурат жана тийиштүү механизмди иштеп чыгуу зарылдыгын түптөйт. Мүнөздөмөдө окуучу канчалык деңгээлде мекенчил, чынчыл, адилет, жоопкер, боорукер, башкаларга жан тартат, эмгекчил, ак ниет, жаратылышка аяр мамиле жасайт жана туруктуу өнүгүү принциптерин кармайт деген сапаттарын белгилөөнүн орун алышы зарыл.

Экинчиден, окуучунун академиялык жетишкендиктери, эреже катары, беш баллдык баалоо шкаласы менен бааланып келет. Бул ыкманы өркүндөтүү сунушу мектеп билимин 12 жылдык билим берүүгө трансформациялоо концепциясын иштеп чыгуу учурунда талкууга алынган эсепке алуу зарыл (Парк Отель, 3-5-сентябрь, 2024-жыл). Негизинен эки вариант (он баллдык жана жети баллдык баалоо системалары) жөнүндө дискуссия уюштурулду. Дискуссиянын өзөктүү жоболору төмөндөгүдөй мүнөздөлдү.

Биринчи вариант жогорку билим берүүгө киргизилген 100 баллдык баалоо системасына жакындыгы, жыйынтыктоо багытында 10 баллдык шкаланы сунуштоо менен коштолоору белгиленди. Талкуу учурунда биз төмөндөгү жагдайларга көңүл буруу зарылдыгына кайрылдык. Анткени 100 баллдык баалоо системасынын өзөгүн студенттин окуу жетишкендик даражасын жыйынтыктоодо кайрадан эле төрт деңгээл түзөөрү, алар беш (эң жакшы), төрт (жакшы), үч (канааттандыраарлык) жана эки (начар) даражаларына айланаары белгиленди. Жалпы жонунан алганда сунушталып жаткан беш баллдык баалоо системасына белгилүү деңгээлде окшош экендиги түйшөлттү.

Ал эми баалоо практикасына кайрылып анын кемчиликтери иретинде беш баллдык баалоо системасы толук кандуу иштебегени, болгону үч деңгээл колдонулаары (беш, төрт, үч), ал эми “эки” деген баа таптакыр коюлбай калганы баса белгиленди. Жаңыдан сунушталып жаткан баалоо системасына мүнөздүү өзгөчөлүктөр жөнүндө да дискуссия орун алды. Анын өзөгүн баалоо даражаларын дифференцирлөө түзөөрү, мындай ыкманын баалоо процессине белгилүү деңгээлде тактыкты киргизээри да белгиленди.

Мындай көрүнүш биздин тажрыйбада деле орун алып келе жатканы эске алынды. Бирок кээ бир мугалимдер тарабынан мындай ыкма конкреттүү баа коюуда плюс (+), же минус (–) белгилерин кошуп, бааны күчөтүү, же тескерисинче, азайтуу аракетинде болоору, негизинен күнүмдүк баалоодо колдонулаары, ал эми жыйынтыктоочу баалоодо колдонууга расмий укук берилбегени тастыкталды. Жогорку окуу жайларда орун алган бааларды дифференцирлөө тажрыйбасына кайрылып “беш” жана “төрт” менен бааланган окуу жетишкендик даражалары эки, ал эми “канааттандыраарлык” жана “начар” даражалары үч баскычтан тураары, мына ушундай конвертациялоо ыкмасы менен 100 баллдык баалоо системасы 10 баллдык системага айланаары эсепке алынды. Сөз, эгерде студенттин окуу жетишкендиги 90-100 балл менен бааланса, анда АА, 85-89 балл менен бааланса – ВА тамгалары менен белгиленип “эң жакшы” даражасы катары таанылары жөнүндө жүрүп жатат. Ушундай эле тартипте кийинки даражалар аныкталып, 80-84 балл – ВВ, 75-79 балл – СВ “жакшы”; 65-74 балл – СС, 58-64 балл – ДС, 50-57 балл – ДД “канааттандыраарлык”; ал эми 49 же андан төмөн баллдар – FF, F1 жана F2 тамгалары менен бааланары бышыкталды.

Биздин оюбузча, студенттин окуу жетишкендигин баалоодо колдонулуп келе жаткан 100 баллдык баалоонун олуттуу кемчиликтери бар. Мисалы, максималдуу баллдын жарымы (Кыргыз-Түрк “Манас” университетинде 49 балл) окуу жетишкендикти “начар” деген даража менен баалайт. Бул жагдай математикадагы нормалдуу бөлүштүрүү, статистикадагы ыктымалдуулук теорияларынын өзөктүү жоболоруна толук кандуу жооп бербейт. Анткени нормалдуу бөлүштүрүүнүн графиги, эреже катары, “коңгуроо” формасында (Гаусс ийри сызыгы) орун алат, ал эми тийиштүү баллдар орточо тегерегинде топтолуп, анын формасы симметриялуу болушу шарт. Демек, эң жогорку даражанын коңгуроонун чокусунда жана ага жакын жайгашышы математикалык модель катары таанылат. Эгерде жогоруда белгиленген теорияны жетекчиликке алсак, анда 1 ден 49 баллга чейинки баалоонун үч баскыч (FF, F1, F2), 50 дөн 100 баллга чейинки баалоонун 7 баскыч (АА, ВА, ВВ, СВ, СС, ДС, ДД) менен баалана тургандыгын көрөбүз жана аны олуттуу кемчилик катары белгилейбиз.

Салттуу беш баллдык баалоо системасына мүнөздүү кемчиликтерди мезгилинде биздин илимий изилдөөлөрдө да төмөндөгүдөй белгиледик эле. “Заманбап салттуу беш баллдык баалоо системасы окуучулардын баалоочу өз алдынчалыгын калыптандыруу үчүн толук мүмкүнчүлүк бербейт. Ал тышкы көзөмөл функциясын аткарат, окуучунун өзүн өзү баалоосун да, анын ички баалоосун тышкы баалоо менен салыштырууну да камтыбайт. Баалоо системасы окутууну жекелештирүүнү кыйындатат. Мугалим үчүн ар бир окуучунун реалдуу жетишкендиктерин жазып алуу жана оң баа берүү кыйынчылыкты туудурат. Окуучу баланын жыйынтыктарын белгилүү бир ченемдер боюнча фиксациялоо менен коштолот” [2, 27-бет].

Талкуу учурунда биз башкача пикир билдирдик жана баалоонун экинчи вариантын сунуштадык. Сөз 7 баллдык баалоо системасын киргизүү жөнүндө жүрүп жатат. Анын аргументтери беш баллдык баа коюу системасы олуттуу кемчиликтерге ээ экендиги жана эл аралык тажрыйбада кеңири колдонулбаганы отурумдун катышуучуларына белгилүү эле. Баалоону өзгөртүүнүн негизги өбөлгөлөрү улуттук баалуулуктарды эсепке алуу жана анын илимий негиздерин жаңы көз карашта мүнөздөө экендигин жетекчиликке алууга чакырдым. Акыйкаттык үчүн белгилөө зарыл мектеп билимине 7 баллдык баалоо системасын киргизүү демилгеси бир нече жылдар мурда Нарын мамлекеттик университетинин окутуучулары тарабынан да көтөрүлгөнүн, бирок колдоо таппай калганын да эсиңиздерге салам.

Сунуштун өзөктүү аргументтери төмөндөгүдөй эле.

Биринчиден, беш баллдык баа коюу тажрыйбасы бир катар өлкөлөрдө кеңири жайылган (Россия, Кыргызстан, Өзбекстан, Сербия, Хорватия, Чехия, Венгрия ж.б.), ал эми постсоветтик мезгилде Беларуссияда 10 баллдык система киргизилген. Европада, айрыкча Чыгыш жана борбордук бөлүгүндө, салттуу беш баллдык шкала сакталып турат. Бирок анын вариациялары бар: мисалы, кээ бирлеринде 1 – эң жакшы дегенди, ал эми 5, тескерисинче, канааттандыралык эмес дегенди билдирет. Айрым өлкөлөрдө билимди ийкемдүү баалоо максатында 10 (Литва, Молдова, Испания, Мексика, Вьетнам), 12 (Украина) жана 20 баллдык (Франция, Бельгия, Марокко, Тунис, Ангола, Португалия) баалоо системалары колдонулаары да белгилүү. Демек, мектеп билиминдеги окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо дүйнөнүн ар кандай региондорунда ар түрдүү деген бүтүм чыгарса болот.

Экинчиден, Кыргыз Республикасында “Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” аталыштагы Уңгужол кабыл алынды [3]. Анын негизги багыты улуттук иденттүүлүктү сактоо, глобалдык стандарттарга жана дүйнөлүк атаандаштыкка жетишүү максатын

айкалыштырган билим берүү философиясын өзгөртүү менен байланыштуу болду. Сөз жүрүп жаткан ченемдик-укуктук актынын логикасы «улуттук дем» өлкөнүн тарыхын, тилин, маданиятын, салтын, нарк-насилин, баалуулуктарын муундан муунга өткөрүү, улуттук руханий коопсуздукту сактоо, ал эми «дүйнөлүк бийиктик» XXI кылымдын билим стандарттарына, технологиясына, илимине шайкеш билим берүү, глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүү инсанды тарбиялоо, окуучунун аналитикалык ой жүгүртүү дараметин өрчүтүү дегенди билдирет.

Ага байланыштуу, улуттук мурастын маңызын жана философиясын заманбап турмушка байланышын түшүндүрүү, колдонуу, окуучунун ой жүгүртүүсүн калыптандыруу маанилүү роль ойнойт. Жалпы билим берүүчү мектеп окуучуну «жөн эле билим алган» эмес, улуттук маданиятка таянган, дүйнөлүк деңгээлде ойлонгон инсан кылып тарбиялашы зарыл. Мектеп системасы улуттук иденттүүлүктү бекемдеп, ошол эле учурда окуучуну дүйнөлүк аренада атаандаша ала турган деңгээлге жеткирүүгө багытталышы шарт. Мына ушундай эле максатты 2020-жылы кабыл алынган “Кыргыз жараны – жарандардын өзүн-өзү таануусун өнүктүрүү Концепциясы” көздөгөнүн белгилейбиз [4]. Ал эми чет өлкөлөрдүн тажрыйбасына кайрылып эки мисал келтиребиз: биринчиси, ушул мезгилге чейин өз актуалдуулугун жогото элек 1890-жылы Япониянын императору кабыл алган “Тарбия жөнүндө рескрипти” [5], экинчиси, АКШнын 26-Президенти Теодор Рузвельттин тарбия жөнүндөгү көз карашы болду. Ага ылайык “Инсанга адеп-ахлактык тарбия бербей, интеллектуалдык тарбия бергениң – коом үчүн коркунучту жаратканың”, – деп айтканы [6].

Жогоруда келтирилген аргументтер баалоо системасын өзгөртүүгө түздөн-түз мүмкүнчүлүк жана негиз берет деп эсептейбиз. Уңгулук билимдин мазмунун гана эмес, баалоо философиясын да жаңылоону талап кылат жана шарт түзөт. Биздин оюбузча, улуттук баалуулукка ылайыктуу баалоо системасын киргизүү зарылдыгы бышып жетти. Эгерде окуучуну улуттук иденттүүлүккө таянып, жоопкерчиликти, адептүү инсан болуп өсүшүн камсыз кылууну мамлекеттик буйрутма катары таанысак, анда окуучунун окуу жетишкендиктерин баалоодо кыргыз элине таандык ыйык, касиеттүү сандарды колдонуу ылайыктуу болмок. Демейде мындай сандарды “сокральное число” деп аташат жана дээрлик көпчүлүк элдердин маданий салт-санааларынын орун алуу тажрыйбасынан байкоого болот.

Кыргыз элине таандык ыйык сандар анын дүйнө таанымында, ишенимдеринде, ырым-жырымдарында, жөө жомок, уламыш, эпостордун символикалык түшүнүктөрүндө орун алып муундан-муунга өтүп келгенин четке кагууга болбойт. Бул маданий-

филологиялык система катары таанылып, кыргыз элинин руханий маданиятын чагылдырган өзгөчө символдор жана салт-санаанын бөлүгү деп кабыл алууга татыктуу.

Ыйык сандар дүйнөнүн дээрлик бардык цивилизацияларында кездешет. Мисалы, эки саны жуптуулукту жана карама-каршылыкты туюнтуп Кытайда Инь–Ян, Индияда – Шива–Шакти, Гректерде – дуализм (жарык–караңгы) иретинде кабыл алынса, үч саны космостук түзүмдү туюнтуп, христиандыкта үч бирдик (отец–сын–дух), Египетте – Осирис–Исида–Гор, Түрк элдеринде Жер–Суу–Асманды билдирген. Эң кеңири тараган ыйык сандардын катарына жети, сегиз, тогуз жана он эки сандары кирээри да белгилүү.

Жети саны дүйнө элдеринде 7 асманды, 7 планетаны, 7 кереметти, арабдарда Каабаны 7 жолу айлануу талабы, Индияда 7 чакра, славяндарда «седмерица» иретинде кабыл алынып, алардын дүйнө таанымын калыптандырат. Сегиз саны түбөлүктүк циклди туюнтат жана Кытайда чексиздик, бакыт, буддизмде бактылуулукка алып барган сегиз жол катары философиялык көз караштын өзөгүн түптөйт. Тогуз саны толук циклди жана руханий бийиктикте билдирип скандинав элдеринде 9 дүйнө, гректерде 9 муза, түрк элдеринде касиеттүү 9 тумар катары таанымал болгон. Ал эми он эки саны космостук тартипте жана кайталанып туруучу циклди түшүндүрүп 12 айдын, 12 жылдык циклдин (мүчөл) киргизилишин түптөсө, Иудаизм/христиандыкта 12 пайгамбар, 12 апостол, Шумер–Вавилондо 12 зодиактын маанилүү роль ойноорун тастыктайт. Бирок бир мүнөздүү көрүнүш 10 саны алардын катарына кирбейт.

Кыргыз элинин ыйык сандарынын курамын бир, үч, жети, тогуз жана кырк сандары түптөп, түрк дүйнөсүнүн, шамандык–тенгрилик ишенимдин жана көчмөн философиясынын негизинде калыптанган. Кыргыз элинин дүйнөтаанымында жети эң кубаттуу ыйык сан катары кабыл алынат жана толуктук, ырыска, жол түшүнүктөрү менен коштолот. Элибиздин салт-санаасында жети атанын урматы ата-баба байланышын билдирсе, жети кадам – ант берүүдөгү бекемдикти, тилек тилөөнү, калыңдыкты, жорго жүрүштү жана кыялданууну чагылдырган. Мисалы, жети күн, жети асман, жети ата, жети казына, жети осуят, жети өлчөп бир кес түшүнүктөрү элибиздин дүйнө таанымын, ишенимдерин жана ырым-жырымдарын калыптандырган, жөө жомок, уламыш, эпостордо кеңири баяндалып келген.

Башкача айтканда, кыргыздардын ыйык сандары, алардын арасында жети саны окуучунун адебин, аракетин, эмгектенүүсүн жана эл менен биримдикте болушун камтып тарбиялык мааниге ээ болгондугун байкоого болот. Биздин көз карашыбызда, окуучулардын окуу жетишкендиктерин 7 баллдык система менен баалоо жөн гана сан көрсөткүчтү өзгөртүү менен чектелбестен окуучунун дүйнө таанымын калыптандырууда

маданий мурасты туура түшүндүрүү, улуттук баалуулуктарды талдоо жөндөмүн жакшыртуу, мектеп билиминдеги улуттук мазмунду (тексттерди) түшүнүү, салыштыруу дараметтерин өстүрүү менен коштолот жана 12 жылдык билим берүү көздөгөн негизги максаттардын бири баалуулуктарды калыптандырууга тийиштүү салым кошот, баалоонун тарбиялык компонентин күчөтөт.

Үчүнчүдөн, билим алуу процесси окуучунун дүйнө таанымын калыптандырып, анын тез өзгөрүп жаткан шартта өз ордун таап атаандаштыкка даяр болуу максатын көздөйт. Албетте, билим берүү процессин жүргүзүүдө негизги көңүл адамдардын маалыматын жана тажрыйбасын кандайча сактап, аларды жаңы билимдер менен байланыштырып, интеграциялаганына олуттуу көңүл бурулат. Илимий көз карашта анын өзөгүн танып-билүү теориясы аныктайт. Аталган теория адамдын билим алуу процесси тууралуу түшүнүктөрдү жана концепцияларды иштеп чыккан илимий теориялардын жыйындысы катары кабылданат. Ал билим алуу процесси кантип иштээрин, адамдын дүйнөнү кантип кабыл алып, кайра иштетип, түшүнүп, мааниге келтирээрин түшүндүрөт. Таанып-билүү теориясында негизги көңүл адамдардын маалыматын жана тажрыйбасын кандайча сактап, аларды жаңы билимдер менен байланыштырып, интеграцияланышына басым жасайт. Таанып-билүү теориясы бир нече негизги аспектилерге бөлүнөт: а) Когнитивдик теориялар – мээнин иштеши жана маалыматты иштетүү процесстери; б) Конструктивизм – билим адамдын тажрыйбасы аркылуу курулат жана билим алган адам өзүнүн тажрыйбасына негизделген жаңы түшүнүктөрдү түзөт; в) Социалдык конструктивизм – билим коомдо бөлүшүлгөн жана адамдардын өз ара аракеттенүүсү аркылуу калыптанат жана г) Аналитикалык теориялар – маалыматты логикалык жана системдүү талдоо аркылуу түшүнүү. Алардын катарында Блумдун таксономиясы (проф. Бенжамин Блум) билим алуунун деңгээлдерин классификациялоо багытын негиздегени менен өзгөчө роль ойнойт [7].

Биздин көз карашыбызда, Блумдун таксономиясы мектеп билимине 7 баллдык баалоо системасын киргизүүгө илимий негиз катары кабыл алууга татыктуу. Блумдун таксономиясы адамдардын ойлонуу процессин жана билим алуу боюнча иерархиялык структурасын мүнөздөйт, билимдин ар кандай деңгээлдерин аныктоо үчүн колдонулат. Алгачкы ирет аталган таксономия 1956-жылы иштелип чыккан, анын соңку версиясына ылайык (2001) алты негизги деңгээлдер таанылат: 1) Билүү (Remembering) – маалыматты кайра калыбына келтирүү, эстөө, фактыларды же терминдерди билүү (мисалы, аты-жөнүн билүү, маалыматты жаттап алуу). 2) Түшүнүү (Understanding) – маалыматты түшүнүү, аны түшүндүрүү жана башкаларга ишенип түшүндүрүү (мисалы, түшүнүк жөнүндөгү

сууроолорго жооп берүү). 3) Колдонуу (Applying) – маалыматты колдонуу, аны практикалык кырдаалда иштетүү (мисалы, жаңы окуу идеяларын күнүмдүк турмушта колдонуу). 4) Анализ (Analyzing) – маалыматты структурасына бөлүп, компоненттердин өз ара байланыштарын жана түзүлүшүн талдоо (мисалы: маалыматтар арасындагы айырмачылыктарды жана окшоштуктарды талдоо). 5) Синтез (Evaluating) – өзгөчөлүктөрү боюнча бир нерсени баалоо, чечимдерди кабыл алуу (мисалы: кандайдыр бир идеянын артыкчылыктарын жана кемчиликтерин талкуулоо). 6) Жаратуу, түзүү, баалоо (Creating) – жаңы нерселерди түзүү, жаңы идеяларды же бүтүмдөрдү иштеп чыгуу (мисалы, жаңы концепцияны, долбоорду же чечимди жаратуу, түзүү).

Блумдун таксономиясы билимди кандайча башкарууга болорун жана аны кандайча колдонуу керектигин көрсөткөнү менен баалуу. Ал таксономиянын деңгээлдери тарабынан көрсөтүлгөн системаны, «тапшырык» катары колдонуу жана окуучулардын ой-жүгүртүүсүн ар бир деңгээлде жогорулатууга аракет кылуу керектигин түшүндүрөт. Таанып-билүү теориясы жана Блумдун таксономиясы биргеликте билим берүү процессинин терең түшүнүгүн берүүдө маанилүү роль аткарат.

Биздин көз карашыбызда, 7 баллдык баалоо системасын киргизүү окуучунун окуу жетишкендиктерин Блум сунуштаган деңгээлдердин негизинде так жана негиздүү баалоого, баалоонун ынанымдуулугун арттырууга мүмкүндүк берет. Анткени мугалим тарабынан кабыл алынган чечим окуучуга да, окуучулардын ата-энелерине/мыйзамдуу өкүлдөрүнө да мурда орун алган тажрыйбадан айырмаланып түшүнүктүү болушун камсыз кылат. Эгерде окуучунун окуу жетишкендиктери жетишсиз болсо (1-деңгээлден төмөн), анда терс баа (1) коюу, калган учурда (2 ден 7 ге чейин) оң баа коюу тартиби сунушталат. Алтынчы деңгээлдеги окуу жетишкендиги орун алган учурда окуучу мыкты билим алды деп бүтүм чыгарса болот.

Ошентип, баалоо системасы төмөндөгүдөй тартипте сунушталат: биринчи деңгээлге эки, экинчи деңгээлге – үч, үчүнчү деңгээлге – төрт, төртүнчү деңгээлге – беш, бешинчи деңгээлге – алты жана алтынчы деңгээлге – жети деген баа коюлат. Жыйынтыктоо иретинде, 7 баллдык баалоо системасын киргизүү окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо дүйнөнүн ар кандай өлкөлөрүндө ар түрдүү экендигине, Кыргызстанда мектептик билим берүү философиясы Уңгул концепциясын жетекчиликке алуу менен жаңыланганына жана Б. Блум сунуштаган билим алуунун иерархиялык структурасына (2001) таянганына басым жасайбыз.

Мезгилинде оң пикир жаратканына карабастан биздин сунуш агартуу министри тарабынан колдоого алынган жок. Анын себеби 12 жылдык билим берүүгө өтүүдө

коомчулуктун бүйүрүн кызыткан маселелердин көп болуп жаткандыгы, олуттуу каршылыктардын орун алышы жана бул маселеге кийинчерээк кайрылуу максатка ылайык болоору менен түшүндүрүлдү. Жумушчу топтун мүчөлөрү негизинен макул болушту. Бирок, таң калыштуусу, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети расмий бекиткен “Он эки жылдык мектептик билим берүүгө өтүү концепциясында” талкуу учурунда олуттуу колдоо таппаган баалоонун жаңы системасын киргизүү белгиленип калган. Орун алган жобону толугу менен келтиребиз: “Объективдүү жана дифференциалдуу баалоо үчүн беш баллдык баалоо шкаласы он баллдык шкалага өзгөртүлөт. Мындай өтүү Баалоо концепциясында жана андан ары педагогдор үчүн методикалык материалдарда чагылдырылат” [8, 5-глава, 15-абзац].

Бул жобонун кайдан жана кантип пайда болгонуна, жумушчу топтун пикирине негизделбегенине, анын артында эл аралык долбоорлордун өкүлдөрү турганына жана ынанымдуу эмес экендигине басым жасап агартуу министри өткөргөн кезектеги жумушчу жолугушууда маселе көтөрдүм. Министр толугу менен мени колдоду жана Концепцияны расмий бекитүүгө даярдаган кызматкерге карата (Ф. Солтогулова) нааразычылыгын билдирди, тез арада түзөтүү тапшырмасын берди. Ошентип, көнүп калган беш баллдык баа кою системасы өзгөртүүсүз калды жана предметтик стандарттарды, окуу программаларын иштеп чыгууда жетекчиликке алынды.

Корутунду.

1. Кыргызстанда мектеп билимин 12 жылдык билим берүүгө өткөрүүгө байланыштуу кабыл алынган ченемдик-укуктук актылар окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо системасын кайра карап чыгуу жана аны жаңылоо зарылдыгын айгинелейт.
2. Кыргыз элинин улуттук дүйнө таанымына, ыйык сандарына жана педагогика илиминдеги таанып-билүү теориясына таянган жети баллдык баалоо системасын киргизүү окуучулардын окуу жетишкендиктерин так, негиздүү жана тарбиялык багытта баалоого мүмкүндүк берет.
3. Мектеп бүтүрүүчүлөрүнө расмий мүнөздөмө берүү жана алардын академиялык жетишкендиктерин жети баллдык шкала менен баалоо билим берүү процессинин мазмунун да, философиясын да жаңылоого өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 14.03.2015 жылдагы №131 токтому. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/65-82/edition/29059/ru>.

2. Мамытов А. Оценка образовательных достижений учащихся начальной школы: монография / А. Мамытов, Г.С. Тагаева, Н.К. Кайдиева. – Бишкек: КАО, 2018. –135 с.
3. Кыргыз Республикасынын “Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик” унгужолу (2024, 18-декабрь). Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы: [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/18-11/edition/23328/kg/>
4. Кыргыз жараны – жарандардын өзүн-өзү таануусун өнүктүрүү Концепциясы (2020, ноябрь 13). Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/430346/edition/1253187/kg>
5. Императорский рескрипт об образовании (1890). [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
6. Рузвельт Теодор. Как воспитать человека интеллектуально? (1910). Цитаты. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.google.com/>
7. Бенжамин Блумдун таксономиясы. [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: <https://ky.wikipedia.org/wiki/>
8. Концепции перехода на двенадцатилетнее школьное образование (2024, октябрь 30). Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://edu.gov.kg/posts/3614/>

УДК: 81:81.13:811.512.154

Сыдыкбаева М.М., Белгибаев А.К.

педагогика илимдеринин доктору,

И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институтунун профессору

К. Карасаев атындагы БГУнун аспиранты

**АВИАЦИЯ АДИСТИКТЕРИНДЕ БИЛИМ АЛЫП ЖАТКАН
СТУДЕНТТЕРГЕ ТИЛДЕРДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН МЕТОДДОРДУН
НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУНУН ЖОЛДОРУ**

Сыдыкбаева М.М., Белгибаев А.К.

Профессор Кыргызского авиационного института им. И. Абдраимова

Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева

**ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ЯЗЫКАМ СТУДЕНТОВ АВИАЦИОННЫХ
СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРИРОВАННЫХ МЕТОДОВ**

Sydykbaeva M.M., Belgibaev K.

Professor of the Kyrgyz Aviation Institute named after I. Abdraimova

Bishkek State University named after K. Karasaeva

**APPROACHES TO TEACHING LANGUAGES TO STUDENTS OF AVIATION
SPECIALTIES BASED ON INTEGRATED METHODS**

Аннотация. Бул макалада авиация адистиктери боюнча билим алып жаткан студенттерге тил үйрөтүүнүн интеграцияланган методдорунун өзгөчөлүктөрү жана ишке ашыруу жолдору каралат. Интеграцияланган окутуу — тилди кесиптик предметтер менен айкалыштырып, студенттердин тилдик жана кесиптик компетенциясын бир убакта өнүктүрүүгө багытталган. Изилдөөнүн максаты — Кыргызстандын авиация окуу жайларында тил үйрөтүү процессинде CLIL (Content and Language Integrated Learning) ыкмасын натыйжалуу колдонуу жолдорун аныктоо. Метод катары салыштырма жана байкоо ыкмалары колдонулган. Натыйжалар көрсөткөндөй, интеграцияланган окутуу студенттердин тил көндүмдөрүн 20%га жакшыртат жана кесиптик терминологияны тез өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Макалада М.М. Сыдыкбаева, Н. Алексеева жана Coyle, Hood & Marsh сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектери талданган. Практикалык мисал катары Кыргыз авиациялык институту жана «Манас» эл аралык аэропортунун окуу борборундагы тажрыйбалар каралды. Натыйжада интеграцияланган методдор авиациялык билим берүүдө эл аралык стандарттарга шайкеш натыйжа берет деген жыйынтык чыгарылды.

Түйүндүү сөздөр: авиация адистиктери, тил үйрөтүү, интеграцияланган методдор, CLIL, авиациялык англис тили, кесиптик компетенция.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности и пути реализации интегрированных методов обучения языкам студентов авиационных специальностей. Интегрированное обучение представляет собой подход, направленный на одновременное развитие языковой и профессиональной компетенции студентов путём сочетания изучения языка с профильными дисциплинами. Цель исследования

— определить эффективные способы применения метода CLIL (Content and Language Integrated Learning) в процессе преподавания языков в авиационных учебных заведениях Кыргызстана. В качестве методов использованы сравнительный и наблюдательный анализ. Результаты показали, что интегрированное обучение улучшает языковые навыки студентов на 20% и способствует более быстрому усвоению профессиональной терминологии. В статье проанализированы труды исследователей Сыдыкбаевой М. М., Алексеевой Н., а также Coyle, Hood & Marsh. В качестве практических примеров приведён опыт Кыргызского авиационного института и учебного центра Международного аэропорта «Манас». В итоге сделан вывод, что интегрированные методы соответствуют международным стандартам авиационного образования и повышают его эффективность.

Ключевые слова: авиационные специальности, обучение языкам, интегрированные методы, CLIL, авиационный английский, профессиональная компетенция.

Abstract: This article explores the features and implementation methods of integrated language teaching for students of aviation specialties. Integrated learning combines language study with professional subjects to simultaneously develop linguistic and professional competencies. The purpose of the research is to identify effective ways to apply the CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach in aviation educational institutions in Kyrgyzstan. Comparative and observational methods were used. The results show that integrated teaching improves students' language skills by approximately 20% and accelerates the acquisition of professional terminology. The works of researchers such as S. Sydykbaeva, N. Alekseeva, and Coyle, Hood & Marsh were analyzed. Practical examples include the

experience of the Kyrgyz Aviation Institute and the Training Center of Manas International Airport. The study concludes that integrated methods align with international aviation education standards and enhance the overall effectiveness of language instruction.

Keywords: aviation specialties, language teaching, integrated methods, CLIL, aviation English, professional competence.

Киришүү. Глобалдашкан дүйнөдө тил компетенциясы кесиптик ийгиликтин жана эл аралык коопсуздуктун негизги фактору болуп саналат. Өзгөчө авиация тармагында тилди туура жана так колдонуу - адам өмүрүн, учуунун коопсуздугун жана эл аралык байланыштын натыйжалуулугун камсыздоонун негизги шарты. Эл аралык граждандык авиация уюму (ICAO) тарабынан кабыл алынган Manual on the Implementation of ICAO Language Proficiency Requirements (Doc 9835) документинде [2, 210-б.] пилоттор, диспетчерлер жана авиация кызматкерлери үчүн бирдиктүү тилдик стандарттар белгиленген.

Кыргызстандын авиация окуу жайларында акыркы жылдары бул талаптарды эске алуу менен тил үйрөтүүнүн интеграцияланган системасы ишке ашырылууда. Бул изилдөөнүн максаты – авиация адистиктеринде тил окутуунун интеграцияланган методдорун илимий жактан негиздөө жана кыргыз авиация окуу жайларындагы практикалык тажрыйбаны талдоо.

Интеграцияланган окутуунун теоретикалык негиздери. Интеграцияланган окутуу (CLIL) — бул тил менен предметти бир убакта окутуунун эффективдүү формасы. Бул ыкма Coyle, Hood жана Marsh (2010) [1] тарабынан сунушталып, Европа Биримдигинин билим берүү системасында кеңири колдонулуп келет. CLIL методикасынын төрт негизги багыты бар [1]:

- Мазмун (Content) – кесиптик билимди терең өздөштүрүү;
- Коммуникация (Communication) – тил аркылуу ойлорду так билдирүү;
- Ой жүгүртүү (Cognition) – анализдөө жана чыгармачыл ой жүгүртүү;
- Маданият (Culture) – кесиптик маданият менен эл аралык баарлашуунун

нормаларын калыптандыруу.

М.М. Сыдыкбаева өзүнүн «Кыргыз тили. Жогорку жана орто окуу жайларынын авиация адистиктеринин студенттери үчүн окуу куралы» аттуу эмгегинде студенттерге кыргыз тилин үйрөтүүдө кесиптик терминологияны, радиоалмашуу формаларын жана коопсуздук темаларын интеграциялоо зарылдыгын белгилеген [6]. Ал авиациялык чөйрөдө тил окутууну жалаң лексикалык деңгээлде эмес, кесиптик кырдаалдар аркылуу жүргүзүүнү сунуштайт. Мисалы, студенттерге «учуу алдындагы даярдык», «авариялык кырдаал», «радиобайланыштагы диалог» сыяктуу реалдуу авиациялык сценарийлерди кыргыз тилинде талдатуу - тилди жандуу колдонууга өбөлгө түзөт.

М.М. Сыдыкбаева мындай усул аркылуу тил үйрөнүү «студенттин кесиптик идентификациясын жана тилдик өз алдынчалыгын өнүктүрөт» деп белгилейт [6]. Демек, кыргыз тилин авиация адистиктеринде интеграцияланган формада окутуу - улуттук тил саясатын ишке ашыруунун да маанилүү аспектиси болуп саналат.

Белгилүү педагог Л.С. Выготский да «Окуу - бул адамдын өнүгүүсүн алдыга сүрөгөн ички процесс» деп белгилеген [5, 350-б.]. Бул ой тилди кесиптик иш-аракет аркылуу үйрөтүү зарылдыгын ырастайт. Демек, авиация адистерин даярдоодо тил менен кесиптик сабактардын интеграциясы - табигый жана зарыл процесс.

Авиация адистиктеринде тил окутуунун өзгөчөлүктөрү. Авиациялык чөйрөдө тил окутуунун негизги максаты - студенттерди эл аралык радиобайланыш нормаларына ылайык сүйлөөгө, маалыматты түшүнүүгө жана так жеткирүүгө үйрөтүү. ICAO талаптарына ылайык, авиациялык тил төмөнкү принциптерге негизделет [2]:

Тактык жана стандарттуулук;

Маалыматты туура берүү жана кабыл алуу;

Өзгөчө кырдаалда туура реакция жасоо;
Сүйлөшүүнүн эл аралык форматтарын сактоо.

Н. Алексеева белгилегендей, авиациялык англис тили студенттерден стандарттуу лексиканы гана эмес, кырдаалдык ой жүгүртүүнү жана тез жооп кайтаруу көндүмдөрүн талап кылат [3].

Кыргыз авиация окуу жайларындагы тажрыйба. И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту (КАИ) 2023-жылдан тартып «Радиоалмашуунун фразеологиясы» сабагын англис тилинде өткөрө баштаган [7]. Сабак учурунда студенттер ICAO терминологиясын жана буйрук формаларын англисче үйрөнүшөт. Натыйжада студенттердин тилдик деңгээли CEFR боюнча B1–B2 деңгээлге жеткен.

«Кыргызстан аэропорттору» ААКдын окуу борборунда авиация коопсуздугу боюнча курстар кыргыз жана англис тилдеринде өткөрүлүп, ролдук оюндар жана симуляциялык машыгуулар аркылуу тил көндүмдөрү бекемделүүдө [8]. Бул иштер студенттердин кесиптик коммуникация жөндөмдөрүн 20-25 % жогорулатканын көрсөткөн.

Интеграцияланган методдорду ишке ашыруу жолдору

1-таблица. Интеграцияланган методдорду ишке ашыруу жолдору

№	Метод	Мүнөздөмө
1	Предметтик лекциялар англис тилинде	Авиациялык сабактар англисче өтүлүп, студент кесиптик жана тилдик билимди параллелдүү өздөштүрөт.
2	Практикалык радиобайланыш машыгуулары	Симуляторлордо ICAO стандарттык сүйлөө үлгүлөрүн колдонуу.
3	Ролдук оюндар жана кырдаалдык сценарийлер	Чыныгы кырдаалды моделдештирип, студенттер чечим кабыл алат.
4	Мультимедиялык материалдар	Видео, аудио жана VR каражаттары менен окутуу.
5	Терминологиялык тесттер	Кесиптик сөздөрдү активдүү колдонуу жана баалоо.

2-таблица. CLIL методунун негизги компоненттери

№	Компонент	Мазмуну	Авиациядагы колдонмо мисалы
1	Content (мазмун)	Кесиптик дисциплинанын мазмуну	Авиация коопсуздугу боюнча сабак
2	Communication (баарлашуу)	Тил аркылуу өз оюн жеткирүү	Радиообмен фразеологиясын колдонуу
3	Cognition (ой жүгүртүү)	Аналитикалык жана логикалык ойлоо	Учуу кырдаалын талдоо
4	Culture (маданият)	Эл аралык баарлашуу маданияты	Экипаждын маданий өзгөчөлүктөрүн түшүнүү

Тил үйрөтүүдөгү инновациялык технологиялар. Жаңы доордун мугалимдери Moodle, Kahoot, Google Classroom сыяктуу платформаларды колдонуп, окутууну интерактивдүү мүнөзгө өткөрүштү [7].

VR-тренажёрлор (Virtual ATC) авиациядагы реалдуу кырдаалдарды чагылдыруу менен студенттерге баарлашууну практикалык шартта үйрөтөт.

Жасалма кырдаалдардагы сабактар - авария, кыйроо, күтүлбөгөн аба ырайы, диспетчердик жаңылыштыктар сыяктуу окуялар аркылуу тилдик жана кесиптик көндүмдөрдү бекемдөөгө жардам берет.

Интеграцияланган окутуунун артыкчылыктары. Интеграцияланган окутуу студенттердин кесиптик жана тилдик өнүгүүсүн тең салмакта кароого мүмкүндүк берет. М. Chkotua өзүнүн изилдөөсүндө авиация багытындагы студенттерде CLIL ыкмасын колдонуу жолу аркылуу угуу көндүмдөрү, контексттик сөз байлыгы жана баарлашууга катышуу

деңгээли жакшырган жана студенттердин өз алдынча ой жүгүртүүсүн активдештирерин белгилеген [4].

Изилдөөдө ошондой эле интеграцияланган сабактар студенттерди чыныгы өндүрүштүк кырдаалга жакындатары көрсөтүлгөн. Мисалы, авиадиспетчер менен пилоттун реалдуу сүйлөшүүсүн талдоо учурунда тилдик жана кесиптик көндүмдөр бир убакта өнүгөт. Бул жыйынтыктар И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институтундагы байкоолор менен да дал келет. Демек, интеграцияланган методдор тилди үйрөнүү менен кесиптик даярдыктын ортосундагы үзүлмө байланышты жоёт.

Интеграцияланган окутуунун негизги артыкчылыктары төмөнкүлөр:

- Кесиптик жана тилдик компетенциянын бирдиктүү өнүгүүсү;
- Эл аралык стандарттарга ылайык билим берүү;
- Студенттердин өз алдынча ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү;
- Авиация коопсуздугун жогорулатуу;
- Көп тилдүүлүктүн маданий жана практикалык артыкчылыктарын камсыз кылуу.

D. Coyle белгилегендей, CLIL – бул «билим берүү менен баарлашуунун ортосундагы көпүрө» [1], ал кесиптик практикага түз байланыш түзөт.

Жыйынтык. Кыргыз Республикасында авиация адистиктеринде тил үйрөтүүнүн интеграцияланган методдорун колдонуу - билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун жана эл аралык стандарттарга шайкеш келүүнүн натыйжалуу жолу болуп саналат. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр жана практикалык байкоолор көрсөткөндөй, CLIL (Content and Language Integrated Learning) методунун киргизилиши студенттердин тилдик көндүмдөрүн, кесиптик ой жүгүртүүсүн жана коммуникативдик компетенциясын бир убакта өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

И. Абдраимов атындагы Кыргыз авиациялык институту менен «Кыргызстан аэропорттору» ААКдын окуу борборлорунда жүргүзүлгөн интеграцияланган окутуу тажрыйбалары студенттердин кесиптик коммуникация жөндөмдөрүн 20-25% жакшыртканын көрсөттү. Бул ыкма студенттерге авиациядагы чыныгы кырдаалдарды - учуу алдындагы даярдык, радиообмен фразеологиясы, авариялык кырдаалдардагы сүйлөшүү формалары аркылуу тилди активдүү колдонууга шарт түзөт. Ошондой эле изилдөөлөр көрсөткөндөй, интеграцияланган окутуу студенттердин өз алдынча иштөө жөндөмүн, критикалык ой жүгүртүүсүн жана кесиптик жоопкерчилигин жогорулатат. Бул - Выготский белгилеген «окуу адамдын ички өнүгүүсүн алдыга сүрөгөн процесс» деген ойду толук тастыктайт [5].

М.М. Сыдыкбаева белгилегендей, авиация адистиктеринде кыргыз тилин кесиптик кырдаалдар аркылуу үйрөтүү студенттердин улуттук тилди кесиптик контексте колдонуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтет жана кыргыз тилинин авиациялык терминологиясын өнүктүрүүгө өбөлгө болот [6]. Мындай ыкма улуттук тил саясаты менен эл аралык талаптарды айкалыштырган эффективдүү модель катары бааланат.

Жыйынтыктап айтканда, интеграцияланган методдордун негизинде тил үйрөтүү:

- авиациялык билим берүүнүн эл аралык талаптарына шайкеш келет;
- студенттердин кесиптик жана тилдик компетенцияларын тең салмакта өнүктүрөт;
- окутуунун практикалык натыйжалуулугун жогорулатат;
- авиация коопсуздугун камсыздоого салым кошот.

Келечекте авиация адистиктерине арналган CLIL негизиндеги атайын окуу-усулдук комплекстерди, окутуучулар үчүн тренинг программаларды жана жергиликтүү авиациялык фразеология боюнча мультимедиялык ресурстарды иштеп чыгуу сунушталат. Ошондой эле кыргыз жана англис тилдериндеги интеграцияланган курстарды көбөйтүү авиациялык билим берүүнүн сапатын жогорулатып, улуттук адистердин эл аралык деңгээлдеги атаандаштык жөндөмүн күчөтөт.

Адабияттар:

1. Coyle D. CLIL: Content and Language Integrated Learning / D. Coyle, P. Hood, D. Marsh. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010
2. ICAO. Manual on the Implementation of ICAO Language Proficiency Requirements (Doc 9835). – Montreal, 2010. – P. 210
3. Козлова Г. А. Английский для авиации / The World of Aviation English / Г. А. Козлова, А. М. Козлова. – М.: Воздушный транспорт. – 2007
4. Chkotua M. University Students' Perceptions of a CLIL-Based Model in Teaching Aviation English Listening Skills // M. Chkotua, E. Dalakishvili / European Scientific Journal: ESI Preprints, Vol. 21, №23, 2025
5. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский. – М.: Лабиринт, 1999. – 350 с.
6. Сыдыкбаева М.М. Кыргыз тили. Авиация адистиктери үчүн окуу куралы / М.М. Сыдыкбаева. – Бишкек, КАИ. – 2024
7. Кыргыз авиациялык институтунун 2023-жылкы методикалык жыйынынын материалдары. – Бишкек, КАИ. – 2023
8. «Манас» эл аралык аэропортунун окутуу борборунун отчёту. – 2022

УДК: 37.01

Темирканова Т.Э.

К. Карасев атындагы Бишкек Мамалекеттик университети
**МУГАЛИМ АДСТИГИНДЕ УКУКТУК МАДАНИЯТТЫ
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Темирканова Т.Э.

Бишкекский государственный университет им. К. Карасева
**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ**

Temirkanova T.E.

Bishkek State University named after K. Karaseva
**ACTUAL ISSUES OF FORMATION OF LEGAL CULTURE IN THE TEACHING
PROFESSION**

Аннотация. Бул макалада мугалим адистигинде укуктук маданиятты калыптандыруунун теориялык негиздери, шарттары жана актуалдуу маселелери ар тараптуу каралат. Макалада укуктук маданияттын түзүмү — укуктук билим, укуктук аң-сезим жана укуктук жүрүм-турум талданып, алардын педагогикалык ишмердүүлүктөгү орду жана өз ара байланышы түшүндүрүлөт. Изилдөөнүн актуалдуулугу билим берүү мекемелеринде укуктук мамилелердин татаалдыгы өсүп жаткан шартта мугалимдерден жогорку деңгээлдеги укуктук компетенттүүлүктү талап кылынуусу менен аныкталат. Мындан тышкары, глобалдашуу жана санариптешүү укуктук маданиятка жаңы мазмун жана жаңы чакырыктарды алып келүүдө. Ошондуктан укуктук компонентти билим берүү программаларына интеграциялоо, студенттерди практикалык иштерге тартуу жана санариптик укуктук сабаттуулукту өнүктүрүү зарыл экендиги белгиленет. Жыйынтыгында укуктук маданиятты калыптандыруу педагогикалык адистердин даярдыгында негизги милдеттердин бири катары көрсөтүлүп, анын билим берүү системасынын сапатына жана коомдун укуктук тартибин чыңдоого тийгизе турган таасири негизделет.

Түйүндүү сөздөр: укуктук маданият, укуктук билим, укуктук аң-сезим, укуктук жүрүм-турум, болочок мугалим, педагогикалык даярдык, укуктук тарбия, билим берүү системасы, санариптик чөйрө.

Аннотация: В данной статье комплексно рассматриваются теоретические основы, условия и актуальные проблемы формирования правовой культуры в педагогической профессии. В статье анализируется структура правовой культуры — правовые знания, правосознание и правовое поведение — и раскрываются их место и взаимосвязь в педагогической деятельности. Актуальность исследования определяется тем, что в условиях усложнения правовых отношений в образовательных учреждениях от педагогов требуется высокий

уровень правовой компетентности. Кроме того, глобализация и цифровизация приносят новое содержание и новые вызовы в правовую культуру. В связи с этим отмечается необходимость интеграции правового компонента в образовательные программы, привлечения студентов к практической работе и развития цифровой правовой грамотности. В результате формирование правовой культуры представлено как одна из основных задач в подготовке педагогических кадров, исходя из ее влияния на качество системы образования и укрепление правового порядка общества.

Ключевые слова: правовая культура, правовые знания, правовое сознание, правовое поведение, будущий учитель, педагогическая подготовка, правовое воспитание, система образования, цифровая среда.

Abstract. This article comprehensively examines the theoretical foundations, conditions and current issues of the formation of legal culture in the teaching profession. The article analyzes the structure of legal culture - legal knowledge, legal awareness and legal behavior - and explains their place and interrelation in pedagogical activity. The relevance of the study is determined by the fact that in the conditions of increasing complexity of legal relations in educational institutions, teachers are required to have a high level of legal competence. In addition, globalization and digitalization bring new content and new challenges to legal culture. Therefore, it is noted that it is necessary to integrate the legal component into educational programs, involve students in practical work and develop digital legal literacy. As a result, the formation of legal culture is presented as one of the main tasks in the training of pedagogical specialists, based on its impact on the quality of the education system and strengthening the legal order of society.

Keywords: legal culture, legal knowledge, legal consciousness, legal behavior, future teacher, pedagogical training, legal education, education system, digital environment.

Киришүү. Бүгүнкү күндө билим берүү системасы коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этүүчү негизги фактор болуп саналат. Мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгү билимдин сапатын аныктап, келечек муундун калыптанышына таасир этет. Ошондуктан билим берүү системасы мугалимдерден окутуп жаткан предметтери боюнча гана эмес, укуктук сабаттуулук жаатында да жогорку деңгээлдеги билимди талап кылат [7-77]. Ошондуктан мугалим адистигинде укуктук маданиятты калыптандыруу маселеси заманбап педагогиканын жана социалдык практиканын актуалдуу багыты болуп эсептелет [1, 20; 2, 127].

Укуктук маданият – бул жарандардын укук жана милдеттерди түшүнүүсү, мыйзамдарды сыйлоосу жана укуктук баалуулуктарга таянган жүрүм-туруму. Мугалимдин укуктук маданияты анын кесиптик ишинде өзгөчө мааниге ээ, анткени ал билим берүү процессинде укуктук нормаларды сактап гана тим болбостон, окуучуларды да мыйзамды урматтоого жана укуктук аң-сезимди өнүктүрүүгө тарбиялайт.

Азыркы шартта болочок мугалимдердин укуктук маданиятын калыптандыруу бир катар объективдүү себептерден улам өзгөчө маанилүү. Биринчиден, билим берүү мекемелеринде укуктук мамилелердин көлөмү жана татаалдыгы өсүп жатат. Экинчиден, педагогикалык иштин коомдук жоопкерчилиги артты жана бул мугалимдин укуктук компетенттүүлүгүн талап кылат. Үчүнчүдөн, глобалдашуу жана санариптешүү процесстеринде укуктук маселелердин жаңы формалары пайда болууда.

Изилдөөнүн максаты – мугалим адистигинде укуктук маданиятты калыптандыруунун өзгөчөлүктөрүн жана актуалдуу маселелерин талдоо.

Укуктук маданият – бул коомдук аң-сезимдин жана укуктук ишмердүүлүктүн интегралдык көрсөткүчү болуп саналат. Ал мыйзамдарды жана укуктук нормаларды билүү, түшүнүү жана иш жүзүндө колдонуу менен мүнөздөлөт [5, 32]. Илимий адабиятта укуктук маданият кеңири түшүнүк катары каралып, укуктук аң-сезим, укуктук билим, укуктук жүрүм-турум жана укуктук баалуулуктар менен тыгыз байланышта түшүндүрүлөт.

Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, мугалимдин кесиптик укуктук маданияты — бул жеке адамдын жалпы укуктук маданиятынын өзгөчө бир формасы болуп, адис аны билим берүү чөйрөсүндө окутуу жана тарбиялоо каражаттары аркылуу системалуу түрдө ишке ашырат [3, 20; 6, 55].

Укуктук маданияттын түзүмү негизинен үч компоненттен турат:

1. *Укуктук билим.* Жарандардын мыйзамдарды жана укуктук нормаларды түшүнүүсү. Мугалим үчүн бул билим берүү тармагындагы укуктук негиздерди билүүнү талап кылат.
2. *Укуктук аң-сезим.* Жеке адамдын мыйзамга болгон мамилеси жана укуктук баалуулуктарга ынануусу. Мугалим өз ишинде укуктук нормалардын маанисин терең түшүнгөндө гана окуучуларга үлгү боло алат.
3. *Укуктук жүрүм-турум.* Мыйзамды сактоого жана укуктук жоопкерчиликти аткарууга негизделген иш-аракет. Мугалим кесиптик ишинде мыйзамды урматтоо менен гана тим болбостон, окуучуларына укуктук жүрүм-турумдун үлгүсүн көрсөтөт.

Укуктук маданияттын функциялары ар тараптуу. Биринчиден, ал коомдогу укуктук тартипти сактоого жардам берет. Экинчиден, укуктук билим аркылуу инсандык өнүгүүнү камсыз кылат. Үчүнчүдөн, укуктук баалуулуктарды жайылтуу менен жаш муундун тарбиясына таасир этет.

Мугалим адистигинде укуктук маданияттын орду өзгөчө маанилүү. Бир жагынан ал мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн бир бөлүгү болсо, экинчи жагынан билим берүү процессинде укуктук тарбияны жүргүзүүнүн негизги шарты болуп саналат. Укуктук

маданияты жогору мугалим укуктук ченемдерди сактап, укуктук мамилелерди туура жөнгө салат жана окуучуларга мыйзамды урматтоонун үлгүсүн көрсөтөт.

Демек, укуктук маданияттын теориялык негиздери мугалим адистигинде анын мазмунун жана милдеттерин так аныктоого өбөлгө түзөт. Бул негиздер болочок мугалимдердин кесиптик даярдыгында укуктук билимди өздөштүрүү жана укуктук аң-сезимди калыптандыруу зарылчылыгын көрсөтөт.

Болочок мугалимдердин укуктук маданиятын калыптандыруу – педагогикалык адистерди даярдоонун маанилүү бөлүгү. Укуктук маданият билим берүү процессинде гана эмес, коомдук турмуштун бардык чөйрөсүндө чоң мааниге ээ. Мугалим коомдун моралдык-укуктук баалуулуктарын кийинки муунга жеткирүүчү негизги фигура болгондуктан, анын укуктук компетенттүүлүгү жана укуктук аң-сезими кесиптик даярдыктын сапатына түздөн-түз таасир этет.

Жогорку окуу жайларда укуктук билим берүү адистикке жараша айырмаланып берилет. Педагогикалык адистиктерде укук негиздери, билим берүү мыйзамдары жана балдардын укуктарын коргоо боюнча сабактар киргизилген. Бирок бул сабактар көп учурда теориялык мүнөздө өтүп, студенттердин практикалык көндүмдөрүн жетиштүү деңгээлде өнүктүрбөйт. Ошондуктан укуктук маданиятты калыптандырууда билим берүү программаларын мазмундук жактан жаңылоо зарыл.

Студенттердин укуктук маданиятын калыптандырууда төмөнкү шарттар маанилүү:

- Мазмундук шарттар. Окуу материалында мыйзамдардын, укуктук нормалардын жана кесиптик этиканын негиздери камтылышы керек. Мисалы, "Билим берүү жөнүндөгү мыйзам", "Балдардын укуктарын коргоо жөнүндө конвенция" сыяктуу документтерди талдоо студенттерге укуктук билимди реалдуу кырдаалдарда колдонууга үйрөтөт.
- Методикалык шарттар. Дискуссия, кейс-метод, соттук процесс моделдери жана ролдук оюндар укуктук билимди кызыктуу жана жеткиликтүү кылат. Практикалык мүнөздөгү тапшырмалар студенттердин укуктук ой жүгүртүүсүн жана чечим кабыл алуу жөндөмүн өнүктүрөт.
- Уюштуруучулук шарттар. Жогорку окуу жайларда укуктук маданият боюнча клубдар, тегерек столдор жана семинарлар өткөрүлүшү керек. Бул студенттердин укуктук суроолорго активдүү катышуусуна шарт түзөт.

Укуктук маданиятты калыптандыруу жалаң гана аудиториялык окуу менен чектелбейт. Социалдык жана маданий чөйрө да чоң роль ойнойт. Студент укуктук нормаларды үй-бүлөдө, коомдо жана коомдук институттар аркылуу кабыл алат. Мугалимдик кесипти тандоонун өзү да коомго кызмат кылуу милдетин жүктөйт. Ошондуктан коомдук турмушта мыйзамдуулукту урматтоо жана жарандык жоопкерчилик студенттин укуктук аң-сезимине түздөн-түз таасир этет.

Укуктук маданиятты өнүктүрүүдө тарбиялык ишмердүүлүктүн орду чоң. Студенттерге укуктук баалуулуктарды өздөштүртүп, мыйзамды сыйлоого жана адилеттүү чечимдерди кабыл алууга тарбиялоо зарыл. Бул процессте окутуучунун жеке үлгүсү өзгөчө мааниге ээ. Укуктук нормаларды так сактаган, адилет жана жоопкерчиликтүү окутуучу студенттерге үлгү болот.

Заманбап коомдо укуктук маданият санариптик технологиялар менен тыгыз байланышкан. Интернет жана социалдык тармактар студенттердин укуктук аң-сезимин калыптандыруунун жаңы мүмкүнчүлүктөрүн түзөт. Мисалы, электрондук китепканалар, онлайн-консультациялар жана укуктук маалымат базалары студенттердин укуктук билимге жеткиликтүүлүгүн кеңейтет. Ошол эле учурда санариптик чөйрөдө укуктук коркунучтар да бар: фейк маалыматтар, автордук укуктардын бузулушу, киберкоопсуздук маселелери. Бул факторлор студенттерди укуктук жактан сабаттуу болууга мажбурлайт.

Болочок мугалимдердин укуктук маданиятын калыптандыруу билим берүү системасынын көп кырдуу милдети болуп саналат. Анын ийгиликтүү ишке ашышы билим берүү программаларынын мазмунуна, окутуу методдорунун өзгөчөлүктөрүнө, социалдык чөйрөгө жана санариптик технологияларды колдонууга түздөн-түз байланыштуу. Демек, укуктук маданиятты өнүктүрүү үчүн комплекстүү шарттарды түзүү зарыл, ал эми бул шарттар болочок мугалимдин кесиптик даярдыгында өзөктүү роль ойнойт.

Бүгүнкү күндө болочок мугалимдердин укуктук маданиятын калыптандыруу бир катар объективдүү жана субъективдүү көйгөйлөргө туш болууда. Бул көйгөйлөр билим берүү системасынын ички өзгөчөлүктөрүнө, социалдык шарттарга жана заманбап коомдун өнүгүү тенденцияларына байланыштуу. Укуктук маданияттын деңгээли жогорку окуу жайдагы окутуу процесси менен гана чектелбестен, студенттин коомдук турмуштагы активдүүлүгү жана жеке жоопкерчилиги аркылуу да аныкталат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, көпчүлүк студенттер мыйзамдардын негизги принциптери жөнүндө маалыматка ээ болгону менен, аларды практикада колдонууда кыйынчылыктарга туш болушат. Мисалы, билим берүү мекемелериндеги укуктук мамилелерди жөнгө салган ченемдик актыларды студенттер толук биле бербейт. Бул жагдай укуктук сабаттуулукту тереңдетүүнүн зарылдыгын көрсөтөт.

Укуктук билим берүүдө теориялык материал көп учурда практикалык көндүмдөр менен бекемделбейт. Мугалимдик кесип үчүн укуктук нормаларды жаттап алуу жетишсиз, аларды турмуштук кырдаалда колдонуу зарыл. Бирок жогорку окуу жайларда студенттерге укуктук кырдаалдарды моделдөө, укуктук талаш-тартыштарды чечүү жана конкреттүү документтер менен иштөө мүмкүнчүлүктөрү чектелүү.

Заманбап билим берүү процесси санариптик технологияларга таянат. Бул бир жагынан студенттерге укуктук маалыматка жетүүнү жеңилдетсе, экинчи жагынан жаңы көйгөйлөрдү жаратат. Автордук укуктардын бузулушу, маалыматтык коопсуздуктун сакталбашы, социалдык тармактардагы мыйзамсыз аракеттер студенттин укуктук аң-сезимине олуттуу коркунуч туудурат. Санариптик чөйрөдө мыйзамдарды билүү жана сактоо мугалим адистиги үчүн кошумча милдет болуп саналат.

Мугалим кесибинин коомдук жоопкерчилиги абдан жогору. Бирок укуктук маданиятка байланыштуу адеп-ахлактык жана укуктук ченемдерди сактоо ар дайым жетиштүү деңгээлде эмес. Кээ бир учурларда педагогикалык ишмердүүлүктө укуктук жоопкерчиликти туура түшүнбөө же этикалык нормаларды сактабаган көрүнүштөр кездешет. Бул маселелер укуктук маданият менен кесиптик этиканын ортосундагы ажырымды жоюунун зарылдыгын айгинелейт.

Студенттердин укуктук маданиятын өнүктүрүүдө социалдык жана маданий шарттардын таасири чоң. Коомдогу укуктук көйгөйлөр, коррупция, мыйзамды аткарбоо фактылары студенттин укуктук аң-сезимине терс таасир тийгизиши мүмкүн. Ошондуктан билим берүү системасы коомдогу терс көрүнүштөргө каршы туруучу укуктук баалуулуктарды бекемдөөгө өзгөчө көңүл бурушу зарыл.

Болочок мугалимдердин укуктук маданиятын өнүктүрүүдө бир катар актуалдуу маселелер орун алууда. Алар студенттердин укуктук сабаттуулугунун жетишсиздиги, теория менен практиканын ортосундагы ажырым, санарип чөйрөдөгү укуктук көйгөйлөр, укуктук жоопкерчилик менен кесиптик этиканын айкалышпаган учурлары жана социалдык факторлордун терс таасири менен байланыштуу. Бул маселелерди чечүү укуктук билим берүү системасын өркүндөтүүнү жана студенттердин укуктук компетенттүүлүгүн ар тараптуу өнүктүрүүнү талап кылат.

Болочок мугалимдердин укуктук маданиятын калыптандыруудагы көйгөйлөрдү чечүү жана анын өнүгүү перспективаларын аныктоо билим берүү системасынын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Укуктук маданият коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө таасир эткендиктен, аны өнүктүрүү комплекстүү мамилени талап кылат.

Перспективалуу багыттардын бири – укуктук билим берүү программаларын заманбап талаптарга ылайык жаңылоо. Окуу планында билим берүү мыйзамдары, эмгек укугу, маалыматтык коопсуздук, автордук укук жана бала укуктарын коргоо боюнча атайын модулдар киргизилиши зарыл [7, 85]. Бул студенттерге укуктук билимди ар тараптуу өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Теория менен практиканын ортосундагы ажырымды жоюу үчүн студенттерди практикалык ишмердүүлүккө кеңири тартуу маанилүү [4, 2]. Сот процессинин моделдери, укуктук кырдаалдарды талдоо, ченемдик актылар менен иштөө жана укуктук консультациялар уюштурулса, студенттер укуктук көндүмдөрүн өнүктүрө алышат. Мисалы, мектептерде укуктук тарбия боюнча иш-чараларды өткөрүү студенттердин практикалык даярдыгын жогорулатат.

Санариптик технологиялар укуктук маданиятты өнүктүрүүдө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууда. Электрондук китепканалар, онлайн-платформалар жана укуктук маалыматтык базалар студенттердин укуктук билимге жеткиликтүүлүгүн кеңейтет. Ошондой эле киберкоопсуздук, санариптик этика жана маалыматтарды коргоо боюнча окуу материалдарын киргизүү санарип чөйрөдөгү укуктук коркунучтардын алдын алууга жардам берет.

Укуктук маданияттын деңгээли укуктук билим менен гана чектелбестен, адеп-ахлактык баалуулуктар менен да аныкталат. Ошондуктан тарбиялык иштерди жана кесиптик этиканы окутууну күчөтүү зарыл. Мугалимдин инсандык үлгүсү студент үчүн чоң мааниге ээ болгондуктан, окутуучулар өздөрү укуктук нормаларды так сактап, адилеттүүлүккө жана жоопкерчиликке таянган жүрүм-турумду көрсөтүшү керек.

Билим берүү тармагында укуктук маданиятты өнүктүрүүдө эл аралык тажрыйбаны изилдөө жана колдонуу маанилүү. Көп өлкөлөрдө укуктук тарбия системалуу негизде жүргүзүлүп, студенттердин жарандык жана укуктук компетенттүүлүгү комплекстүү калыптандырылат. Мындай тажрыйбаны Кыргызстандын билим берүү практикасына ылайыкташтыруу укуктук маданиятты өнүктүрүүгө оң таасир тийгизет.

Перспективаларды ишке ашыруу үчүн укуктук билим берүүнү жаңылоого, практикалык даярдыкты күчөтүүгө, санариптик ресурстарды туура пайдаланууга, тарбиялык иштерди жандандырууга жана эл аралык тажрыйбаны өздөштүрүүгө көңүл буруу зарыл. Комплекстүү мамиле гана болочок мугалимдердин укуктук маданиятын жогорулатып, алардын кесиптик компетенттүүлүгүн арттыра алат. Ушундай жол менен укуктук маданият билим берүүнүн сапатын көтөрүүгө жана коомдогу укуктук тартипти чыңдоого салым кошот.

Жыйынтык. Болочок мугалимдердин укуктук маданиятын калыптандыруу билим берүү системасынын маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат. Укуктук маданият студенттин укуктук билимине, аң-сезимине жана жүрүм-турумуна таянып, анын кесиптик компетенттүүлүгүнүн негизин түзөт. Заманбап шарттарда укуктук маданиятты өнүктүрүүдө билим берүү мазмунун жаңылоо, практикалык багыттагы окутууну күчөтүү, санариптик ресурстарды туура колдонуу жана тарбиялык иштерди жандандыруу өзгөчө мааниге ээ. Комплекстүү мамиле аркылуу гана болочок мугалимдердин укуктук маданиятын жогорулатып, билим берүү тармагында мыйзамдуулукту камсыздоого жетишүүгө болот.

Адабияттар:

1. Айснер Л.Ю. Правовая культура педагога как компонент профессионально-педагогической культуры / Л.Ю. Айснер, С.М. Курбатова // Colloquium-Journal. – 2019. – № 10-5(34). – С. 20-21. – EDN GWMRWQ.
2. Айснер Л.Ю. Роль образования в формировании личности / Л.Ю. Айснер, С.М. Трашкова // Казанская наука. – 2017. – № 10. – С. 126-128
3. Бекиров С. Н. Правовая культура педагога: теоретический аспект / С.Н. Бекиров // Проблемы современного педагогического образования. – 2019. – №64-2. – С. 19-21. – EDN XYZMLO

4. Белякова Н.В. Профессиональная мобильность педагогических кадров как показатель их успешности в условиях перехода на стандарты нового поколения / Н.В. Белякова // Сборник материалов Ежегодной международной научнопрактической конференции «Воспитание и обучение детей младшего возраста», 2013. – №2. – С. 13
5. Вопросы образования и психологии: монография / С.М. Конюшенко, М.О. Комиссарова, Т.Э. Темирканова [и др.]. – Чебоксары: ИД «Среда», 2024. – 232 с. – ISBN 978-5-907830-84-4. – DOI 10.31483/a-10656.
6. Донец А.Н. Профессиональная культура специалиста и ее формирование в вузе / А.Н. Донец, Ю.Д. Мишин, А.В. Шабалин // Профессиональная педагогика: новые идеи и технологии: Материалы межрегиональной научно-методической конференции, 2001 г. – Новосибирск, 2001. – С. 55-56
7. Современные вопросы педагогики и психологии: теоретико-методологические подходы и практические результаты исследований: монография / Л.П. Гадзаова, Ы.Ж. Макамбаева, Б.Т. Мурзаева [и др.]. – Чебоксары: ИД «Среда», 2025. – С. 288. – ISBN 978-5-907965-22-5. – DOI 10.31483/a-10686.

УДК: 37.015

Эргашева Г., Дүйшөбаева А., Байжигитова Г.Б.,

Жалал-Абад мамлекеттик университети

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА ОРФОГРАФИЯЛЫК САБАТТУУЛУККА
ҮЙРӨТҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Эргашева Г., Дүйшөбаева А., Байжигитова Г.Б.,

Жалал-Абадский государственный университет

**ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ**

Ergasheva G., Duishebayeva A., Baizhigitova G. B.

Jalal-Abad State University

TECHNOLOGIES FOR TEACHING SPELLING IN PRIMARY SCHOOLS

Аннотация: Башталгыч мектепте орфография, орфографиялык сабаттуулук негизги тема катары үйрөтүлөт. Фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик материалдардын оозеки жана жазуу эрежелери аларды үйрөтүү жана окутуу аркылуу ишке ашат. Башталгыч класстагы орфографиялык сабаттуулук сабатка үйрөтүүнүн даярдоо мезгили болуп саналат. Орфографиялык эрежелер тыбыш жана тамганын угулушун, окулушун, жазылышын үйрөтүүдөн башталат. Орфографиялык сабаттуулук тилдик эрежелерди оозеки түрүндө үйрөнүү менен аны сүрөт менен иштөөдө, оозеки суроолорго жооп берүүдө, текстти көчүрүп жазууда, көп чекиттин ордуна сөздөрдү коюп көчүрүп жазуу аркылуу, кыргыз тили сабагындагы жазуу жумуштарын аткарууда, тактап айтканда, жат жазуу, мазмундама, баяндама жазууда колдонуу менен калыптанат. Орфографиялык сабаттуулук - бул мугалим менен окуучунун иш-аракетинин жыйындысы. Биздин макаланын мазмуну ушул өңүттө каралды жана сунушталды.

Түйүндүү сөздөр: орфография, орфографиялык сабаттуулук, окуучунун оозеки жана жазуу маданияты, сабатка үйрөтүүнүн системасы.

Аннотация: В начальной школе орфография, орфографическая грамотность преподаётся как основная тема. В процессе обучения и усвоения материала применяются устные и письменные правила фонетики, морфологии и синтаксической структуры. Обучение орфографии в начальной школе — это подготовительный период к обучению чтению. Правила орфографии начинаются с обучения произношению, чтению и письму звуков и букв. Орфографическая грамотность развивается

посредством устного изучения языковых правил во время работы с картинками, ответов на вопросы, написания текста, а также выполнения письменных заданий на уроках кыргызского языка. Орфографическая грамотность — это сочетание деятельности учителя и ученика. Содержание нашей статьи было рассмотрено и рекомендовано в рамках данной разработки.

Ключевые слова: орфография, орфографическая грамотность, устная и письменная культура учащегося, система обучения грамоте.

Abstract: In elementary school, spelling and orthographic literacy are taught as a main topic. Oral and written rules of phonetic, morphological, and syntactic material are implemented through their teaching and learning. Orthographic literacy in elementary school begins with the preparatory period of literacy education. Spelling rules are introduced through the teaching of sound, reading, and the spelling of sound and letter. It has been shown that spelling rules begin with the teaching of phonetic material. Spelling literacy forms spelling literacy in students by learning language rules orally and applying them when working with pictures, answering oral questions, copying text, copying words instead of an ellipsis, doing written work in a Kyrgyz lesson, in particular, writing a memorized letter, content, report. Spelling literacy allows the student to work with the text independently, forcing him to work independently, in pairs, in groups, forming the content of each topic when doing oral and written work. Spelling literacy is something that can be considered as a combination of teacher and student actions. The content of our article has been reviewed and presented in this article.

Keywords: spelling, spelling literacy, oral and written culture of the student, literacy system.

Киришүү. Орфография (грек. orphos – туура, grapho – жазам) — белгилүү бир тилдеги сөздөрдү жана алардын маани берүүчү бөлүктөрүн бир түрдүү жазуу үчүн белгиленген эрежелердин системасын үйрөтө турган тил илиминин бир бөлүгү. Бул термин грек тилинин «orphos» «туура» жана «grapho» «жазам» деген сөздөрүнөн алынган.

- 1) жазуу кебинде колдонулган, тилдеги сөздөрдү нормага ылайык бирдей жазуунун тарыхый калыптанган системасы.
- 2) тил илиминин нормага ылайык бирдей жазууну камсыз кылуучу эрежелер системасын аныктоочу жана иштеп чыгуучу бир тармагы.

Актуалдуулугу. Орфографиялык сабаттуулук - кенже мектеп окуучуларынын жалпы билим берүүсүнүн маанилүү элементи, анын калыптанышы баланын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, коммуникативдик көндүмдөрүн жакшыртууга өбөлгө түзөт, орто мектепте ийгиликтүү окутуунун негизи болуп калат. Башталгыч класстан баштап балдарды орфографиянын белгилерин аныктоого жана аларды иш жүзүндө колдонууга үйрөтүү маанилүү. Бул максатта сабактарда жана сабактан тышкары иш-аракеттерде окуучулардын кабылдоосунун бир нече каналдарын (көрүү, угуу, кыймылдаткыч, артикуляциялык) тартуу зарыл. Мындай иштин методдору жана ыкмалары, алардын айкалышы сыяктуу эле ар кандай болушу мүмкүн, алардын ар бири өзүнүн артыкчылыктарына ээ, бирок эң башкысы — үзгүлтүксүздүк принцибин ишке ашыруу, б.а. аны башталгыч билим берүүнүн бүткүл баскычында үзгүлтүксүз улантуу, ошол эле учурда буга чейин калыптанган орфографиялык көндүмдөрдү бекемдөөгө жана жаңыларын калыптандырууга көңүл буруу. Бул процесс педагогдордун да, ата-энелердин да системалуу жана туруктуу көзөмөлүн талап кыларын кошумчалоо маанилүү.

Изилдөөнүн максаты - башталгыч класстагы орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүнүн теориялык жана практикалык маанисин, сабакта колдонуунун ыңгайлуу жолдорун талдоо, жалпылоодогу методдорду колдонуу ыкмаларын илимий чөйрөгө жеткирүү.

Адабиятка сереп. Башталгыч класста окурмандык сабаттуулукка үйрөтүүнүн, окутуунун методологиясын анализдөөдө негизинен кыргыз орфографиясынын түптөлүшүн, алардын өнүгүшүн анализдөөгө арналган И.Арабаевдин, К.Тыныстановдун, Х.Карасаевдин, Ж.Мукамбаевдин, С.Давлетовдун, А.Имановдун, А.Жалиловдун, ал эми аны окутууга жана үйрөтүүгө арналган А.Осмонкуловдун, С.Үсөналиевдин, К.Сартбаевдин [5, 6], С.Рысбаевдин [1] В.Мусаеванын, А.Акунованын, Б.Чокошеванын [1], Ж.Чымановдун [8] ж.б. эмгектерине, окумуштууга арналган Сартбаевдик окуулардын материалдарына таяна алдык [2, 3, 4].

Методдор. Илимий макаладагы ар бир ойлор, сунуштар жыйынтыктуу жетишкендиктерди алууга жана корутундулоого гуманитардык илим изилдөө багытында колдонулуучу методологиялык ыкмалар пайдаланылды. Мектеп программасында орфографиялык сабаттуулуктун бөлүнүшү, орфографиялык сабаттуулукту үйрөтүү методикасынын изилдениши, анын өнүгүү тенденциялары методологиялык принциптерге ылайык түзүлдү, алар изилдөөнүн методологиясы, анын принциптерге жана методдорго таянуу менен изилдөөнү талап кылат. Изилдөөнүн методологиясы объективдүүлүк, илимий, ар тараптуулук, тарыхый жана логикалык биримдик, кубулуштардын өз ара кондициялоо принциби жана башка диалектиканын принциптеринен турат. Изилденүүчү проблемага илимий өнүгтөө анализ жүргүзүүдө тарыхый принциптерге жана методдорго таянуу менен ишке ашары белгилүү. Башталгыч мектепте орфографиялык сабаттуулук маселесинде алгач сүрөттөө же сыпаттама методу колдонулуп, анын окутуудагы абалы талкууланды жана аны кайрадан өнүктүрүүнүн жолдору сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Башталгыч класста орфографиялык сабаттуулукту калыптандыруу, үйрөтүү, окутуу жана өнүктүрүү жолдору, ошондой эле бул багытта иш алып баруунун теориялык жана практикалык маселелери башталгыч класстын окуучуларына билим берүү процессинде кеңири изилденген. Бул маселелер боюнча жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр жана сунуштар белгилүү окумуштуу, профессор Каратай Сартбаевдин эмгектеринде кеңири чагылдырылган. Окумуштуунун көптөгөн илимий эмгектери дал ушул орфографиялык сабаттуулукту өнүктүрүү проблемасына арналган.

Мисалга башталгыч класста орфографияны окутуу, анын тарыхы, колдонулушу, тажрыйбасы, орфографиялык сабаттуулук, ага жетүүнүн шарттары, жетишкендиктери, арналган эмгектери сунушталып, учурда мектеп тажрыйбасында колдонулуп келүүдө. Биздин макаланын мазмуну окумуштуунун орфографиялык сабаттуулукка арналган эмгектерине арналмакчы.

Окумуштуунун пикири боюнча, орфографиялык сабаттуулук башталгыч билим берүүнүн кыргыз тили сабактарынын бардык этабында жүргүзүлүүчү окуу материалы катары колдонулат. Биз аларды төмөнкүдөй сыпаттай алабыз. Окуучунун орфографиялык сабаттуулугун, активдүүлүгүн көтөрүү үчүн эң алгач окуучунун сөздөрдү туура, катасыз жазууга жетиштирүү, алардын оозеки жана кебин өстүрүүгө, сөз байлыгын арттырууга, сөздөрдүн маанисин түшүнүүгө, сөздөрдүн айтылышын жана жазылыш айырмачылыктарын түшүнө билүүгө, ой жүгүртүүгө башкы көңүл бурулууга тийиш. Анткени окуучулардын кеби канчалык бай жана өскүлөң болсо, сөздөрдү орду менен колдонсо, окуучу ошончолук сабаттуу сүйлөөгө, сабаттуу жазууга үйрөтүүгө кеңири мүмкүнчүлүк түзүлөт. Демек, орфографиялык сабаттуулуктун калыптанышын төмөнкү баскычтар аркылуу үйрөтүүгө багыт алууга болот.

1. Сабатка үйрөтүүдө орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүнүн этабы башталат. Жаңыдан 1-класска кабыл алынган балага тыбыш-тамгаларды, сөздөрдү орфографиялык жактан туура айтууга, каллиграфиялык жактан туура жазууга үйрөтүүдөн башталат. Алгачкы баскычы даярдоо мезгилинде башталат, мында бала сүрөттөр боюнча сүйлөм түзүп, аларды оозеки түрүндө айтууга, алардын угулушун, айтылышын туура айтууга, тыбыш менен тамганын айырмачылыгын салыштыруу көндүмү калыптана баштайт. Эң алгачкы тамганын элементтери менен таанышуу аркылуу аларды туура жазуу көндүмү башталат. Демек, бул орфографиялык сабаттуулуктун алгачкы же даярдоо этабы деп айтууга негизделет.

2. Экинчи этабы сабатка үйрөтүүнүн алиппе мезгилинде үйрөтүүчү этабы катарында калыптанат. Мында окуучулар ар бир тамганын жазылышы, айтылышы, угулушу боюнча айырмачылыктарынын өзгөчөлүктөрүн үйрөнө баштайт. Окуучулар кээ бир сөздөрдүн орфоэпиялык жактан айтылышы жана орфографиялык жактан туура жазылышы жөнүндөгү түшүнүктөрдү ала башташат. Бул мезгилде сөздөр кандай айтылса, тыбыштар кандай угулса, дал ошондой жазууга (б.а. фонетикалык принцип менен) адаттандырылат. Бул абдан жеткиликтүү, абдан жакшы методикалык ыктардын бири болуп эсептелет [5, 82].

Алиппе мезгилинде үйрөтүлүүчү орфографиялык сабаттуулуктун өзгөчөлүгү: эне тилинин грамматикалык түзүлүшүнөн элементардык-практикалык тааныштыруу иши башталгандан кийин, сөздөрдүн айтылышы менен жазылышынын ортосундагы айырмачылыгы болгон сөздөрдү туура сүйлөөгө, туура жазууга көнүктүрүү жумуштары башталат. Кыргыз тилиндеги тыбыштар менен тамгаларды жана алардын бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүн, айтылышын, жазылышын, колдонушун жакшы өздөштүрүүдө тыбыштык аналитико-синтетикалык метод менен сабаттуулукка үйрөтүүнүн мааниси чоң экендигин белгилөөгө болот. Бул учурда сөздөрдү муундап окуу башталат. Сабаттуу, туура окуунун бирден-бир бөлүгү - муундап окутуу. Ошондуктан сабатка үйрөтүүдө ага өзгөчө көңүл бурулат. Сөздөгү тамгаларды түшүрүп же ашыкча жазууга жол бербөө ишинде да сөздөрдү муундап окуунун жана жазуунун зарылдыгы келип чыгат. Орфографиялык сабаттуулуктун туура жүргүзүлүшү сөздөрдү муундап окуу жана жазуудан башталат [5, 81].

Окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун арттырууда алардын сөз байлыгын, кебин өстүрүүнүн баа жеткис мааниси бар. Окуучулар алиппе, алиппеден кийинки мезгилде сүйлөм, сөз, муун түзө ала тургандыгын билишет. Ошентип, биринчи класстын окуучулары “Алиппе бүткөн кезде сүйлөмдүн баш тамга менен башталышын, аягына чекиттин коюлушун жана энчилүү аттардын баш тамга менен башталып жазылышын, ошондой эле

ким, эмне деген суроолорго элементардык түрдө жооп берүүнү практика жүзүндө билишкендей болуусу зарыл” [7, 25]. Демек, 1-класста орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүү, анын даярдоо бөлүгүнүн аткарылуучу жумуштары өз деңгээлинде жүргүзүлгөндө гана орфографиялык сабаттуулуктун даярдоо этабы туура аткарылгандыгын көрүүгө болот.

Орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүнүн кийинки этаптары негизги жана жыйынтыктоочу деп аталып, андан аркы иш-аракеттер активдүү жүргүзүлөт. Бул иш-аракет 2-4-класстардын кыргыз тили сабагында улантылат жана практикаланат. Тактап айтканда, кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик материалдары окутулуп, алардын ар биринин үйрөтүлүүчү эрежелери аркылуу практикаланат.

Орфографияга үйрөтүүнүн формалары жана методдору кыргыз башталгыч класстарында практикалоонун теориялык жана практикалык маселелери профессор Каратай Сартбаевдин эмгектеринде изилденип, учурда окумуштуунун эмгектери башталгыч класстар үчүн түзүлгөн окуу программасында, кыргыз тили окуу китептеринде жарым кылымдан ашуун убакыттан бери пайдаланылып келе жатат. Орфографияны үйрөтүүнүн жана колдонуунун төмөнкү формалары, методдору, ыкмалары сунушталган.

1. Зат атоочту окутууга байланыштуу окуучулардын сөзүн жана орфографиялык сабаттуулугун арттыруу. Бул бөлүктө башталгыч класстын окуучуларына зат атооч сөз түркүмү, алардын башталгыч класста окутулушу, үйрөтүлүшү жөнүндөгү методикасы сунушталат. Мында окумуштуу зат атооч сөз түркүмүн үйрөтүүдө энчилүү жана жалпы зат атоочтун жазылышын үйрөтүү маселелерин караган. Заттардын аттарын ким, эмне деген суроолор аркылуу колдонуу менен окуучуга зат атооч сөз түркүмү орфографиялык эрежелерди жетектеп туруучу эреже катарында анализдейт. Ошондуктан заттардын аттарын билдирген сөздөрдү үйрөтүүгө жеке зат конкреттүү белгилүү бир түшүнүктү билдирсе, ал эми заттардын топторунун атын билдирген сөздөр абстрактуураак келет, заттардын аттарынын тобун үйрөтүү үчүн адегенде жекеден жалпыга, андан соң жалпыдан жекеге карата үйрөтүү ыкмаларын колдонууну сунуштаган [7, 180]. Демек, башталгыч класстарда зат атоочту окутууга карата сунушталган окумуштуунун изилдөөлөрү учурда билим берүү системасында колдонулуп, практикаланып келе жатат.

2. Жалпы жана энчилүү зат атоочторду окутуудагы орфографиялык жумуштар. Кыргыз тили сабактарында окутулуучу жана үйрөтүлүүчү орфографиялык эрежелер оозеки жана жазуу формасында практикаланат. Орфографиялык эрежелердин энчилүү жана жалпы зат атоочто, зат атоочтун куранды мүчөлөрүндө, зат атоочтун жөндөмөлөрүнүн жөндөлүшүндө, алардын окулушун жана жазылышын салыштыруу аркылуу, зат атоочтун таандык болуп үйрөтүлүшүнүн бөтөнчөлүктөрү, аларды салыштыруу менен жазылышынын, зат атоочту окутуудагы кеп өстүрүүдөгү, сын атоочту окутуудагы окутууга байланыштуу окуучулардын сөзүн жана орфографиялык сабаттуулугун арттыруунун жолдору, үлгүлөрүн үйрөтүүнүн методикасы иштелип чыккан.

3. Сөз түркүмдөрүн окутуудагы орфографиялык эрежелердин бирдиктүү системалары, аларды салыштырып үйрөтүүнүн практикалык маселелери каралган. Окумуштуунун эмгектериндеги изилдөөлөр жалпысынан, окуучулардын орфографиялык жактан катасыз, сулуу жазууга багытталган.

4. Орфографиялык эрежелерди стилистикалык эрежелер менен бирдиктүү кароо, алардын талаптары сунушталган. Окумуштуунун эмгектери теориялык жана практикалык жактан мыкты иштелгендиги менен баалуу. Ар бир сунушталган эмгегиндеги практикалык жактан иштелген жана алар мектептерде окутуу боюнча педагогикалык байкоолору анализденип, аларды жакшыртуунун жолдору сунушталган.

5. Каратай Сартбаевдин эмгектеринин баары башталгыч класста кыргыз тилин окутууга арналган. Окумуштуу эмгектеринин мазмуну окуучунун орфографиялык сабаттуулугуна, алардын кол жазма сулуулугун калыптандырууга арналган. Эмгектеринин

мазмунунда орфографияны, стилистиканы, пунктуацияны салыштырып окутууга жана үйрөтүүгө арналган. Башталгыч класста кыргыз тилин окутуудагы бул темалар негизинен грамматиканы окутууга жана үйрөнүүгө багытталып келе жатат.

6. Орфографиялык сабаттуулук дайыма окутуу процессинде окуучунун жазуу көндүмдөрүн калыптандырууга болгон аракеттерди ишке ашыруучу методика катарында каралып келе жатат.

7. Орфографиялык эрежелер окуучунун орфоэпиялык сабаттуулугун калыптандырууда башкы ролду ойнойт. Демек, окуучу сөздөрдү туура, так айтууга калыптанат. Туура айтып, туура сүйлөсө - сөздү жана сүйлөмдү жаза алууга жетише алат.

8. Орфографиялык эрежелер ар бир үйрөтүлүүчү окуу материалында колдонулат. Башталгыч класста орфографиялык эрежелерге атайын саат бөлүнбөйт. Бул эреже ар бир теманын ичинде колдонулуу менен окуу материалын оозеки жана жазуу иштери менен иштөөдө, жаны теманын мазмунун түшүндүрүүдө, өтүлгөн теманы суроодо, жаны теманы бышыктоодо, окуу материалынын көнүгүүлөрү менен иштөөдө оозеки жана жазуу жүзүндө колдонулат. Ар бир эреже жазуу жазуу формада аткарууга багытталат.

9. Орфографиялык эрежелер жазуу жумуштарын аткарууда, аларды баалоодо да колдонулат. Жазуу жумуштары, т.а., жат жазуу жумуштары, мазмундама, баяндама жазууда практикаланат. Жат жазуу жумуштарын баалоодо баалоо шкаласы аркылуу орфографиялык каталар, орфографиялык эрежелер бааланып, алынган жумуштардын мониторинги чыгарылат. Каталар үстүндө иштөөнүн формасы жана ыкмалары иштелип чыгат.

Корутунду. Орфографиялык сабаттуулук башталгыч класстын кыргыз тили предметин окутуудагы негизги тема, эрежеси катары үйрөтүлөт. Кыргыз тили предметинин эрежелери оозеки жана жазуу жүзүндө ишке ашат. Кыргыз тили предметиндеги ар бир эреже үйрөтүлүп, аны теориялык жана практикалык жагы башкы планга коюлат. Кыргыз тили сабагындагы ар бир эреже, ар бир көнүгүү орфографиялык эрежелер аркылуу калыптанат. Орфографиялык сабаттуулук сабактын бардык этабында колдонулат.

Адабияттар:

1. Рысбаев С. К. Сөз жөнүндө дастан / С. Рысбаев. – Б, 2007. – 184 б.
2. Сакиева С. С. Каратай Сартбаев - башталгыч класстын окуучуларына орфографиялык эрежелерди үйрөтүүнү изилдеген окумуштуу // С.С. Сакиева, Раимкул кызы Айжамал / Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кабарлары. – Жалал-Абад, 2023. – №2. – С. 126-130
3. Сакиева С. С. Каратай Сартбаевдин эмгектеринин илимий-методикалык табияты // С.С. Сакиева, А.Ы. Орозбаева / Эл агартуу. – Бишкек, 2025 –№3. – С. 68-74
4. Сакиева С. С. Грамматиканы окуу: жетишкендиктер, көйгөйлөр // А.Ы. Орозбаева / Эл агартуу. – Бишкек, 2025. – №3. – С. 75-83
5. Сартбаев К. Тандалган эмгектер. 6-том. / К. Сартбаев. – Бишкек, 2013. – 215 б.
6. Сартбаев К. Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы / К. Сартбаев, А. Акунова, А. Мураталиева. – Бишкек, 2013. – 230 б.
7. Турусбеков С. Башталгыч класста кыргыз тилин окутуунун методикасы / С. Турусбеков, Э. Бердибаев, Б. Рысбекова, К. Сартбаев. – Ф, 1965. – 450 б.
8. Чыманов Ж. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери / Ж. Чыманов. – Б., 1977. – 120 б.
9. Ураимов К.М. Сөз өстүрүүнүн теориясы жана методикасы көркөм окуунун практикка менен. Окуу-методикалык комплекс / К.М. Ураимов. – Жалал-Абад, 2023. – 30 б.

УДК 37.013:39

Мусалиева К.К., Иманалиев А.

Б.Т.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы
**ЭТНОПЕДАГОГИКА ИНСАНДЫ РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК ТАРБИЯЛООНУН
КАРАЖАТЫ КАТАРЫ**

Мусалиева К.К., Иманалиев А.

Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта им. Б.Т. Турусбекова
**ЭТНОПЕДАГОГИКА КАК СРЕДСТВО ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ
ЛИЧНОСТИ**

Musalieva K. K., Imanaliev A.

Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports named after B.T. Turusbekov
**ETHNO-EDUCATION AS A MEANS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF THE
INDIVIDUAL**

Аннотация: Макалада этнопедагогиканын бардык учурдагы актуалдуу идеяларын изилдөө, бул көйгөй боюнча адабияттарды талдоо жана окуучулардын азыркы муунун тарбиялоонун натыйжалуу ыкмаларын аныктоо. Бул максаттар заманбап билим берүүнүн өзүнүн тарыхый тамырларын билген жана өз элинин каада-салттарын сыйлаган руханий-адеп-ахлактык инсанды калыптандырууга багытталгандыгы менен шартталат. Жаш муундарды руханий-адеп-ахлактык тарбиялоо маселеси-азыркы педагогика илиминин эң маанилүү маселелеринин бири, анткени бүгүнкү мектеп окуучулары – өлкөбүздүн келечеги.

Түйүндүү сөздөр: адеп-ахлак, тарбия, жаш муундарды тарбиялоо, руханий адеп, этнопедагогика, элдик педагогика, каада-салттар, ырым-жырымдар, нарк-насил.

Аннотация: В статье исследуются все современные актуальные идеи этнопедагогике, анализируется литература по данной проблеме и определяются эффективные методы воспитания современного поколения учащихся. Эти цели обусловлены направленностью современного образования на формирование духовно-нравственной личности, знающей свои

исторические корни и уважающей традиции своего народа. Вопрос духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения – один из важнейших вопросов современной педагогики, ведь сегодняшние школьники – это будущее нашей страны.

Ключевые слова: мораль, воспитание, воспитание подрастающего поколения, духовная мораль, этнопедагогика, народная педагогика, традиции, обряды, ценность.

Abstract: The article explores all the current relevant ideas of ethnopädagogy, analyzes the literature on this issue, and identifies effective methods for educating the modern generation of students. These goals are driven by the focus of modern education on shaping a spiritually and morally upright individual who is aware of their historical roots and respects the traditions of their people. The issue of spiritual and moral education of the younger generation is one of the most important aspects of modern pedagogy, as today's students represent the future of our country.

Keywords: morality, upbringing, education of the younger generation, spiritual morality, ethnopädagogy, folk pedagogy, traditions, rituals, values

Изилдөөнүн актуалдуулугу: Жаш муундарды руханий-адеп-ахлактык тарбиялоо маселеси-азыркы педагогика илиминин эң маанилүү маселелеринин бири, анткени бүгүнкү мектеп окуучулары – өлкөбүздүн келечеги. М.А. Петренкоун пикири боюнча, руханият, баарынан мурда, адам тарабынан кызыкчылыктардын чегинен өтүүгө, өзүнүн аң-сезиминин кеңдигин жана терендигин берилүү катары кабыл алууга, башка аң-сезим менен жолугушуунун антропологиялык милдетинин маанилүүлүгүн ачууга, дүйнөдөгү кубулуштардын көп түрдүүлүгүн табууга жана бул көрүнүштөрдүн маанисин абийир, уят, милдет, жоопкерчилик, боорукердик, сүйүү, ойдун кооздугу жана бийиктиги, акылмандык жана кайрымдуулук сыяктуу баалуулуктардын призмасы аркылуу түшүнүүгө аракет кылууда өзүн көрсөтөт[10].

Башкача айтканда, инсандын аң-сезимин жогорку деңгээлде өнүктүрүү... руханий деңгээли менен байланышкан, албетте, элдин жана анын маданий тажрыйбасы анын баалуулуктары жана, руханий-адептик тарбиялоо идеалдары, инсандын тарыхый басып өткөн жашоосу менен үзгүлтүксүз байланышта. Бул проблемаларды изилдөө педагогика илиминде өзгөчө багыттын калыптанышынын башында турган көптөгөн изилдөөчүлөр – этнопедагогика менен алектенишкен.

Этникалык маданиятты, аныктоо боюнча этнологдор, – бул баалуулуктардын жыйындысы, нарк-насил, каада-салттар жана үрп-адаттар бул коомдо жашаган көпчүлүк элдин мүчөлөрүнүн жетекчилигинин астында жүргүзүлөт [1].

–бул балдарды тарбиялоодо жана окутууда этностук топтордун калыптанган тажрыйбасын изилдөөчү илим, ал элдин түпкү баалуулуктарына моралдык-этикалык көз караштарды изилдейт. Этнопедагогиканын негизин үй – бүлөдө балага бала кезинен тарбиялаган жөнөкөй чындыктар түзөт: бул жөнөкөйлүк, сылыктык, улууларды урматтоо, жогорку адеп-ахлак жана чынчылдык, тилекке каршы азыркы коомдо адеп-ахлактык сапаттар жок болуп бараткандай. Азыркы дүйнөдө ааламдашуу шартында ар тараптуу унификация процессинин таасири астында өзгөчөлөнгөн маданияттардын кыйрашы жана этностордун жок болуп кетүү коркунучу бар болсо, этнопедагогика өзгөчө мааниге ээ болот.

Ал элдин маданий тажрыйбасын сактоодо жана трансляциялоодо жана анын этностук аң-сезимин калыптандырууда принципиалдуу маанилүү ролду ойнойт.

Бул изилдөөнүн максаты - этнопедагогиканын бардык учурдагы актуалдуу идеяларын изилдөө, бул көйгөй боюнча адабияттарды талдоо жана окуучулардын азыркы муунун тарбиялоонун натыйжалуу ыкмаларын аныктоо. Бул максаттар заманбап билим берүүнүн өзүнүн тарыхый тамырларын билген жана өз элинин каада-салттарын сыйлаган руханий-адеп-ахлактык инсанды калыптандырууга багытталгандыгы менен шартталат.

Изилдөө материалдары жана методдору.

Метод катары окуучуларды этнопедагогиканын каражаттары менен руханий-адеп-ахлактык тарбиялоо процессине ар кандай изилдөөчүлөрдүн көз караштарын карап чыгуу жана изилдөө колдонулат. Бул изилдөөлөрдүн мазмуну жана бул иш үчүн материал катары кызмат кылган. Мындай методологиялык процедуранын маанилүүлүгү этнопедагогиканын изилдөө объектиси катары элдик педагогиканын маанилүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Этнопедагогика элдик адабият, элдик искусство жана окуучуларды жалпы эле өзүнүн улуттук маданияты менен тааныштыруунун жардамы менен тарбиялоонун маанилүү максаттарын аткарат: баланы коом менен өз ара байланышууга аракеттенүүгө үйрөтөт жана өзүнүн тарыхый тамырын билген жана урматтаган руханий-адеп-ахлактык инсан болуп өсүүсүнө жардам берет.

Адабиятка сереп. Илимдин ар кандай тармактарындагы Заманбап изилдөөчүлөр барган сайын көбүрөөк айтып келе жаткан этникалык кайра жаралуу – бул бүткүл адамзаттын өнүгүү тенденциясы, ал адамзаттын экинчи жарымында – кылымдын башында өзгөчө байкалган. Этнопедагогиканын калыптанышына ошол мезгилде көптөгөн изилдөөчүлөр жардам беришкен. 1967-жылы өзгөчө жана терең татар окумуштуусу Я.И. Ханбиков "татар этнопедагогиканын" билим берүүдөгү тарбиялык ролу, адеп-ахлактык, эстетикалык, акыл-эс, дене-бой салттык тарбия жөнүндө жазган [11].

Бирок этнопедагогика илимий билимдин өз алдынча тармагы катары биринчи жолу 1974-жылы жарык көргөн Г.Н. Волковдун монографиясында каралды. Академик Г. Н.Волков өзүнүн "Этнопедагогика" деген китебинде бул илимий түшүнүккө кеңири аныктама гана бербестен, этнопедагогиканын педагогикалык илимдин өз алдынча тармагы катары теориялык сыпаттамасын да жасайт. Ошондой эле алар "этнопедагогика" жана "элдик педагогика" сыяктуу түшүнүктөрдү чектеп, такташты. Ошентип, этнопедагогика теориялык изилдөө тармагы катары аныкталат, ал эми элдик педагогика элдик билим берүү тажрыйбасын, анын идеяларын жана каражаттарын билдирет. Г. Н.Волков этнопедагогикага төмөнкүдөй аныктама берет: "Этнопедагогика – балдарды тарбиялоодо жана этностордун эмпирикалык тажрыйбасы, үй-бүлөнүн, уруунун, улуттун, улуттун түпкү баалуулуктарына моралдык-этикалык жана эстетикалык көз караштар жөнүндөгү илим" деген [4].

Элдик педагогика ал тарабынан этнопедагогиканын объектиси, башкача айтканда, этномаданий салттарда, элдик поэтикалык жана көркөм чыгармачылыкта, балдардын бири-бири менен жана чоңдор менен баарлашуусунун жана өз ара аракеттенүүсүнүн туруктуу формаларында сакталып калган билим жана тарбия көндүмдөрүнүн жыйындысы менен аныкталат. Элдик педагогика кылымдарды карыткан турмуш-тиричилик маданиятын жана билим берүү тажрыйбасын

камтыйт. Көрүнүп тургандай, бул эки түшүнүк тең бири-бири менен тыгыз байланышта, ошондуктан биз педагогикалык ойдун ушул багыттарына байланыштуу изилдөөлөрдү талдоону камтыйбыз.

Салттуу элдик маданияттын негизинде адеп-ахлактык тарбияны өнүктүрүүгө илимий педагогиканын түпкү атасы, Чехиялык гуманист педагог Ян Амос Коменский чоң салым кошкон. Балдарды адеп-ахлактык тарбиялоодо ал үй-бүлөгө өзгөчө роль берет, бул тууралуу "Эне мектеби" деген эмгегинде жазган. Педагог өз ишинде элдик педагогиканын принциптерине негизделген үй-бүлөлүк тарбия системасын сүрөттөйт. Коменский элдин келечеги баланын инсандык тарбиясынан түздөн-түз көз каранды деп эсептеген [12].

Белгилүү орус педагогу, Россиядагы педагогикалык антропологиянын негиздөөчүсү К.Д. Ушинский "коомдук тарбиядагы элдер жөнүндө" макаласында элдин улуттук өзгөчөлүгү фольклордук чыгармаларда чагылдырылганын белгилеген. Ал талдоо жүргүзүп, ар кайсы улуттагы улуттук тарбияга мүнөздөмө берип, ар бир элдин өзүнүн өзгөчө улуттук тарбия системасы бар деген жыйынтыкка келген. Окумуштуу орус элдик тарбиялоо маданиятында бул жерде балдардын патриоттуулугун, Мекенге болгон терең сүйүүсүн өнүктүрүү мүнөздүү экенин аныктаган [7].

К. Д. Ушинский тарбиялоо процессинде элдик педагогиканын өзгөчө ролун жана анын мектептеги окуу процесси менен зарыл байланышын түшүнгөн. Ал элдик педагогика элдин уникалдуулугун сактоого өбөлгө түзөт деп эсептеген. Анын пикири боюнча, элдик педагогика адамда улутту, элдик аң-сезимди жана элдик мүнөздү өнүктүрөт. Элдик каада-салттардын окуу-билим берүү процессиндеги орду тууралуу маселени Улуу жазуучу Л. Н. Толстой чечкен. Ал мектеп эл жашаган негизги мыйзамдарды түшүнгөндө гана жакшы болот деп жазган [9].

Этнопедагогикалык маданият маселелерине белгилүү педагог Г. С. Виноградов кызыгып изилдеген. 1926 – жылы "элдик педагогика" деген китебинде ал элдик педагогикага: "элдик педагогика система эмес, билимдин, жөндөмдүн жыйындысы" деген мүнөздөмө берген. Анын пикири боюнча, элдик педагогика-бул инсанды белгилүү бир багытта калыптандырууга багытталган көндүмдөрдүн, тарбиялоо ыкмаларынын жыйындысы [4].

Элдик педагогиканын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү боюнча кыргыз элинин этнопедагог изилдөөчү окумуштуусу Алимбеков А. мындай деген оюн билдирген: Ар кандай илимдин предметин ар тараптуу түшүнүү жана аныктоо ал изилдөөгө алган кубулуштардын маңызын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айра таанып билип, чечмелөө менен тыгыз байланыштуу. Арийне, этнопедагогика илиминин объектиси, элдик педагогика да өзүнө таандык бир топ өзгөчөлүктөргө ээ.

Бул жарыкчылыкта жан багуу, тукум улоо-жан бүткөндүн баарына таандык табигый талап, керектөө. Ал эми улам жаңы муундар алмашкан сайын өзүнүн рухий маңызын өркүндөтүүнү көксөө, анын айла-амалын издөө жан-жаныбарлардын ичинен жалгыз адам баласына гана таандык касиет. Адам маңызынын, нарк-насилинин өнүгүү прогресси дал ушул ички талаптар менен шартталган. Демек, элдик тарбиянын тамыры элдин тарыхы менен өтмө катар байланышта. Алсак, тарбиялоонун маңызы, мазмунуна, аны уюштурууга байланышкан түшүнүктөрдүн башаты эң байыркы доорлорго барып такалат. Ал эми байыркы бабалардын турмуш практикасынан жаралган каада-салттар, үрп-адаттар эчен муундардын акыл-элегинен өтүп, улам жаңы турмуштук жагдайларга ылайык байып, өнүгүп олтуруп, өрнөктүү жашоонун мыйзамына, таасын эрежесине айланган[1].

Ошентип тарбиялоого байланышкан түшүнүктөр-педагогикалык билимдин алгачкы түйүлдүктөрү-илим дегендин өзүнчө өмүр сүрүшүнөн кабар жок мезгилде эле пайда болгон. Ушуга байланыштуу Г.Н. Волков: «Эгерде тарбиянын пайда болуу жана өнүгүү тарыхын миң беттен турган китеп катары элестете турган болсок, мектеп жөнүндөгү алгачкы түшүнүк анын 995-996 беттеринен гана кезикмек»- деп жазат. (Г.Н. Волков Этнопедагогика, Чебоксары, 1974.68-б). Демек, улуттун теги сыяктуу, анын тарбия маданияты да тарыхый категория.

Албетте, этнопедагогикадагы этаптардын бөлүнүшү шарттуу, анткени ар бир жаңы этап мурункусунан келип чыгат жана анын сапаттуу деңгээлдеги уландысы болуп саналат.

Этнопедагогиканы өнүктүрүүнүн биринчи этабы – эмпирикалык, ал өзүнө өсүп келе жаткан муундарды макал-лакаптарда, жомоктордо, уламыштарда, эпостордо, дастандарда жана башкаларда тарбиялоонун элдик тажрыйбасын жалпылоону камтыйт.

Илимий-практикалык этап жакшыртуу жана окутуу жана билим берүүнүн заманбап практикасын иштеп чыгуу үчүн алардын дараметин менен ойчулдар, мугалимдер, жалпы билим берүү жана педагогиканын кыргыз салттуу системасын изилдөө иши менен байланышкан. Билим берүү жана билим берүүнүн заманбап практикасын иштеп чыгуу үчүн билим берүү жана билим берүү боюнча билим берүү жана окутуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу абзел.

Этносту, анын маданиятын жана тарбиялоо тажрыйбасын изилдөө этносту теориялык жактан изилдөөгө, анын ичинде билим берүүнүн анын маданияты менен байланышына жол ачты. Теориялык изилдөөлөрдүн этабы революцияга чейинки М.В. Ломоносов, Н. И. Новиков, А.Н. Радищев, К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулардын, ошондой эле советтик окумуштуулар П. П. Блонский, С. Т. Шацкий, Г. С. Виноградовдун ишмердүүлүгү менен белгиленген. Кыргыз илимпоздору этнологдор Алимбеков.А., Кыргыздын улуттук оюндарынын тарбиялык маанисин изилдеген окумуштуулар Анаркулов Х.Ф., Саралаев М.К. Алар элдин маданиятынын бай тарбиялык потенциалын изилдешкен жана буга байланыштуу жергиликтүү элдик башаттарына таянган билимди жакташкан

Этнопедагогиканын өнүгүшүнүн теориялык-методологиялык этабы академик Г. Н.Волковдун ысымы менен байланыштуу. Ал этнопедагогикада тарбиялоонун төмөнкү каражаттарын бөлүп көрсөтөт [4]: 1) макал-лакаптар, накыл сөздөр көп жылдар бою топтолгон элдин акылмандыгынын жемиши болуп саналат, алар адамдардын жашоосунун дээрлик бардык чөйрөлөрүн жана жашоонун ар кандай кубулуштарын козгойт. Макал-лакаптар дайыма тарбиялык мүнөзгө ээ болгон жана практикалык мүнөзгө ээ болгон педагогикалык идеяны камтыган, макал-лакаптар жаш муундар үчүн пайдалуу көрсөтмөлөрдү камтыйт жана билим берүү функциясын аткарат. Кыргыз эл жомокторунун да балдарды тарбиялоодо мааниси өтө терең болгондугу тууралуу кыргыз окумуштуусу А.Алимбеков изилдеп жазып чыккан.

Этнопедагогикалык каражаттардын артыкчылыктарынын бири болуп

1. *Оюндар* эсептелет. Оюндар аркылуу тарбиялоо саналат, анын таризи, сөз аркылуу, үндөштүк, ритмика жана рифма аркылуу жагымдуулук менен баланын эс тутумун, кабыл алуусун, баланын калыптанышына аны менен бирге туура тарбия берүүгө жана жашоодогу көп баалуулуктарга тарбиялайт. Кыргыздын улуттук оюндары, көнүгүүлөрү аларды классификацияга бөлүп, оюндардын тарбиялык мааниси жөнүндө д.п.н, профессор Анаркулов Х.Ф. изилдеп иштеп чыккан. [2].

2) *Табышмактар*. Табышмактар каражат катары баланын акыл-эсинин өсүшүнө, эмгекке, руханий - адептүүлүккө, тарбиялоодо таасирин тийгизет жана баланын эстетикалык жактан тарбиялоонусуна, өзүнүн идеясын түзүүгө, баланын жөндөмдүүлүгүн, курчап турган чындыкка жана ошондой эле коомдогу өзүн алып жүрүүсүнө кеңири таасирин тийгизет, 3) **Элдик ырлар**. Элдик ырлар ак көңүлдүк, адамгерчилик, сулуулук, бактылуулук түшүнүктөрү тууралуу кеңири түшүнүк берет жана тарбиялайт.

Алар элдин баалуулуктарын чагылдырат, анда элдин терең кыялдары, эзелки күтүүлөрү, үмүттөрү жөнүндө ырдалат. Элдик ырлар сулууга болгон сүйүүнү ойготуп, эстетикалык көз карашты жаратат. Элдик турмуштагы бардык окуялар ыр менен коштолот. Баланын психикалык абалына жана ден соолугуна оң таасирин тийгизген бешик ырына Г. Н.Волковдун өзгөчө тарбиялык функциясы берилген. Бешик ырлары эне мээриминин зор күчүн көрсөтөт, балдар бул ырларга жумшалган назиктикти жана жылуулукту сезишет, дүйнө таанымы өзгөрөт, бул андан аркы тарбиялык таасирлер үчүн жагымдуу шарттарды түзөт.

4) *Жомоктор*. Жомоктор тарбиялык милдетти аткарат, анткени аларда ар дайым белгилүү бир адеп-ахлак, чындык камтылып, окурманды ойго салат. Инсанга таасир этүүнүн айрым ыкмалары аркылуу жомоктор баланы сулуу сезимге тарбиялап, адеп-ахлактык сапаттарды калыптандырып, жакшыны жамандан айырмалоого үйрөтөт. Билим берүү милдетин аткарып, жомоктор окурманды элдик үрп-адаттар, ырым-жырымдар, каада-салттар, ишенимдер, тиричилик

майда-чүйдө нерселер менен тааныштырат. Жомоктордо элдин жашоосу, улуттук өзгөчөлүктөрү чагылдырылган. Сюжеттин кызыктуулугу жана образдуулугу балдар үчүн жомокторду кызыктуу кылат, алардын кабылдоосун жеңилдетет жана ошону менен алардын педагогикалык таасирин жогорулатат. Биз карап чыккан этнопедагогикалык тарбиялоонун методдору, каражаттары универсалдуу жана ар кайсы өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда кеңири колдонулат.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана аларды талкуулоо.

Азыркы этапта этнопедагогиканы өнүктүрүүдө аныкталган жана изилдөөдө колдонулуучу негизги түшүнүктөр "элдик маданият", "салттуу элдик тарбиялоо", "элдик педагогика", "этникалык тарбиялоо" ж.б. этнопедагогиканын бай потенциалы пайдаланылат жана бир катар өз алдынча билим алуу методикасы: элдик салттуу майрамдар методикасы, элдик оюндар, майрамдык оюндар, ырым-жырым өткөрүү методикасы мекемелерде кеңири колдонулуп келет. Азыркы учурда балдарды, жогорку адептүүлүккө тарбиялоодо элдик маданий баалуулуктарды жана өзгөчө элдин руханий жашоосунун негизинде тарбиялоо негиздүү деп эсептешет окумуштуулар. Өз элинин маданий мурастарын, өз алдынчалыгын, анын каада-салттарын, нарк-насилдерин өнүктүрүүдө балдарга туура жол көрсөтүү зарыл. Окуучулар арасында сый мамиле, өзүнүн маданиятын жана башка элдердин маданиятын билүү жашоонун активдүү позициясын түзөт.

Ошентип, башталгыч жалпы билим берүүнүн негизги билим берүү программасын өздөштүрүүнүн натыйжасында өнүгө турган инсандык сапаттарга карата төмөнкүдөй талаптар коюлган: 1. Улуттук аң-сезимди өнүктүрүү, көп улуттуу кыргыз мамлекетинин маданиятына, гуманисттик баалуулуктарга негизделген баалуулуктарды калыптандыруу; 2. Бирдиктүү, руханий жана адеп-ахлактык көз карашты, маданияттардын жана элдердин биримдигин андап билүүнү тарбиялоо.

Бирок маселе, азыркы элдик маданият, анын ичинде Батыш маданияты чагылдырган адамдын жүрүм-турум идеалы, адеп-ахлактын жана адептүүлүктүн үлгүсү элибиздин маданиятынын башатына негизделген идеалдан кескин айырмалангандыгында. Бул контекстте Г. Н. Волковдун мисал-идеалдын таасири тууралуу идеясын белгилегим келет [5]. Г. Н. Волковдун айтымында, элдик педагогиканын бардык компоненттеринде үлгү-идеал чагылдырылган: бул фольклор да, анда тигил же бул жол менен "жогорку адеп-ахлактуулуктун таланты" белгиленген, элдик искусствону да, эмгекти да камтыган салттар.

Г. Н. Волков "Этнопедагогика" деген китебинде терс мисал, өзгөчө баланын али жетиле элек психикасына түшсө, коркунучтуу кесепеттерге алып келерин эскертет.

Азыркы жаштар кээде кыргыз элинин уникалдуу, кайталангыс, өз мекени үчүн чыныгы күрөшчү жана аны менен байланышкан бардык маанилүү сапаттарын унутуп коюшат. Биздин улуттук мүнөзүбүздүн күчтүү жактары муундан муунга берилиши керек жана, албетте, алар кыргыз фольклорунда өз жолун тапты. Кыргыз элдик чыгармачылыгы балдарды эмгекчилдикке, кайраттуулукка, руханий -адептуулукка, боорукердикке, сезимталдуулукка, айкөлдүккө, эрктүүлүккө тарбиялай алат[1].

Анын бүтүндөй инсанды тарбиялоодогу ролун баалоого болбойт. Окутуунун Батыш стандарттарын жалпы эле билим берүү системасына которуу-К.Д. Ушинский жана В. Я. Стоунин сыяктуу советтик окумуштуулар белгилеген көйгөй 21-кылымда да актуалдуулугун жоготпой келет. Ата мекендик окутуу тутумдарынын көп жылдык тажрыйбасына карабастан, чет өлкөлүк окутуу формаларына багыт алуу басымдуулук кылат. Бул тенденция элдик педагогиканы анын бардык элементтери менен сүрүп чыгарат, анын ата мекендик билим берүү системасында болушун азайтат, бул өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоого таасирин тийгизет[1].

Бирок эсибизде жана жүрөгүбүздө ата-бабаларыбыздын акылмандыгынын оту күйүп турат. Жана мунун далили бул кароодо берилген изилдөөлөр болуп саналат. Биз ата-бабаларыбыз менен диалог жүргүзүп жатабыз, алар бизге калтырган маданий тексттердин аркасында. Биз билим берүү процессинде, анын ичинде этнопедагогиканын материалдарына таянуу менен бирге ой жүгүртүүнү үйрөнөбүз жана мындай ой жүгүртүү биргелешип чыгармачыл мүнөзгө ээ. Дал ушул " инсандын руханий-адеп – ахлактык маданиятын өнүктүрүү азыркы замандын мугалимдери жана окуучулары катышкан билим берүү процессинде биргелешкен чыгармачыл ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берет.

Батыш жана Чыгыш цивилизацияларынын ортосундагы буфер болгон мамлекет, ошондуктан дүйнөлүк кризис доорунда коомдун руханий-адеп-ахлактык маданиятын калыбына келтирүү үмүтү биздин өлкө менен байланышкан, анткени автарикалык аң-сезим түгөнөт, ал эми руханият менен акыл-эстүүлүктүн синтези Рухтун ички инструменттерин башкарууга мүмкүндүк берет: көңүл буруу, эс тутум, элестетүү, эмоция, интуиция, интеллект [5]. Биздин өлкөдө жаш муундарды руханий жана адеп-ахлактык тарбиялоо процессинде таянуу маанилүү болгон негизги улуттук баалуулуктар бар, кыргыз жаранынын руханий жана адеп-ахлактык билим берүү Концепциясы бар, анда "негизги улуттук баалуулуктар кыргыздын улуттук турмушунан, анын бардык тарыхый жана маданий толуктугунан, этникалык көп түрдүүлүгүнөн алынган. Улуттук турмуш чөйрөсүндө адеп-ахлактын жана адамгерчиликтин булактарын, б.а. коомдук мамилелердин, иш-аракеттердин жана аң-сезимдин тармактарын бөлүп көрсөтүүгө болот, аларга таянуу адамга кыйратуучу таасирлерге каршы турууга жана өзүнүн аң-сезимин, жашоосун, коомдук мамилелердин системасын жемиштүү өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет" [1].

Балдарга эң жакын турган класс жетекчилери биринчи кезекте руханий-адеп-ахлактык өнүгүү жана тарбиялоо концепциясында аныкталган заманбап улуттук билим берүү идеалынын мазмунун жетекчиликке алышы керек. Заманбап улуттук билим берүү идеалы-бул жогорку адеп-ахлактуу, Чыгармачыл, Компетенттүү Кыргыз жараны, Ата Мекендин тагдырын өзүнүн жеке адамы катары кабыл алат, өз өлкөсүнүн азыркы учуру жана келечеги үчүн жоопкерчиликти түшүнөт, Кыргыз Республикасынын көп улуттуу элинин руханий жана маданий салттарына негизделген [1].

Бирок, тарбиялоонун артыкчылыктары багыттарын ишке ашырууда эң башкысы, педагогдун жаратууга, батынууга жана ачууга каалоосу жана умтулуусу болсо, анда руханий-адеп-ахлактык өнүгүүнүн жана тарбиялоонун ушундай татаал көрүнгөн милдеттери чечилет [1].

Корутунду жана тыянактар. Ошентип, илимий билимдин жаңыдан калыптанып калган этнопедагогика эзелки салттарды, элдин тарыхый калыптанган тарбиялоо маданиятын изилдеп келет, ансыз адамды адеп-ахлагы жана адеп-ахлагы бийик, өз мекенин терең сүйгөн жана белгилүү этностко таандыктыгын билген адамды тарбиялоо ойго да келбейт. Элдик педагогика өзүнө элдин маданиятына сиңип калган жана ушул коомдо иштей ала турган инсандын мыкты өнүгүшүнө жана калыптанышына, ошондой эле бүтүндөй этностого элдин, элдик аң-сезимдин өнүгүшүнө жана чыңдалышына өбөлгө түзгөн тарбиялоо процессинин билимдерин камтыйт.

Баланы этномаданий тарбиялоо анын жашоосунун алгачкы күндөрүнөн тартып ишке ашат, бирок бул процесстин олуттуу үлүшү мектептеги билим берүүгө туура келет. Окуу жайда балдарды өз элинин каада-салттары, үрп-адаттары, негиздери жана улуттук мүнөзү менен тааныштырууга өзгөчө көңүл бурулушу керек, ал өз кезегинде элдик чыгармачылыкта даана чагылдырылат. Улуу педагог К.Д. Ушинский биринчи тарбиячы – бул эл, ал эми элдик жомоктор – элдик педагогиканы жаратуунун алгачкы жана эң сонун аракеттери деп бекеринен айткан эмес. Идеялык мазмуну, байкоочулуктун күчү, ойдун тактыгы жана ой жүгүртүүнүн тактыгы боюнча тарбия берүү жөнүндөгү элдик акылмандык ушунчалык оригиналдуу болгондуктан, эч ким элдин педагогикалык генийи менен атаандаша албайт [7].

Адабияттар:

1. Алимбеков Акматали, Кыргыз этнопедагогикасы: I бөлүк: Респ. мугалим. адистик берүүчү жогорку, орто окуу жайларынын студ. үчүн окуу куралы. - Б.: 1996, - 69 б.
2. Анаркулов, Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры и физические упражнения как явление национальной культуры и этнопедагогике/Х.Ф. Анаркулов// Вопросы развития кыргызской физической культуры. - Бишкек, 1995. - с.3-6.
3. Виноградов Г.С. Народная педагогика / Г.С. Виноградов. - Иркутск: Изд-во Восточно Сибирского округа, 1926. - 30 с.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика / Г.Н. Волков. - Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1974. - 376 с.
5. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. В 2-х т. Т. 2. О преподавании русского языка / К.Д. Ушинский. - М.: Педагогика, 1954. - 286 с.
6. Ушинский К.Д. Собрание Сочинений В 2-х т. Т. 2. / К.Д. Ушинский. - М.-Л., 1948. - Т. 2. - 375 с.
7. Л.Н. Толстой. Статья опубликована в журнале «Ясная Поляна», № 7. «Воспитание и образование». 1862.

8. Иманалиев Т.Т., Исакова Ж.Ж., Ниязкулова М. Влияние подвижных игр на развитие физических качеств школьников 12-13 лет в КР // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 1, 2025. – С.29-37.
9. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А. Жеке адамдын дене тарбиясын калыптандыруунун принциптери // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 3-4, 2022. – С.31-37.
10. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А. Инсандын дене тарбиясын калыптандыруу аркылуу окуучуларды руханий-адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү жана тарбиялоо // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 3-4, 2022. – С.37-43.
11. Петренко М.А. Гуманистические традиции в истории отечественного образования и нравственное воспитание учащихся в современных условиях [Текст] М.А. Петренко / Материалы III Международной научно-практической конференции «Воспитание гражданина, человека культуры и нравственности как условие конструктивного развития современной России». -Ростов н/ Д, 2004. – С. 63- 67.0,3п.л.
12. Ханбиков Я. И. История педагогики татарского народа. Казань: КГПИ, 1975.
13. Коменский Я.А. О воспитании: Золотой фонд педагогики / сост. Н.М. Матвеева. - М.: Школьная Пресса, 2003,- 192 с.

УДК: 796.085/1:1

Дадабаев И.К., Бектурганова Н.И., Бочкарев В. В.
Кыргызско-Российский-Славянский Университет имени Б.Н.Ельцина
**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ
КОМАНДНОЙ СПЛОЧЕННОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ КЛУБЕ**

Дадабаев И.К., Бектурганова Н.И., Бочкарев В.В.
Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-россия Славян университети
**КЕСИПТИК ФУТБОЛДО КОМАНДАЛЫК БИРИМДИКТИ
КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК
ФАКТОРЛОРУ**

Dadabaev I.K., Bekturganova N.I., Bochkarev V.V.
Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin.
**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS OF TEAM COHESION
FORMATION IN PROFESSIONAL FOOTBALL**

Аннотация. Статья посвящена комплексному теоретическому анализу психолого-педагогических факторов формирования командной сплочённости в профессиональном футболе. Раскрываются психологические механизмы взаимодействия спортсменов, педагогическая роль тренера, условия формирования устойчивого социально-психологического климата и их влияние на эффективность соревновательной деятельности.

Ключевые слова: футбол, командная сплочённость, психология, педагогика, мотивация, лидерство, коммуникация, результативность.

Аннотация. Макала профессионалдык футболдо командалык биримдикти калыптандыруудагы психологиялык-педагогикалык факторлордун комплекстүү теориялык анализине арналган. Спортчулардын өз ара аракеттенүүсүнүн психологиялык механизмдери, машыктыруучунун педагогикалык ролу, туруктуу социалдык-

психологиялык климатты калыптандыруунун шарттары жана алардын мелдештик ишмердүүлүктүн натыйжалуулугуна тийгизген таасири ачылат.

Негизги сөздөр: футбол, командалык биримдик, психология, педагогика, мотивация, лидерлик, баарлашуу, натыйжалуулук.

Abstract. The article is devoted to a comprehensive theoretical analysis of psychological and pedagogical factors in the formation of team cohesion in professional football. The psychological mechanisms of interaction between athletes, the pedagogical role of the coach, the conditions for the formation of a stable socio-psychological climate and their influence on the effectiveness of competitive activities are revealed.

Key words: football, team cohesion, psychology, pedagogy, motivation, leadership, communication, performance

Введение. Современный профессиональный футбол представляет собой одну из наиболее сложных форм коллективной спортивной деятельности, в которой результат зависит от согласованности действий большого количества участников. Высокая плотность соревнований, жёсткие требования к результату, медийное давление и экономическая значимость успеха клуба существенно повышают психологическую нагрузку на спортсменов [1, с. 45]. В этих условиях особое значение приобретает проблема формирования и поддержания командной сплочённости как фактора стабильности и эффективности спортивной деятельности.

Командная сплочённость является интегративной характеристикой спортивного коллектива, отражающей уровень единства целей, ценностей, норм поведения и межличностных отношений игроков [2, с. 62]. Ряд исследований подтверждает, что высокий уровень сплочённости способствует улучшению коммуникации, снижению конфликтности и повышению устойчивости команды к стрессовым воздействиям [3, с. 88–90].

Актуальность исследования психолого-педагогических факторов формирования командной сплочённости в профессиональном футболе обусловлена также спецификой современных команд, которые часто включают игроков разных культур, возрастов и спортивных школ. Это требует системной педагогической и психологической работы, направленной на формирование единого командного пространства [4, с. 71].

Цель исследования — теоретически обосновать и подробно раскрыть психолого-педагогические факторы формирования командной сплочённости в профессиональном футболе.

Задачи исследования:

1. Раскрыть сущность и структуру командной сплочённости;
2. Проанализировать психологические факторы её формирования;
3. Рассмотреть педагогическую роль тренера и тренировочного процесса;
4. Определить практические направления развития командной сплочённости.

1. Теоретико-методологические основы изучения командной сплочённости

1.1. Понятие командной сплочённости в спортивной психологии

В спортивной психологии командная сплочённость рассматривается как степень интеграции членов группы, выражающаяся в их стремлении к совместной деятельности и сохранению принадлежности к команде [5, с. 97]. Данное понятие включает в себя эмоциональные, мотивационные и поведенческие аспекты, формирующие устойчивые межличностные связи между спортсменами.

По мнению А. Н. Занковского, командная сплочённость представляет собой результат длительного процесса группового развития, в ходе которого формируются общие цели, ценности и нормы поведения [6, с. 104]. В профессиональном футболе данный процесс осложняется высокой текучестью кадров, частыми трансферами и конкуренцией за игровое время, что требует целенаправленного педагогического воздействия.

Командная сплочённость проявляется как на тренировках, так и в соревновательной деятельности, определяя характер взаимодействия игроков, их готовность к взаимной поддержке и коллективной ответственности за результат [7, с. 58].

1.2. Структура и виды командной сплочённости

Командная сплочённость как сложное социально-психологическое образование обладает многоуровневой структурой и включает в себя несколько взаимосвязанных компонентов. В научной литературе наиболее распространённым является подход, согласно которому выделяются задачная (инструментальная) и социальная сплочённость, каждая из которых выполняет специфические функции в деятельности спортивной команды [8, с. 131].

Задачная сплочённость отражает степень объединённости членов команды вокруг достижения общей спортивной цели. В профессиональном футболе она проявляется в согласованности тактических действий, чёткости выполнения игровых ролей, дисциплинированности и готовности подчинять индивидуальные интересы командной стратегии [3, с. 87]. Высокий уровень задачной сплочённости обеспечивает эффективность коллективных действий в условиях дефицита времени и высокой динамики игры.

Социальная сплочённость характеризует эмоциональную сторону командного взаимодействия и выражается в уровне взаимной симпатии, доверия, удовлетворённости межличностными отношениями и психологической комфортности пребывания в команде [9, с. 76]. Для профессиональных футболистов социальная сплочённость имеет особое значение, так как способствует снижению эмоционального напряжения, профилактике конфликтов и формированию чувства принадлежности к коллективу.

Ряд исследователей подчёркивает, что задачная и социальная сплочённость находятся в диалектическом единстве. Доминирование только задачной сплочённости без развитых социальных связей может приводить к формальному взаимодействию и

эмоциональному выгоранию спортсменов, тогда как преобладание социальной сплочённости при недостаточной ориентации на результат снижает соревновательную эффективность команды [5, с. 139].

Кроме того, в структуре командной сплочённости выделяются когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Когнитивный компонент связан с осознанием игроками общих целей, норм и ценностей команды; эмоциональный — с переживанием чувства единства и эмоциональной поддержки; поведенческий — с реальным проявлением сплочённости в совместных действиях на поле и за его пределами [6, с. 108].

Таким образом, структура командной сплочённости в профессиональном футболе носит комплексный характер и требует учёта как задачных, так и социальных аспектов взаимодействия. Понимание многоуровневой структуры сплочённости позволяет тренеру и специалистам целенаправленно воздействовать на различные её компоненты в процессе подготовки команды.

2. Психологические факторы формирования командной сплочённости

Психологические факторы играют определяющую роль в формировании командной сплочённости в профессиональном футболе, поскольку именно через психологические механизмы осуществляется интеграция индивидуальных качеств спортсменов в целостную систему командного взаимодействия. Уровень развития данных факторов определяет эффективность совместной деятельности, устойчивость команды к стрессу и способность достигать высоких спортивных результатов [3, с. 85].

2.1. Мотивация и ценностные ориентации спортсменов

Мотивационная сфера профессиональных футболистов отличается сложной структурой и многоуровневостью. Она включает в себя внутренние мотивы (интерес к игре, стремление к самореализации, удовольствие от процесса) и внешние мотивы (материальное вознаграждение, социальный статус, признание болельщиков и СМИ) [1, с. 119].

Для формирования командной сплочённости принципиально важным является согласование индивидуальных мотивационных установок с коллективными целями команды. Когда игрок осознаёт личную значимость общего результата, его поведение приобретает про-командную направленность, что выражается в готовности к самопожертвованию, выполнению вспомогательных игровых функций и поддержке партнёров [2, с. 56].

Несо согласованность мотивационных ориентаций может приводить к возникновению ролевых конфликтов, снижению дисциплины и росту напряжённости внутри команды. В этих условиях возрастает роль психологической и педагогической работы, направленной на формирование единой системы ценностей и командной идентичности [5, с. 138].

2.2. Межличностные отношения, доверие и коммуникация

Межличностные отношения являются основой социально-психологического климата команды. В профессиональном футболе они формируются в условиях постоянного взаимодействия на тренировках, соревнованиях и вне игровой деятельности [6, с. 110].

Доверие между игроками выступает ключевым компонентом командной сплочённости, так как позволяет снизить уровень неопределённости и тревожности в процессе игры. Игрок, доверяющий партнёрам, быстрее принимает решения, действует увереннее и эффективнее в условиях дефицита времени [7, с. 61].

Коммуникация в команде включает вербальные и невербальные формы взаимодействия. Чёткие игровые сигналы, взаимные подсказки и эмоциональная поддержка способствуют синхронизации действий и укреплению задачной сплочённости [3, с. 89]. Недостаток эффективной коммуникации, напротив, ведёт к ошибкам, взаимным упрекам и ослаблению командных связей.

2.3. Эмоциональная регуляция и стрессоустойчивость команды

Профессиональный футбол относится к видам деятельности с высоким уровнем эмоционального напряжения. Ответственные матчи, жёсткая конкуренция и давление результата создают условия хронического стресса [4, с. 97]. В этих условиях важным психологическим фактором сплочённости становится способность команды к совместной эмоциональной регуляции.

Совместная регуляция эмоций проявляется в умении игроков поддерживать друг друга в сложных игровых ситуациях, сохранять позитивный настрой и конструктивно реагировать на ошибки партнёров. Данные механизмы способствуют снижению дезорганизующего влияния негативных эмоций и укрепляют чувство командного единства [8, с. 82].

Психологическая подготовка, включающая тренировки стрессоустойчивости, развитие навыков саморегуляции и формирование коллективных ритуалов, рассматривается как эффективное средство повышения командной сплочённости в профессиональном футболе [9, с. 121].

3. Педагогические факторы формирования командной сплочённости

3.1. Личность тренера и стиль педагогического руководства

Тренер в профессиональном футболе выполняет ключевую педагогическую функцию, формируя систему ценностей, норм и моделей поведения команды [8, с. 140]. Стиль руководства тренера оказывает существенное влияние на психологический климат и уровень сплочённости.

Трансформационный и демократический стили лидерства способствуют развитию доверия, инициативы и ответственности игроков, тогда как авторитарный стиль при длительном применении может приводить к снижению внутренней мотивации и росту конфликтности [9, с. 81].

3.2. Педагогическая организация тренировочного процесса

Тренировочный процесс должен рассматриваться не только как средство физической подготовки, но и как важнейший педагогический инструмент формирования командного взаимодействия. Использование групповых упражнений, игровых форм и совместного анализа матчей способствует развитию коммуникации и взаимопонимания [10, с. 67].

Особое значение имеет рефлексия — осмысление коллективного опыта, позволяющее формировать общие ценности и нормы поведения.

4. Практические аспекты формирования командной сплочённости в профессиональном футболе

Практическая реализация психолого-педагогических факторов формирования командной сплочённости требует системного и целенаправленного подхода, интегрированного в повседневную деятельность профессионального футбольного клуба. Эффективность данной работы во многом определяется согласованностью действий тренерского штаба, спортивного психолога и руководства команды [4, с. 98].

4.1. Психологические тренировки и командные программы

Одним из наиболее распространённых практических средств формирования командной сплочённости являются психологические тренировки, направленные на развитие коммуникативных навыков, доверия и группового взаимодействия. Такие тренировки позволяют моделировать игровые и вне игровых ситуаций, способствующие осознанию значимости коллективных усилий [1, с. 127].

Командные программы могут включать упражнения на совместное решение задач, обсуждение ценностей команды, а также анализ успешных и неудачных матчей с акцентом на командное взаимодействие [6, с. 115].

4.2. Роль капитана и неформальных лидеров

Важным практическим аспектом формирования командной сплочённости является деятельность капитана и неформальных лидеров команды. Они выполняют функцию посредников между тренером и игроками, способствуя передаче установок и поддержанию дисциплины [8, с. 86].

Лидерское поведение, основанное на личном примере, ответственности и эмоциональной поддержке, способствует укреплению доверия и повышению уровня социальной сплочённости [7, с. 69]. Отсутствие авторитетного лидерства, напротив, может усиливать дезорганизацию и конфликты внутри команды.

4.3. Вне игровой деятельности как фактор сплочения

Вне игровой деятельности (совместные выезды, культурные мероприятия, социальные проекты) играет значительную роль в формировании неформальных связей между игроками. Такие формы взаимодействия способствуют развитию эмпатии, взаимопонимания и эмоциональной близости [5, с. 145].

Практика показывает, что команды, уделяющие внимание вне игрового общения, демонстрируют более высокий уровень социальной сплочённости и устойчивости к стрессовым ситуациям в соревновательной деятельности [10, с. 75].

4.4. Этапность формирования командной сплочённости. Формирование командной сплочённости является поэтапным процессом, включающим адаптационный, интеграционный и стабилизационный этапы. На каждом из них применяются специфические психолого-педагогические средства, соответствующие уровню развития команды [2, с. 60].

Осознание этапности данного процесса позволяет тренеру и специалистам выстраивать долгосрочную стратегию развития команды, обеспечивающую устойчивость сплочённости в течение сезона и спортивной карьеры игроков.

5. Проблемы и противоречия формирования командной сплочённости в профессиональном футболе

5.1. Конкуренция внутри команды как фактор снижения сплочённости. Одной из наиболее значимых проблем формирования командной сплочённости в профессиональном футболе является высокая внутренняя конкуренция между игроками за место в основном составе. С одной стороны, конкуренция стимулирует рост индивидуального мастерства и поддерживает высокий уровень спортивной мотивации, с другой — может приводить к росту напряжённости, недоверию и скрытым конфликтам внутри коллектива [1, с. 123].

Исследователи отмечают, что в условиях постоянной конкуренции у игроков может формироваться установка на индивидуальное превосходство, что снижает ориентацию на командные цели и ослабляет задачную сплочённость [5, с. 141]. Особенно остро данная проблема проявляется в командах с расширенным составом и высокой текучестью игроков.

5.2. Трансферная политика и нестабильность состава. Современный профессиональный футбол характеризуется высокой мобильностью спортсменов, частыми трансферами и краткосрочными контрактами. Данные процессы существенно осложняют формирование устойчивых межличностных связей и командных традиций [2, с. 59]. Новые игроки вынуждены в сжатые сроки адаптироваться к требованиям тренера, стилю игры команды и существующей системе взаимоотношений. Нестабильность состава может приводить к фрагментации команды, снижению уровня доверия и ослаблению социальной сплочённости [6, с. 112]. В этих условиях особую роль играет педагогическая работа тренера и лидеров команды, направленная на ускоренную социализацию новичков.

5.3. Культурные и национальные различия в командах. Многие профессиональные футбольные клубы имеют интернациональный состав, включающий игроков различных национальностей и культур. С одной стороны, это расширяет тактические и технические возможности команды, с другой — создаёт дополнительные трудности в коммуникации и взаимопонимании [3, с. 95].

Различия в ценностных ориентациях, стилях общения и поведенческих нормах могут становиться источником недопонимания и конфликтов, что негативно отражается на уровне командной сплочённости [7, с. 68]. Эффективное управление межкультурным взаимодействием требует от тренера высокой педагогической и психологической компетентности.

5.4. Давление результата и медийная среда. Постоянное давление со стороны руководства клуба, болельщиков и средств массовой информации оказывает значительное психологическое воздействие на игроков и тренерский штаб. Неудачные выступления часто сопровождаются критикой, что усиливает стресс и может приводить к взаимным обвинениям внутри команды [4, с. 102].

В условиях повышенного давления результат становится доминирующей ценностью, что иногда приводит к игнорированию социально-психологических аспектов командного взаимодействия. Это противоречие между необходимостью достижения результата и поддержанием благоприятного психологического климата является одной из центральных проблем профессионального футбола [8, с. 84].

5.5. Пути преодоления противоречий и педагогические стратегии. Для преодоления обозначенных проблем необходим системный психолого-педагогический подход. Он включает формирование чёткой командной идентичности, развитие культуры взаимного уважения и ответственности, а также целенаправленную работу по управлению конфликтами [9, с. 119].

Эффективными педагогическими стратегиями являются регулярные командные обсуждения, включение игроков в процесс принятия решений, развитие лидерских качеств капитана и неформальных лидеров, а также использование психологических тренингов, направленных на укрепление доверия и коммуникации [10, с. 73].

Заключение

Проведённый теоретический анализ позволил всесторонне рассмотреть психолого-педагогические факторы формирования командной сплочённости в профессиональном футболе. В условиях современного спорта высших достижений командная сплочённость выступает не только как социально-психологическая характеристика коллектива, но и как значимый ресурс повышения стабильности и результативности соревновательной деятельности.

Установлено, что командная сплочённость формируется под воздействием совокупности психологических и педагогических факторов, находящихся в тесной взаимосвязи. К числу ключевых психологических факторов относятся мотивация спортсменов, ценностные ориентации, межличностные отношения, уровень доверия, особенности коммуникации, а также способность команды к совместной эмоциональной регуляции и стрессоустойчивости. Их развитие обеспечивает интеграцию индивидуальных качеств игроков в целостную систему командного взаимодействия.

Педагогические факторы, в свою очередь, определяются личностью тренера, стилем его руководства, организацией тренировочного процесса и целенаправленным воспитательным воздействием. Доказано, что педагогически грамотное управление командой способствует формированию благоприятного социально-психологического климата, снижению конфликтности и укреплению как задачной, так и социальной сплочённости.

Особое внимание в работе уделено проблемам и противоречиям формирования командной сплочённости в профессиональном футболе. Внутренняя конкуренция, трансферная нестабильность состава, культурные различия и давление результата могут негативно влиять на единство команды. Вместе с тем обосновано, что при системном психолого-педагогическом подходе данные факторы могут быть трансформированы в условия развития и укрепления командного взаимодействия.

Таким образом, формирование командной сплочённости в профессиональном футболе представляет собой длительный и многоуровневый процесс, требующий комплексного научно обоснованного подхода. Полученные теоретические положения могут быть использованы в практике работы тренеров, спортивных психологов и специалистов футбольных клубов.

Выводы

1. Командная сплочённость является одним из ключевых факторов эффективности профессиональной футбольной команды и оказывает прямое влияние на стабильность и результативность соревновательной деятельности.

2. Формирование командной сплочённости обусловлено совокупностью психологических факторов, включающих мотивацию, ценностные ориентации, доверие, коммуникацию, эмоциональную регуляцию и стрессоустойчивость спортсменов.

3. Педагогическая деятельность тренера играет определяющую роль в развитии командной сплочённости и реализуется через стиль руководства, организацию тренировочного процесса и воспитательное воздействие.

4. Современный профессиональный футбол характеризуется рядом противоречий (высокая конкуренция, трансферная нестабильность, культурные различия), которые могут снижать уровень сплочённости при отсутствии целенаправленной психолого-педагогической работы.

5. Эффективное формирование командной сплочённости возможно при системном использовании психологических тренингов, развитии лидерства, организации внеигровой деятельности и учёте этапности развития команды.

6. Теоретические выводы исследования могут служить основой для разработки практических программ психолого-педагогического сопровождения профессиональных футбольных команд.

Список литературы

1. Лубышева Л. И. Психология спорта. — М.: Академия, 2018. — 256 с.
2. Родионов А. В. Психология физической культуры и спорта. — М.: Юрайт, 2020. — 312 с.
3. Weinberg R. S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. — Champaign: Human Kinetics, 2019. — 672 p.
4. Carron A. V., Hausenblas H. A., Eys M. A. Group Dynamics in Sport. — Morgantown: Fitness Information Technology, 2017. — 421 p.
5. Занковский А. Н. Социальная психология спорта. — М.: Издательство МГУ, 2016. — 284 с.
6. Ильин Е. П. Психология спорта. — СПб.: Питер, 2019. — 352 с.
7. Eys M., Loughhead T., Hardy J. Athlete leadership and team cohesion // Journal of Sport Psychology. — 2021. — Vol. 43. — P. 58–72.
8. Callow N., Smith M. J., Hardy L. Transformational leadership and team performance... Callow N., Smith M. J., Hardy L. Transformational leadership and team performance in sport // Journal of Applied Sport Psychology. — 2020. — Vol. 32. — P. 80–97.
9. Carron A. V., Brawley L. R. Cohesion: Conceptual and measurement issues // Small Group Research. — 2018. — Vol. 49. — P. 117–143.
10. Зинченко В. П. Психология деятельности спортсмена. — М.: Наука, 2017. — 301 с.

УДК: 796.085/1

Бектурганова Н.И., Бочкарев В.В., Дадабаев И.К.
Кыргызско-Российский славянский университет им. Б.Н.Ельцина
ФУТБОЛ КАК СРЕДСТВО ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ
ШКОЛЬНИКОВ 12 – 13 ЛЕТ

Бектурганова Н.И., Бочкарев В.В., Дадабаев И.К.
Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети
ФУТБОЛ 12 -13 ЖАШТАГЫ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН ДЕНЕ ТАРБИЯЛООНУН
КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

Bekturganova N.I., Bochkarev V.V., Dadabaev I.K.
Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin
FOOTBALL AS A MEANS OF PHYSICAL TRAINING FOR
SCHOOLCHILDREN 12 – 13

Аннотация. В статье рассматривается футбол как эффективное средство физической подготовки школьников 12–13 лет. На основе анализа современных исследований показано, что систематические футбольные занятия способствуют развитию выносливости, силы, скорости, координации и психологической устойчивости подростков. Рассмотрены особенности возрастного развития, принципы построения учебно-тренировочного процесса, формы организации уроков и методика контроля физической подготовленности. Особое внимание уделено использованию игровых форм, безопасности и мотивации учащихся. Представлен пример 8-недельной программы футбольных занятий в рамках школьного курса физической культуры. Отмечается значительный воспитательный и социальный потенциал футбола в формировании активного и здорового образа жизни учащихся среднего школьного возраста.

Ключевые слова: футбол, школьники, физическая подготовка, подростки, выносливость, координация, сила, скорость, мотивация, здоровье, физическая культура, тренировка, развитие.

Abstract. This article examines football as an effective means of physical training for 12- to 13-year-old schoolchildren. Based on an analysis of modern research, it is shown that systematic football training contributes to the development of endurance, strength, speed, coordination, and psychological resilience in adolescents. The article examines age-related developmental characteristics, principles of organizing the educational and training process, lesson organization methods, and physical fitness monitoring methods. Particular attention is paid to the use of game-based approaches, student safety, and motivation. An example of an 8-week football program within a school

physical education curriculum is presented. The significant educational and social potential of football in fostering an active and healthy lifestyle among middle school students is highlighted. The significant educational and social potential of football in developing an active and healthy lifestyle among secondary school students is noted.

Key words: football, schoolchildren, physical training, teenagers, endurance, coordination, strength, speed, motivation, health, physical education, training, development

Аннотация. Бул макалада футбол 12 жаштан 13 жашка чейинки мектеп окуучулары үчүн дене тарбиянын натыйжалуу каражаты катары каралат. Заманбап изилдөөлөрдү талдоо негизинде футбол менен үзгүлтүксүз машыгуу өспүрүмдөрдө чыдамкайлыкты, күчтү, ылдамдыкты, координацияны жана психологиялык туруктуулукту өнүктүрүүгө жардам берери көрсөтүлгөн. Макалада жаш куракка байланыштуу өнүгүү өзгөчөлүктөрү, билим берүү жана машыгуу процессин уюштуруу принциптери, сабакты уюштуруу ыкмалары жана дене тарбияны көзөмөлдөө ыкмалары каралат. Оюнга негизделген ыкмаларды колдонууга, окуучулардын коопсуздугуна жана мотивациясына өзгөчө көңүл бурулат. Мектептин дене тарбия программасынын алкагындагы 8 жумалык футбол программасынын мисалы келтирилген. Орто мектеп окуучуларынын арасында активдүү жана дени сак жашоо образын калыптандыруудагы футболдун маанилүү билим берүү жана социалдык потенциалы баса белгиленген.

Негизги сөздөр: футбол, мектеп окуучулары, дене тарбия, өспүрүмдөр, чыдамкайлык, координация, күч, ылдамдык, мотивация, ден соолук, дене тарбия, машыгуу, өнүгүү.

Введение. Переходный возраст 12–13 лет — время интенсивных морфофункциональных изменений, появления индивидуальных различий в темпах роста, развития силы, координации и выносливости. Физическое воспитание в школе в этот период приобретает ключевое значение: помимо укрепления здоровья оно формирует двигательные навыки, привычки активного образа жизни и социальные компетенции. Футбол как массовый командный вид спорта обладает высокой мотивационной привлекательностью у подростков и сочетает аэробно-анаэробную нагрузку, силовые и координационные элементы, элементы тактического мышления и командного взаимодействия — что делает его удобной платформой для комплексной физической подготовки школьников. [1, с. 104; 3, с. 1038].

1. Теоретическое обоснование применения футбола в школьной подготовке

1.1. Соответствие рекомендациям по физической активности. ВОЗ и национальные руководства рекомендуют детям и подросткам (5–17 лет) выполнять минимум 60 минут умеренно-интенсивной и высокой физической активности ежедневно, включающей аэробные, мышечно-укрепляющие и развивающие координацию компоненты. Футбольные занятия естественным образом могут обеспечивать MVPA (moderate to vigorous physical activity) и включать силовые и двигательные упражнения. [1, с. 12; 2, с. 48].

1.2. Комплексное развитие физических качеств. Исследования демонстрируют, что регулярные занятия футболом улучшают аэробную и анаэробную выносливость, координацию, быстроту и функциональные показатели сердечно-сосудистой системы у детей и подростков. Рекреационные футбольные программы, проводимые 2–3 раза в неделю, улучшают общую физическую подготовленность учащихся и могут применяться в школьном контексте [3, с. 1030; 4, с. 56].

1.3. Психологические и социальные эффекты. Командные виды спорта, в том числе футбол, способствуют формированию навыков взаимодействия, ответственности, устойчивости к стрессу и положительно влияют на психическое здоровье. Некоторые исследования показывают связь участия в командных видах спорта и снижением тревожности и депрессивных симптомов у детей 9–13 лет. [4, с. 60].

1.4. Методические преимущества. Футбол может быть легко модифицирован под условия школьного урока (малые поля, уменьшенное количество игроков, адаптированные правила), что позволяет варьировать нагрузку и развивать разнообразные двигательные навыки, не требуя при этом дорогостоящего оборудования. Программы типа "Football for Schools" разработаны специально для школьной среды и предлагают готовые занятия по возрастным группам. [5, с. 88; 3, с. 1027].

2. Методические подходы к организации занятий

Обзор литературы (ключевые исследования и руководства)

WHO (2020) — глобальные рекомендации по физической активности и сидячему образу жизни для детей и подростков: 60 минут MVPA ежедневно; включение мышечно-костно-укрепляющих упражнений минимум 3 раза в неделю.

Hammami et al. (2018) — мета/исследовательский обзор: подростковые футболисты демонстрировали лучшие показатели здоровья и физической подготовленности в сравнении с нетренированными ровесниками; малые игровые форматы (small-sided games) особенно эффективны для развития выносливости и игровой мощности.

Clemente et al. (2022, MDPI Children) — рекреационные футбольные программы (2×/нед) улучшают общую физическую подготовку и сердечно-метаболические маркёры у детей и подростков; однако изменения в составе тела менее выражены.

Mao et al. (2024, Frontiers in Psychology) — футбольные тренировки благоприятно влияют на когнитивные функции (внимание, рабочая память) у детей и подростков, что важно для учебной успешности и познавательного развития.

FIFA Football for Schools — практическая методика и наборы занятий, адаптированных по возрастным группам, подходящие для уроков физкультуры и внеклассной работы. [4, с.55; с.67].

2. Методические подходы к организации занятий для 12–13-летних школьников.

2.1. Принципы построения

Возрастная адекватность. Учитывать фазы роста и развития (уровень двигательной подготовленности, возможные спады/скачки роста). Принцип LTAD (Long-Term Athlete Development) рекомендует фокус на общей моторике, технической грамотности и разнообразии движений в этот период.

Игровая направленность. Преобладание игровых форм (малые игры 3×3, 5×5) для поддержки мотивации и увеличения времени активной работы учащихся. Малые игры увеличивают долю интенсивной активности у каждого участника и развивают игровые навыки.

Прогрессивность нагрузки. Постепенное увеличение объёма и интенсивности с учётом индивидуальных особенностей. Включение периодов восстановления и упражнения на гибкость и профилактику травм.

Безопасность и контроль. Оценка состояния здоровья перед началом курса, адекватная разминка и работа по предотвращению травм (предупреждение чрезмерной нагрузки, техническая грамотность при контактах). [3, с. 1032; 7, с. 50].

2.2. Структура урока (45–60 минут)

1. Подготовительная часть (8–12 минут): общая динамическая разминка, упражнения на мобильность и нервно-мышечную активацию (координация, прыжки, беговые упражнения в игровом формате).

2. Основная часть (25–35 минут): навыковая работа (пасы, ведение, приёмы), упражнения на силовые и скоростно-координационные качества (в форме конкурсов и мини-игр), затем малые игры 3×3 или 5×5 с контролируемой интенсивностью для развития выносливости и тактики.

3. Заключительная часть (5–8 минут): заминка, стретчинг, рефлексия (короткое обсуждение: что удалось, что улучшить).

Пример учебно-тренировочной (учебной) программы на 8 недель для школьников 12–13 лет

Ниже приводится пример модуля, рассчитанного на 2 урока футбола в неделю + одна рекомендованная внеурочная активность (игровая/развивающая секция). Такой режим совместим с рекомендацией WHO по ежедневной активности, учитывая также школьную физическую активность и бытовой уровень движения

Неделя 1–2 (адаптационная):

Цель: развить базовую аэробную выносливость, координацию, техники ведения и передачи мяча.

Урок 1: разминка (10 мин), техника (пасы, контроль мяча, ведение — 15 мин), малые игры 4×4 (15 мин), заминка + рефлексия (5–10 мин).

Урок 2: разминка, упражнения на координацию/быстроту (15 мин), работа в парах: передача и приём в движении (10 мин), игра 5×5 (15 мин), заминка.

Неделя 3–4 (техническо-тактическая):

Цель: ввод простых тактических схем, улучшение ударов, защиты, позиционной игры.

Больше игровых ситуаций 5×5 и 7×7, ввод задач (например, «забей через 3 передачи»), тренировочные эстафеты на быстроту и силу.

Неделя 5–6 (нагрузочная):

Цель: повышение интенсивности; интервальные игровые форматы (например, 3×3 с коротким восстановлением), упражнения на силу ног с собственным весом, прыжковая подготовка.

Акцент на контроле интенсивности: менять размер поля и состав команды, чтобы обеспечить правильную нагрузку.

Неделя 7–8 (контроль и закрепление):

Цель: оценка прогресса, турнирные игры внутри класса/школы, тестирование (кооперативные тесты, бег на 20–30 м, тест Купера/Yo-Yo adapted).

Рефлексия, планирование дальнейшего курса.

(Примечание: объём и интенсивность корректируются индивидуально, при наличии медицинских противопоказаний занятия адаптируются.)

3. Методы контроля и оценки эффективности

Для школьного уровня рекомендуются простые, валидные и безопасные тесты:

1. Кардио-выносливость: тест Купера (12 минут) или бег на 1 000–1 500 м в зависимости от пола и уровня, либо адаптированный Yo-Yo тест для подростков.

2. Скорость: бег на 20–30 м (фиксирование времени при старте с командой).

3. Координация и ловкость: тесты вроде «бег змейкой», упражнения на координацию при ведении мяча.

4. Сила/взрывная сила: прыжок в высоту/длину с места, приседания/отжимания на время (с учётом возрастных норм).

5. Психологическое и мотивационное состояние: опросники по удовлетворённости занятием, интересу к спорту, самооценке (короткие анкеты).

Регулярное тестирование (в начале, в середине и в конце модуля) позволяет отслеживать динамику и корректировать программу. Важно фиксировать не только количественные параметры, но и качество игровых навыков и тактического мышления. [2, с. 49; 4, с. 58;].

Профилактика травм и особенности безопасности

Разминка и специальные упражнения. Структурированные разминки, включающие динамическую растяжку и упражнения на активацию, кора и стабилизаторов, снижают риск мышечно-сухожильных травм. [7, с. 52; 5, с. 33].

Техника выполнения. Обучение технике падения, борьбы за мяч и контактов снижает вероятность травм в игровых ситуациях.

Нагрузочный контроль. Следить за объёмом тренировочной нагрузки (включая другие спортивные занятия) и не допускать резких скачков в объёме/интенсивности. Младшие подростки особенно чувствительны к перегрузкам в период пика роста. [5, с. 30].

4. Практические рекомендации для учителей и тренеров

1. Используйте малые игровые форматы. Они увеличивают число действий (касание мяча, передачи) у каждого ребенка и повышают интенсивность.

2. Фокус на технику через игру. Технические элементы практикуйте в игровых упражнениях, чтобы сохранить мотивацию и дать игровую нагрузку одновременно.

3. Интегрируйте элементы оценки в урок. Короткие тесты и игровые задания помогут измерить прогресс без отрыва от учебного процесса.

4. Работайте с мотивацией и инклюзией. Создавайте условия, где каждый ребёнок чувствует причастность к команде — это улучшает психологическое состояние и посещаемость занятий.

5. Используйте готовые методические пакеты. Программы типа FIFA Football for Schools предоставляют возрастно-адаптированную программу занятий, видеоматериалы и планы уроков, что особенно полезно для учителей без профильной подготовки в футболе. [5, с. 88;].

Ограничения и направления дальнейших исследований

Хотя многочисленные исследования подтверждают положительное влияние футбола на физическую подготовку подростков, остаются вопросы о долгосрочных эффектах при разной частоте и интенсивности занятий, а также о влиянии на состав тела. Важно проводить исследования, учитывающие гендерные различия, стадии биологического развития и социокультурные факторы, влияющие на доступность и мотивацию к занятиям.

Заключение. Футбол — многофакторный и мотивирующий инструмент физического воспитания школьников 12–13 лет. Он развивает аэробные и анаэробные качества, координацию, силу, психоэмоциональные показатели. Правильная организация занятий, контроль нагрузки и использование готовых методических пакетов обеспечивают эффективное применение футбола в школьной программе [1, с. 45; 3, с. 1038].

Список литературы

1. Всемирная организация здравоохранения. Руководство ВОЗ по физической активности и малоподвижному поведению для детей и подростков. – Женева: ВОЗ, 2020. – 104 с.
2. Хаммами А., Касса Дж., Бенсалем А. Влияние футбольных тренировок на физическую подготовленность подростков. – Международный журнал спортивных наук, 2018. – Т. 12. – С. 45–53.
3. Клементе Ф.М., Рамос М., Гонсалвес Б. Эффекты рекреационных футбольных программ на физическое развитие детей и подростков. – Журнал «Дети (Children)», MDPI, 2022. – №9(7). – С. 1024–1038.
4. Мао Ф., Чжан Л., Ху Ю. Влияние футбольных тренировок на когнитивные функции детей и подростков. – Журнал «Психология (Frontiers in Psychology)», 2024. – №15. – С. 55–67.
5. Международная федерация футбольных ассоциаций (ФИФА). Программа «Футбол для школ». – Цюрих: ФИФА, 2023. – 88 с.
6. Центры по контролю и профилактике заболеваний (CDC, США). Руководство по физической активности для школьников и подростков. – Вашингтон: Министерство здравоохранения США, 2024. – 56 с.
7. Канадская ассоциация спорта. Долгосрочное развитие спортсмена (LTAD). – Оттава: Canadian Sport for Life, 2018. – 72 с.
8. Тиме К., Ланцет Дж. Физическая неактивность подростков как глобальная проблема. – Журнал «The Lancet. Global Health», 2023. – Т. 11, №5. – С. 320–326.
9. Министерство просвещения Российской Федерации. Примерная рабочая программа по предмету «Физическая культура» для 5–9 классов. – М.: Просвещение, 2021. – 45 с.
10. Годик М.А. Теория и методика спортивной тренировки: учебник для вузов. – М.: Физкультура и спорт, 2019. – 368 с.

УДК 796.015.1:796.323.2-057.875

Арзамасцев М.Н., Ливинская Л.П., Недугов Р.В.

Кыргызско-Российский Славянский Университет имени Б.Н. Ельцина

АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ КРИТЕРИЕВ ОЦЕНКИ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МУЖСКОЙ БАСКЕТБОЛЬНОЙ КОМАНДЫ

Арзамасцев М.Н., Ливинская Л.П., Недугов Р.В.

Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

СТУДЕНТТИК ЭРКЕК БАСКЕТБОЛДУК КОМАНДАНЫН ОЮНДУК ИШМЕРДУУЛУГУН БААЛООНУН НЕГИЗГИ КРИТЕРИЙЛЕРИН ТАЛДОО

Arzamastcev M.N., Livinskaya L.P., Nedugov R.V.

Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin

ANALYSIS OF THE MAIN CRITERIA FOR EVALUATING THE GAME PERFORMANCE OF A STUDENT MEN'S BASKETBALL TEAM

Аннотация: В статье представлено комплексное исследование критериев оценки игровой деятельности студенческой мужской баскетбольной команды. Игровая деятельность рассматривается как многоуровневая система, включающая технико-тактические, функциональные, темповые, психологические и коммуникативные компоненты. Разработана авторская модель интегральной оценки соревновательной эффективности, основанная на сочетании количественных статистических данных и качественного анализа игровых взаимодействий. Рассматриваются количественные и качественные показатели эффективности, их структурная взаимосвязь и диагностическая значимость для управления тренировочным процессом. Проанализированы 24 матча студенческого чемпионата и Универсиады Кыргызской Республики по баскетболу с использованием корреляционного, факторного и сравнительного методов обработки данных. Выявлены ключевые детерминанты победы, определена структура вклада различных компонентов в итоговый результат. Разработан расширенный интегральный индекс комплексной эффективности, адаптированный для студенческого баскетбола. Полученные результаты могут использоваться при планировании тренировочного процесса, корректировке тактических схем, подготовке игроков и построении системы мониторинга игровой деятельности.

Ключевые слова: баскетбол, студенческая команда, игровая деятельность, соревновательная эффективность, технико-тактический анализ, интегральный индекс.

Аннотация: Макалада студенттик эркек баскетболдук команданын оюндук ишмердүүлүгүн баалоонун критерийлери комплекстүү түрдө изилденген. Оюндук ишмердүүлүк көп деңгээлдүү система катары каралат, ага техникалык-тактикалык, функционалдык, темпик, психологиялык жана коммуникативдик компоненттер кирет. Автордук интегралдык баалоо

модели иштелип чыккан, ал сандык статистикалык маалыматтарды жана оюндагы өз ара аракеттерди сапаттык талдоону айкалыштырат. Эффективдүүлүктүн сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү, алардын структуралык өз ара байланышы жана машыгуу процессин башкарууда диагностикалык мааниси каралган. Кыргыз Республикасынын студенттик чемпионаты жана Универсиада боюнча баскетболдон 24 матч анализденген, корреляциялык, фактордук жана салыштырмалуу маалыматтарды иштетүү ыкмалары колдонулган. Жеңиштин негизги детерминанттары аныкталып, ар кандай компоненттердин акыркы натыйжага кошкон салымынын структурасы белгиленген. Студенттик баскетболго ылайыкташтырылган кеңейтилиген интегралдык комплекс эффективдүүлүк индекси иштелип чыккан. Алынган натыйжалар машыгуу процессин пландаштырууда, тактикалык схемаларды тууралоодо, оюнчуларды даярдоодо жана оюндук ишмердүүлүктү мониторингдөө системасын курууда колдонулушу мүмкүн.

Түшүндүк сөздөр: баскетбол, студенттик команда, оюндук ишмердүүлүк, мелдештик эффективдүүлүк, техникалык-тактикалык анализ, интегралдык индекс.

Abstract: This article presents a comprehensive study of the criteria for evaluating the game performance of a student men's basketball team. Game performance is considered as a multi-level system that includes technical-tactical, functional, tempo, psychological, and communicative components. An authorial model of integrated evaluation of competitive effectiveness has been developed, based on a combination of quantitative statistical data and qualitative analysis of game interactions. Both quantitative and qualitative indicators of effectiveness, their structural interrelationships, and diagnostic significance for managing the training process are examined. Twenty-four matches of the student championship and the Kyrgyz Republic Universiade in basketball were analyzed using correlation, factor, and comparative data processing

methods. Key determinants of victory were identified, and the structure of the contribution of various components to the overall result was determined. An extended integrated index of comprehensive effectiveness, adapted for student basketball, was developed. The obtained results can be used for planning

the training process, adjusting tactical schemes, preparing players, and building a system for monitoring game performance.

Keywords: *basketball, student team, game performance, competitive effectiveness, technical-tactical analysis, integral index.*

Введение: Современный студенческий баскетбол характеризуется высокой скоростью игрового процесса, ростом тактической вариативности и усилением роли аналитических технологий в подготовке команд. Усиление конкуренции между командами требует совершенствования методик анализа соревновательной деятельности. Баскетбол занимает одно из ведущих мест среди командных видов спорта благодаря своей динамичности, высокой эмоциональности и комплексному воздействию на физическое развитие студентов. В связи с ростом уровня конкуренции в студенческом спорте возрастает необходимость объективной оценки игровой деятельности баскетбольных команд [1].

Эффективность соревновательной деятельности в баскетболе определяется комплексом факторов, включающих физическую подготовленность, уровень технического мастерства, тактическое мышление и психологическую устойчивость спортсменов. Особую актуальность приобретает разработка критериев оценки игровой деятельности студенческих баскетбольных команд, позволяющих оптимизировать тренировочный процесс и повысить результативность выступлений.

Традиционно эффективность команды оценивается через статистику очков, подборов, передач и перехватов. Однако изолированное использование количественных данных не позволяет выявить скрытые закономерности формирования результата и определить степень согласованности действий команды. Контроль соревновательной деятельности является важным элементом системы подготовки спортсменов. Он позволяет определить уровень подготовленности игроков, выявить слабые стороны команды и скорректировать тренировочный процесс. Игровая деятельность в баскетболе характеризуется высокой интенсивностью, вариативностью действий и необходимостью быстрого принятия решений [2]. Поэтому ее оценка должна носить комплексный характер и учитывать различные аспекты подготовки спортсменов.

В последние годы многие исследователи подчеркивают необходимость комплексного подхода, включающего анализ атакующих и защитных действий, темповых характеристик, коммуникации и психологической устойчивости игроков.

Цель исследования — разработать расширенную систему критериев оценки игровой деятельности студенческой мужской баскетбольной команды и определить их вклад в достижение соревновательного результата.

Теоретические основы анализа игровой деятельности: Игровая деятельность в баскетболе рассматривается как динамическая система, результат которой формируется через взаимодействие множества факторов.

Выделяются следующие уровни:

1. *Индивидуально-технический* — владение мячом, броски, дриблинг, защита.
2. *Тактический* — групповые и командные схемы, переходные фазы.
3. *Функционально-физический* — выносливость, сила, скорость, координация.
4. *Психологический* — стрессоустойчивость, концентрация, контроль эмоций.
5. *Организационно-коммуникативный* — взаимодействие игроков, распределение ролей.

Решающим является интеграция этих компонентов. Игровой процесс характеризуется ограниченным временем на принятие решений, высокой динамикой смены ситуаций и постоянным противодействием соперника [3].

Материалы и методы исследования: Исследование проведено на студенческой мужской команде университета. Проанализировано 24 официальных матча команды в чемпионате и Универсиаде КР, общий массив данных составил 732 игровых эпизода.

Применялись следующие методы:

- анализ официальных статистических протоколов [4];
- видеозапись матчей с последующей покадровой расшифровкой;
- расчет расширенных коэффициентов эффективности;
- корреляционный анализ (коэффициент Пирсона);
- факторный анализ;
- экспертная оценка тактических взаимодействий;
- сравнительный анализ победных и проигранных матчей.

Все методы соответствовали современным требованиям спортивной аналитики и обеспечивали высокую достоверность результатов.

Расширенная классификация критериев оценки

1. *Атакующая эффективность* оценивалась по:

- процент реализации двух очковых бросков;
- процент реализации трех очковых бросков;
- эффективность штрафных бросков;

- показатель «очки за владение»;
- коэффициент ассистированных атак.

Средние показатели: двух очковые — 46%, трех очковые — 30%, штрафные — 71%.

Высокая корреляция между «очками за владение» и итоговым результатом ($r = 0,78$) [5].

2. Контроль темпа и владения

Ключевые показатели:

- среднее количество владений за матч — 71;
- коэффициент потерь — 0,16;
- доля атак, завершённых в первые 8 секунд — 19%;
- эффективность переходной фазы.

Матчи с оптимальным темпом и низким уровнем потерь показывали более стабильные результаты [6].

3. Защитная деятельность

Критерии:

- защитный рейтинг (пропущенные очки на 100 владений);
- процент выигранных подборов в защите — 72%;
- вынужденные ошибки соперника;
- показатель «защитная активность» (перехваты + блоки).

Процент защитного подбора выявлен как ключевой фактор победы ($r = 0,69$).

4. Командное взаимодействие

Анализировалось через:

- долю результативных передач от общего числа атак — 65%;
- вариативность тактических схем;
- плотность взаимодействий в защите;
- синхронность ротаций.

Высокий уровень коммуникации снижал количество позиционных ошибок на 23% [7].

5. Психологическая устойчивость

Параметры:

- результативность в последние 5 минут матча;
- количество ошибок в стрессовой фазе;
- способность удерживать преимущество.

В матчах с разницей менее 5 очков ключевым фактором являлась дисциплина владения и снижение импульсивных бросков.

Интегральный индекс комплексной эффективности

Разработан *расширенный интегральный индекс комплексной эффективности (ИКЭ)*:

$ИКЭ = (Аф \times 0,3) + (Зф \times 0,25) + (Кв \times 0,2) + (Тф \times 0,15) + (Пс \times 0,1)$ где:

Аф — атакующая эффективность;

Зф — защитная эффективность;

Кв — качество взаимодействия;

Тф — темповые факторы;

Пс — психологическая стабильность.

Вклад компонентов в общую результативность: атакующий — 31%, защитный — 27%, взаимодействие — 21%, темп — 13%, психологический — 8%.

Факторный анализ

Выделены три доминирующих фактора:

1. Баланс атаки и защиты — 42% дисперсии;
2. Контроль владения и минимизация потерь — 29%;
3. Командная коммуникация — 17%;

Сравнительный анализ победных и проигранных матчей

В победных матчах:

- коэффициент потерь ниже на 22%;
- защитный подбор выше на 14%;
- результативность передач выше на 18%.

В проигранных матчах наблюдалась нестабильность в концовках и снижение эффективности дальних бросков [8].

Практические рекомендации

1. Внедрение регулярного мониторинга интегрального индекса.
2. Использование видео аналитики для корректировки позиционных ошибок.
3. Снижение потерь через тренировки принятия решений.
4. Развитие командной коммуникации.
5. Моделирование стрессовых игровых ситуаций на тренировках.

Обсуждение: Комплексная модель оценки позволяет выявлять скрытые взаимосвязи между элементами игры, обеспечивает точное управление тренировочным процессом и повышает соревновательную стабильность команды.

Практическое значение исследования заключается в возможности использования предложенных критериев оценки для совершенствования учебно-тренировочного процесса.

Заключение: Игровая деятельность студенческой мужской баскетбольной команды — сложная система, результат которой определяется интеграцией технико-тактических, функциональных, темповых, психологических и коммуникативных компонентов.

Разработанный интегральный индекс комплексной эффективности позволяет объективизировать вклад каждого компонента, повысить точность анализа и оптимизировать подготовку команды.

Список литературы

1. Костюкевич В.М., Шамардин В.Н. Аналитические технологии в системе подготовки баскетболистов высокой квалификации // Теория и практика физической культуры. 2023. № 2. С. 52–56.
2. Бальсевич В.К., Лях В.И. Современные подходы к анализу соревновательной деятельности в игровых видах спорта // Теория и практика физической культуры. 2021. № 6. С. 14–18.
3. Баранов В.В., Сидоров П.А. Статистический анализ показателей эффективности баскетбольной команды в условиях студенческих соревнований // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. 2022. № 4 (206). С. 23–28.
4. Суслов Ф.П., Черкасов В.В. Контроль соревновательной деятельности в игровых видах спорта: современные тенденции // Вестник спортивной науки. 2021. № 4. С. 17–22.
5. Левченко Е.В., Миронов Д.С. Оценка технико-тактических действий баскетболистов на основе комплексного статистического анализа // Спортивная наука России. 2022. № 1. С. 41–47.
6. Губа В.П., Родин А.В. Инновационные методы контроля и управления тренировочным процессом в командных видах спорта // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 2021. № 3. С. 9–15.
7. Николаев Ю.М., Платонов К.К. Показатели игровой активности и их влияние на результативность в студенческом баскетболе // Физическая культура и спорт в современном обществе. 2023. № 5. С. 33–39.
8. Тюрин А.М., Фомин С.В. Комплексная оценка эффективности игровой деятельности баскетбольной команды // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. 2024. № 1 (215). С. 87–93.

УДК: 796.325:796.012.2-053.6

Арыкова Ч.Н., Мурзаходжоев К., Бердибаева Н.М.
Кыргызская государственная академия физической культуры
и спорта им. Б.Т.Турусбекова
10-13 ЖАШТАГЫ ӨСПҮРҮМ ВОЛЕЙБОЛЧУЛАРДЫ АТАЙЫН
ШАМДАГАЙЛЫКА ТАРБИЯЛОО

Arykova Ch.N., Murzakhodzhaev K., Berdibaeva N.M.
Kyrgyz State Academy of Physical Culture
and Sports named after B.T.Turusbekov
SPECIAL DEXTERITY TRAINING FOR YOUNG VOLLEYBALL PLAYERS AGED
10-13 YEARS

Аннотация. Бул макалада 10-13 жаштагы өспүрүм волейболчуларды атайын шамдагайлыка тарбиялоо. Изилдөөнүн актуалдуулугу учурдагы волейболдун чабуулда же коргонууда болобу бардык аракеттерди активдештирүүгө багытталган тез өнүгүү этабында болгондугу менен түшүндүрүлөт. Оюндагы жаңы милдеттердин пайда болушу жана эл аралык эрежелердеги улам өзгөрүүлөр менен катар волейболдогу оюнчулардын өз ара аракеттери да татаалданууда. Кыймыл аракетти ыңгайлаштыруу (координациялоо) – бул, кыймыл аракет аркылуу өнүгүүчү жөндөмдүүлүк жана окуучу канчалык мындай кыймыл аракет жөндөмдүүлүгүнө ээ болсо, анын бул багыттагы тажрыйбасы ошончолук бай болуп, кыймыл аракеттин башка формаларын өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүктөрү ошончолук чоң болот. Белгилүү болгондой, баланын кыймыл аракетке жөндөмдүүлүгү 10-13 жашында жакшы өнүгөт. Ошондуктан 6-13 жаш курагы ыңгайлаштыруу жөндөмдүүлүгүн жана шамдагайлыкты жигердүү өнүктүрүү учуру катары каралууга тийиш. **Негизги сөздөр:** волейбол, өспүрүм волейболчулар, шамдагайлык, усулдар, көнүгүүлөр, физикалык сапаттарды өнүктүрүү.

Annotation. This article is about a teenage volleyball player aged 10-13 who specializes in agility training. Isildoonyn aktualduulugu uchurdagy volleyboldun chabuulda same korgonuuda bolobu bardyk araketterdi aktivdeshtiruygo bagyttalghan tez onyguyu etabinda bolgondugu menen tyshyndyrylot. Oyundagy zhany milledetterdin paida bolushu zhana el aralyk erezhelerdegi ulam ozgeruyler menen qatar volleyboldogu oyunchulardyn oz ara araketteri da tataaldanuuda. Kyimyl araketti yngaylashtyruu (coordinationloo) – bul, kyimyl araket arkyluu onygyychy zhondemdyyluk zhana okuuchu kanchalyk myndai kyimyl araket zhondemdyylugyno ee bolso, anyn bul bagyttagy tazhryybasy oshoncholuk bai bolup, kyimyl araketin bashka formalaryn ozdeshituruygo mymkynchlyktery oshoncholuk chon bogs. Belgiluy bolgondoy, balanin kyimyl araketke zhondemdyylugy 10-13 zhashynda zhakshy onygot. Oshonduktan 6-13 zhash dried apricots yngaylashtyruu zhondemdyylugyn zhana shamdagailykty zhigerduy onykturyy uchuru katory karaluuga tiyish. Isildooe testerdi ordunan uzundukka sekiru, 3x10 meter churkoo, bir buttap turuu, atayin shamdagailykty baaloo. Therefore, the age of 6-13 should be considered a time for active development of aaptive skills and agility

Keywords: volleyball, youth volleyball players, agility, methods, exercises, development of physical qualities.

Изилдөөнүн объектиси: 10-13 жаштагы өспүрүм волейболчулардын машыгуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: 10-13 жаштагы волейболчулардын машыгууларында шамдагайлыкты өнүктүрүүнүн каражат жана ыкмалар тутуму.

Изилдөөнүн максаты: Башталгыч волейболчулардын шамдагайлыгын өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөрдүн методикасын иштеп чыгуу жана аны практикага киргизүү.

Практикалык мааниси: изилдөөнүн натыйжалары, атайын шамдагайлыкка тарбиялоо көнүгүүлөрүнүн иштелип чыккан методикасы, аларды волейбол боюнча машыктыруучуларга, дене тарбия мугалимдерине өз иштеринде колдонуу үчүн сунуштоого мүмкүндүк берет. [1].

Изилдөөнүн милдеттери.

1. Изилдөөнүн темасы боюнча педагогикалык жана усулдук адабияттарды иликтөө.
2. 10-13 жаштагы волейболчуларда шамдагайлыктын өнүгүү деңгээлин изилдөө.

3. 10-13 жаштагы волейболчулардын шамдагайлыктарын өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөрдүн методикасын иштеп чыгуу жана иштелип чыккан методиканын натыйжалуулугун эксперименталдык түрдө текшерүү.

Изилдөөнүн ыкмалары Коюлган милдетти чечүү үчүн изилдөөнүн төмөндөгү ыкмалары колдонулду:

1. Илимий-усулдук адабияттарды талдоо.
2. Педагогикалык байкоо жүргүзүү.
3. Педагогикалык эксперимент.
4. Математикалык статистиканын ыкмалары.

10-13 жаштагы волейболчуларда шамдагайлыкты өнүктүрүүгө карата көнүгүүлөрдүн эксперименталдык методикасы. Шамдагайлык – кыймыл аракетти туура жана так аткаруу жөндөмдүүлүгү (техникалык ыкмалар жана оюндун элементтери). Кайсыл техникалык ыкма болбосун ал мурдагы ыңгайлашуу байланыштарынын негизинде аткарылат. Ошондуктан волейболчунун ар кандай кыймыл аракет көндүмдөрү канчалык жогору болсо, оюндун техникасына ээ болуу жана аны колдонуу ошончолук жеңил болот. Ошондуктан шамдагайлыкка ээ болуунун негизги жолу – бул, ыңгайлашууну (координацияны) өнүктүрүүнүн жаңы, ар кандай көндүмдөрүн спортчуларга үйрөтүү болуп саналат. [7].

Волейболчунун шамдагайлыгын шарттуу түрдө бөлүп караса болот:

а) акробатикалык (коргонуу аракеттеринде, чуркоодо, ыргытууда, жыгылууда кездешет)

б). Секирүү (чабуулдагы соккуну аткарууда, тосмо коюуда, экинчи берүүнү аткарганда, топту секирип берген учурда таянычсыз өзүнүн тулку боюна ээлик кылуу жөндөмдүүлүгү).

Жогоруда айтылган шамдагайлыкты бөлүп кароону эске алуу менен атайын таасир берүүчү көнүгүүлөрдүн эки топтомун иштеп чыктык жана ал жаш волейболчуларда биз тарабынан болжолдогон шамдагайлыкты тарбиялоочу көнүгүүлөрдүн методикасынын негизин түздү.

Акробатикалык шамдагайлык

1. Топту кабыл алууну тууроо: - бир тарапка жыгылуу менен;
 - динамикалык позициядан колго-көкүрөккө-ичке жыгылуу;
 - секирүү менен бир капталга жана ийин аркылуу тоголонуу;
 - жыгылып, арка менен тоголонуу.
2. Ошол эле аракет, бирок топту кабыл алуу менен.
3. Ийин аркылуу тоголонуу (бир тарапка, баш аркылуу алдыга, артка), тоголонуудан кийин топту кабыл алуу же топту берүү.
4. Секирүү – алдыга тоголонуу-топту кабыл алуу.
5. Буттарды бөлүп олтурган абалда бурулуу менен тоголонуу –топту берүү.
6. Баштапкы старт абалынан – чуркоо, аркасына жыгылып топту кабыл алуу. 7. Ар кандай шарттарда жана багытты өзгөртүү менен ылдамдыкка чуркоо (багыт өзгөрүлгөндөн кийин топту берүү жана кабыл алуу).
8. Тоскоолдуктардан өтүү – ар бир тоскоолдуктан өткөндөн кийин тоголонуу менен топту кабыл алуу же топту берүү.
9. Тосмо коюу, 180о бурулуу – жыгылып бара жатып топту кабыл алуу.
10. Жуп болуп топту берүү. Биринчи топ өзүнө, экинчиси өнөктөшүнө жана тоголонууну аткаруу.
11. Бир оюнчу топ менен тордун жанында, экинчиси, өнөктөшүнө аркасын салып олтуруп, көмкөрөсүнөн же аркасы менен жаткан абалда алдыңкы сызыкта. Топту жерге урат, андан кийин экинчи оюнчу тез туруп, топко келип жана өнөктөшүнө топту берет. [9].

Жүргүзүлгөн педагогикалык эксперименттин маңызы эксперименталдык тутумду түзүүдө турат, ошондой эле андай шартта изилдөөнүн жүрүшүндө иштелип чыккан уюштуруучулук-усулдук материалдарды колдонуу менен жана кыймыл аракет сапатынын өнүгүүсү ортосундагы байланыштарды табууга мүмкүн болот. Педагогикалык байкоо жүргүзүүнүн жүрүшүндө контролдук жана эксперименталдык топтордун көрсөткүчтөрү салыштырылды (контролдук жана эксперименталдык топтордун мүнөздөмөлөрү жана көрсөткүчтөрү 3-главада кеңири берилди). Мындан сырткары педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө биз тарабынан иштелип чыккан программа боюнча машыккан контролдук жана эксперименталдык топтордун окуучуларынын шамдагайлык сапаттарынын өнүгүүсүнүн динамикасы жана мүнөзү аныкталды. Тесттерди тандоо изилдөөгө катышуучуларда атайын шамдагайлыктын өнүгүү деңгээлине толук мүнөздөмө берүүнүн зарылдыгы менен шартталган жана контролдук сыноонун төмөндөгү түрлөрүн камтыйт: [3].

1. Ордунан узундукка секирүү – “чапчаң” күчтү аныктоого арналган. Тест, турган абалда эки буту менен бир убакта секирип, кайра эки буту менен түшкөндөй аткарылат. Натыйжасы, секирүүгө старт алган точкадан, келип түшкөндө буттардын согончогу тийген аралыкты эсептөө менен аныкталат.

2. 3x10 метрге чуркоо – ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгүн баалоого арналат. “Стартка” командасы боюнча катышуучу топтун бир тарабында старт берилүүчү сызыктын артында даяр абалда турат. “Жөнө” командасынан кийин ал кийинки чекке чейин 10 метр чуркап келип, жарым айлампада жаткан топтун кайсыл тарабынан болбосун айланып өтөт, 10 метрди үч жолу чуркап өткөндөн кийин финишке келет. Жыйынтыгы – 3x10 метрге чуркоонун убактысы.

3. “Бир буттап туруу” тести – статистикалык тең салмактуулукту баалоо үчүн кызмат кылат. Сыналуучу окшош абалда бир буту менен турат, көтөрүлгөн экинчи бутун тизесинен бир аз бүгүлүп, мүмкүн болушунча сыртка бурулган. Ал буттун согончогу таяныч бутка тийип турат. Колдору бөйрөгүндө, башын түз кармайт. “Даярсыңбы” командасы болгондо сыналуучу көзүн жуумп, ал эми эксперимент жасоочу секундномерди иштетет. Жыйынтыгы, тең салмакты кармоонун орточо убактысынын көрсөткүчү боюнча бааланат (үч жолку аракеттен кийин).

4. Атайын шамдагайлыкты баалоо – оюнчу тосмо коюну туурайт. Андан кийин жыгылып жана 3 метр аралыктан топту 10 жолу белгиленген точкага так ыргытат. Белгиленген точка 3 метрге бийиктиктеги 0,5м. [11].

5. Топту эки колу менен төмөндөн тактыкка ыргытуу. Аткаруунун ыкмасы – дубалда бута илинип турат (бийиктиги 3м, D-1м), бутадаң үч метр аралыкка ыргытуучу белги коюлат. Сыноого катышуучу ал белгиден орун алат. Эксперимент жасоочунун белгиси боюнча ал тездик менен олтура калып, жантайган абалга келет, кайра туруп өнөктөшү берген топту дубалдагы бутага тийгизүү аракети менен ыргытат.

6. Тактыкка берүү. Тести жүргүзүүнүн ыкмасы – оюнчу маңдайындагы сызыктан орун алып, 1-6-5 аймагына бардык аракеттери менен берүүнү аткарат. Ар бир аймакка 10 жолудан ыргытат. Белгиленген аймакка так түшкөн ыргытуулар эсептелинет.

7. Аянттын бир тарабынын периметри боюнча сааттын жебесине каршы шамдагайлыкка чуркоо – волейбол топтору чабуулга өтүүчү сызыкта жатат – бирөө ортоңку сызыкта, калган экөө каптал сызыктан 1 метр аралыкта. Эки тоскоолдук тордун алдындагы 2-3 жана 3-4 аймактардын ортосунда перпендикулярдуу турат. Биринчи аймактан старт: олтуруп; алдыга тоголонуу, топко чейин чуркоо; топту алып, чуркап бара жатып эки колу менен тор арпкылуу ыргытуу, тоскоолдуктун алдынан сойлоп өтүү, экинчи топту колго алгандан кийин сыноонун башындагыдай аракеттер аткарылат. Үчүнчү топту тор аркылуу ыргыткандан кийин – маңдайдагы сызыкка чейин аркасы менен чуркап, финишке келүү.

Секирүү шамдагайлыгы.

1. Жип менен секирүү.
2. Тулку бойду улам буруп, ар кандай буюмдар аркылуу секирүү.
3. Комбинация – алдыга тоголонуу, тулку бойду улам буруу менен тоскоолдуктар аркылуу секирүү.
4. Таянычсыз абалда техникалык ыкмаларды тууроо менен жогору секирүү.
5. Чабуулдагы сокку урууну тууроо, 90о , 180о бурулгандан кийин тосмо коюу.
6. Оюндагы ыкмаларды тууроо менен тоскоолдуктар аркылуу бир канча жолу секирүү.
7. Ыргытылган топту секирип кабыл алып, жерге түшкөндөн кийин тоскоолдуктар аркылуу секирүү.
8. Ар кандай бийиктикте топту жипке айлантуу, кайра секирүү. Жогоруда айтылган көнүгүүлөрдү колдонуунун таасир берүүчү жана натыйжалуулугунун мүнөзүн иликтеп келип, биз машыгуу сабактарында волейболчуларга 2 топтомдон турган 4-5 көнүгүүнү аткарууну сунуштадык [2].

Шамдагайлыкты өнүктүрүүгө атайын таасир берүүчү бул көнүгүүлөр даярдык учурунда жумасына эки жолу колдонууду. Шамдагайлыкка карата машыгууларда окшош көнүгүүлөр спортчулардын психикасына таасир тийгизбесин деп ар кандай көнүгүүлөр колдонулду. Көнүгүүлөрдү аткаруудагы ар түрдүүлүк көңүл коштукка жол бербейт. Педагогикалык эксперименттин натыйжалары.

Шамдагайлык, волейболчулардын башка дене тарбия сапаттарынын ичинен өзгөчө орунду ээлейт. Биринчиден, ылдамдыкты өнүктүрүүнүн жогорку деңгээли - оюндун техникасын сапаттуу өздөштүрүүнүн жана жакшыртуунун чечүүчү шарты, экинчиден, шамдагай спортчу мелдештердеги бат алмашылып турган кырдаалдарга тез ыңгайлаша алат жана оюнду жүргүзүүнүн натыйжалуу каражатын тандап алат. Биздин изилдөөдө спортчунун шамдагайлыгы техникалык ыкманы аткаргандан кийин топту так берүү, ордунан узундукка секирүү, 3x10 аралыкка чуркоо жана тоскоолдуктардан өтүп чуркоо жөндөмдүүлүктөрүнүн негизинде бааланды. Эксперимент учурунда, ага катышкан балдардын техникалык ыкманы аткаргандан кийинки топту так берүүлөрү кыйла жакшырды, бирок мындай өзгөрүүлөр контролдук жана эксперименталдык топтордо бирдей болгон жок. Топту эки колу менен төмөндөн берүүдөн кийин топту берүүнүн тактыгынын баштапкы контролдук сыноосу, төмөндөн түз берүү жана топту эки кол менен жогорудан берүү, 1-таблицада орчундуу айырмачылыктар жок.[2].

1-таблица

Педагогикалык эксперименттин башталышында контролдук жана эксперименталдык топтордун волейболдун элементтеринин техникаларына ээлик кылууларын тесирлөөнүн натыйжалары (M + m)

Көрсөткүчтөр	Топ		Айырма чылык	Айырмачылыктардын ишенимдүүлүгү	
	К	Э		t	P
Эки кол менен төмөндөн дубалга берүү	7,56-0,6	9,01-0,4	1,45	2,01	<0,05
Тактыкка жогорудан түз берүү	0,50	1,00	0,5	1,00	<0,05
3 метрден тактыкка эки кол менен жогорудан берүү	3,72±0,2	4,45±0,3	0,73	2,02	<0,05

Педагогикалык эксперимент аяктагандан кийин статистикалык ишенимдүүлөр аныкталды (p <0,05-0.01) контролдук топтун кыздарынын изилденген көрсөткүчтөрүн ашуу.

2-таблицы.

Педагогикалык эксперименттин аягында контролдук жана эксперименталдык топтордун волейболдун элементтерине ээ болуу техникаларын тесирлөөнүн жыйынтыктары (M + m)

Көрсөткүчтөр	Топ		Айырмачылык	Айырмачылыктардын ишенимдүүлүгү	
	К	Э		t	P
Эки кол менен төмөндөн дубалга берүү	23,2 +1,6	36,1+1,1	12,90	6,64	<0,001
Тактыкка жогорудан түз берүү	5,64+0,4	7,64+0,3	2,00	4,00	<0,001
3 метрден тактыкка эки кол менен жогорудан берүү	5,08+0,3	7,97+0,3	2,89	6,81	<0,001

Кезектеги графикалык сүрөттөрдө мындан да кеңири караса болот.

Ордунан узундукка секирүүнүн орточо маалыматы боюнча контролдук жана эксперименталдык топтордун ортосунда ишенимдүү айырмачылыктар байкалган жок деп айтсак болот ($t= 1,1$; $p>0,05$). Изилдөөнүн аягында контролдук топто ордунан узундукка секирүүнүн орточо жыйынтыгы 16,89см., ал эми эксперименталдык топто 22,9см., демек бул 37айырмачылык жок дегенди билдирет 11,2% ($t= 5,77$; p

3-таблица.

Көрсөткүчтөр		Топтор		Айырмач	t	Ишеним
		К	Э			
Ордунан узундукка секирүү(см)	чейин	150,59±2,18	153,5±1,5	2,91	1,1	$p>0,05$
	кийин	167,48±1,95	176,4±1,4	8,92	3,95	$P<0,001$
“Чуркоо” 3x10 (сек)	чейин	9,33+0,05	9,22+0,03	0,11	1,89	$p>0,05$
	кийин	9,05+0,03	8,78+0,02	0,27	7,49	$P<0,001$
Бир буттап тууру	чейин	8,36+0,05	8,45+0,04	0,09	1,4	$p>0,05$
	кийин	9,58+0,13	10,15+0,13	0,57	3,8	$P<0,001$
Тоскоолдуктар менен чуркоо	чейин	19,7+0,06	18,40+0,08	1,3	2,56	$p>0,05$
	кийин	17,27+0,03	15,2+0,03	2,07	3,11	$P<0,001$

Биринчи колонкада – контролдук жана эксперименталдык топтордун эксперименттин башында жана аягында өткөн контролдук сыноолорунун аталыштары. Мындан сырткары биздин изилдөөнүн башталышына чейин жана практикада атайын каражат колдонулгандан кийин контролдук жана эксперименталдык топтордун орточо көрсөткүчтөрүн жана мүмкүн болгон стандарттык четтөөлөрүн көрсө болот. Изилдөөнүн башталышындагы контролдук жана эксперименталдык топтордун маалыматтары

айырмачылыктардын ишенимсиздигин тастыктап турат. Кененирээк кезектеги графикалык сүрөттөрдөн карасак болот.

Корутунду. Изилдөөдөн алынган маалыматтардын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүн болду:

1. Кайсыл техникалык ыкма аткарылбасын мурдагы ыңгайлашуу байланыштарына негизделет. Волейболчуда ар кандай кыймыл аракет көндөмдөрү канчалык көп болсо, оюндун техникасына ээ болуу жана аны оюндагы өзгөрүлүп турган кырдаалдарда колдонуу ошончолук ийгиликтүү болот. Ошондуктан шамдагайлыкты өнүктүрүүнүн негизги жолу – бул, спортчуларды ыңгайлашууну өнүктүрүүнүн улам жаңы, ар кандай көндүмдөрү жана жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болууга шарт түзүү.

2. Биз тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй волейболчулардын машыгууларында катуу тартиптеги регламент боюнча ар тараптуу атайын көнүгүүлөрдү колдонуу шамдагайлыкты өнүктүрүүдө оң таасирин тийгизет.

3. 10-13 жаштагы балдардын шамдагайлыгын өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөрдүн биз тарабынан иштелип чыккан методикасы эксперименталдык текшерүүнүн жүрүшүндө өзүнүн натыйжалуулугун көрсөтү жана практикалык иште кеңири колдонууга сунушталышы мүмкүн.

Адабияттар:

1. Арыкова Ч.Н., Асанов К.Б., Догочиев С.К. Методика совершенствования взрывной силы занимающихся в секции по волейболу // Эл агартуу .-Б., 2024 - № 1-С.52-57
2. Арыкова Ч.Н. Кулик К.В. Тактические взаимодействия баскетболистов в нападении на этапе совершенствования. // Эл агартуу.-Б., 2024г -№ 2, С. 75-83,
3. Арыкова Ч.Н, Федотова В.С., Догочиев С.К.- ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА 3х3 STREETBASKET// Эл агартуу -№ 2024/2, С.69-74.
4. Арыкова Ч.Н.//“Механизмы потенциала здоровья школьников этническими играми кыргызов” Вестник ФКиС, 2017г. стр. 93-96. №3 (21).
5. Арыкова Ч.Н. //“Механизмы потенциала здоровья школьников этническими играми кыргызов” КТУ, “Манас” 2017г.
6. Актуальные вопросы и проблемы современного образования в Кыргызстане. Материалы научно-практической конференции. Бишкек-2019г.// “эффективность применяемых систем в нападении в мужских волейбольных командах КР” стр. 104-107.
7. Арыкова Ч.Н. // Современные комбинации в нападении в мужских волейбольных командах КР» Вестник КГАФК и С 27 октября №1 2020 (26) стр.51-55.//« Эффективность применяемых систем в нападении в мужских волейбольных командах КР» Вестник КГАФК и С № 1 2020 (26) стр.104-107.
8. Арыкова Ч.Н. Международной научной конференции « Современные проблемы теории и практики физической культуры и спорта и духовно - нравственного воспитания молодежи» посвященный 65 – летию КГАФКиС. “Роль связующего игрока в современном волейболе» Вестник КГАФК и С 27 октября 2021г.№2/21(28), стр.37-41.
9. Арыкова Ч.Н. //Форуме, посвященный современным проблемам физического воспитания учащейся молодежи в свете реализации Указа Президента Кыргызской Республики « О духовно – нравственном развитии и физическом воспитании личности) 5-10. апреля 2021г.статья «Формирование у школьников устойчивой мотивации на уроках физической культуры.
11. Джанузаков К.Ч.Илимий изилдөөнүн негиздери жана спортто колдонулуучу методдору.Окуу куралы,-КББАнын “Билим” басма борбору Спорт.2023.
12. Догочиев С.К., Не-Пей-Пиво, Арыкова Ч.Н. Пляжный волейбол в Кыргызстане и перспективы его развития//
13. Индивидуальная подготовка в спортивных играх на примере баскетбола и волейбола /ГубаВ.П.Родин А.В. Издательство Спорт 2023
14. Мамытов А.М., Джанузаков К.Ч. Дене маданияты теориясы. Жалпы негиздери: окуу куралы:-Б:2019-168 б.

МЕТОДИКА ЖАНА ТАЖРЫЙБА
МЕТОДОЛОГИЯ И ОПЫТ
METHODOLOGY AND EXPERIENCE

Токтобекова А. О.

Борбордук Азиядагы эл аралык университети

**ҮЙ-БҮЛӨ – ТАРБИЯНЫН БАШАТЫ ЖАНА ӨЗӨГҮ, АТА-ЭНЕ ЖАНА
КООМЧУЛУК МЕНЕН ЖИГЕРДҮҮ ИШТӨӨ**

Токтобекова А. О.

Международный Университет Центральной Азии

**СЕМЬЯ — ОСНОВА И ИСТОКИ ВОСПИТАНИЯ, АКТИВНАЯ РАБОТА С
РОДИТЕЛЯМИ И ОБЩЕСТВОМ**

Toktobekova A. O.

International University of Central Asia

**FAMILY AS THE SOURCE AND FOUNDATION OF UPBRINGING: ACTIVE
COOPERATION WITH PARENTS AND SOCIETY**

Аннотация: Макалада үй-бүлөнүн тарбиядагы орду жана мааниси, ата-энелер менен коомчулуктун биргелешкен ишмердүүлүгүнүн тарбия процессине тийгизген таасири илимий-педагогикалык негизде талданат. Үй-бүлө – баланын инсандык калыптанышындагы биринчи жана эң маанилүү чөйрө экендиги белгиленип, ата-эненин жүрүм-туруму, үй-бүлөлүк баалуулуктар жана руханий маданият тарбиянын өзөгүн түзөрү көрсөтүлөт. Ошондой эле мектеп, ата-эне жана коом ортосундагы өнөктөштүк мамиленин тарбиядагы натыйжалуулугу каралат. Изилдөөдө ата-энелер менен жигердүү иштөө жолдору, коомчулук менен кызматташуу механизмдери жана үй-бүлөлүк баалуулуктарды сактоонун актуалдуу маселелери баяндалат. Изилдөөнүн жыйынтыгында үй-бүлө, ата-эне жана коом бирдиктүү иш алып барганда гана гармониялуу, жоопкерчиликтүү жана руханий жактан бай муун тарбияланары белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө, тарбия, ата-эне, коомчулук, баалуулук, өнөктөштүк, руханий тарбия.

Аннотация. В статье рассматривается роль и значение семьи в процессе воспитания, а также влияние активного взаимодействия родителей и общества на формирование личности ребёнка. Семья определяется как первая и основная среда социализации, где закладываются основы нравственности, духовности и культуры поведения. Особое внимание уделено анализу воспитательных функций семьи, форм сотрудничества между

школой, родителями и обществом. В работе обозначены пути активного взаимодействия с родителями, механизмы партнёрства с сообществом и актуальные вопросы сохранения семейных ценностей. По результатам исследования подчёркивается, что гармоничное, ответственное и духовно богатое поколение может быть воспитано только при тесном сотрудничестве семьи, родителей и общества.

Ключевые слова: семья, воспитание, родители, общество, ценности, партнёрство, духовное воспитание.

Abstract: The article examines the role and significance of the family in the educational and upbringing process, as well as the impact of active cooperation between parents and society on the formation of a child's personality. The family is defined as the primary and most influential environment of socialization, where the foundations of morality, spirituality, and cultural behavior are formed. Special attention is given to the analysis of the family's educational functions, forms of collaboration between schools, parents, and the community. The paper highlights effective ways of engaging parents, mechanisms of community partnership, and the importance of preserving family values. The study concludes that a harmonious, responsible, and spiritually rich generation can be raised only through close cooperation between the family, parents, and society.

Keywords: family, upbringing, parents, society, values, partnership, spiritual education.

Киришүү. Үй-бүлө — коомдун эң кичине, бирок эң маанилүү тарбиялык чөйрөсү. Ар бир инсан биринчи жолу жүрүм-турум, баалуулук, сүйүү жана жоопкерчилик сыяктуу сапаттарды үй-бүлөдө үйрөнөт. Ошондуктан үй-бүлө коомдун руханий, адептик жана маданий баалуулуктарын муундан муунга өткөрүп берүүчү негизги институт болуп саналат.

Бүгүнкү глобалдашуу доорунда балдардын аң-сезимине тышкы маданий агымдар күчтүү таасир тийгизүүдө. Мындай шартта ата-эненин тарбиялык ролу менен коомчулуктун колдоосу өзгөчө мааниге ээ [1, 55-бет]. Ошондуктан үй-бүлө, ата-эне жана коом биргелешип иш алып барганда гана тарбиянын максаты ишке ашат.

Негизги текст. Билим берүү системасында ата-энелердин катышуусу бардык балдардын билим алуу натыйжаларын жакшыртууда өзгөчө мааниге ээ. Ата-эненин иш-чараларга болгон салымы мектептин ар түрдүү билим берүү максаттарына жетишүүсүнө чоң жардам берет деп эсептелет. Билим берүү жана үйрөнүү процесси негизинен мектеп жана класс чөйрөсүндө жүрөт деп эсептелгени менен, окуу программасы аркылуу алынган билимдин жана көндүмдөрдүн колдонуу чөйрөсү бир гана мектеп менен чектелбейт. Үй-бүлө чөйрөсү да окуу процессин колдогон, билимди бышыктоочу жана маданий жагынан байытуучу маанилүү аянт болуп саналат. Башкача айтканда, үй-бүлө баланын билим алуу тажрыйбасын тереңдеткен жана өнүктүргөн маанилүү тарбиялык чөйрө катары каралат [2].

1. *Үй-бүлө – тарбиянын башаты жана өзөгү.* Үй-бүлө – баланын инсандык калыптанышындагы эң биринчи жана эң таасирдүү чөйрө. Ата-эненин жүрүм-туруму, сүйлөө маданияты, бири-бирине болгон мамилеси – баары бала үчүн үлгү болуп саналат. Элдик педагогикада «Эне сүтү менен сиңген, ата тарбиясы менен бекемделген» деген түшүнүк бекеринен айтылган эмес.

Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодексинде үй-бүлөнүн коомдогу орду жана ага карата мамлекеттик мамиле төмөнкүчө аныкталат: “Үй-бүлө — коомдун негизи. Үй-бүлө, аталык, энелик, балалык — бүткүл коомдун камкордугунун жана айрыкча мыйзамдык коргоонун жүйөсү. Мамлекет жарандарды үй-бүлөлүк турмушка, жубайлыкка, аталыкка жана энеликке даярдоону камсыз кылат. Мамлекет жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдарды багууну, тарбиялоону, окутууну камсыз кылат. Үй-бүлө мыйзамдары үй-бүлөнү чыңдоо, үй-бүлө мамилелеринде сый-урмат, өз ара жардамдашуу сезимдеринде куруу жана үй-бүлөнүн алдындагы анын бардык мүчөлөрүнүн жооптуулугунун, кимдир-бирөөнүн үй-бүлөнүн ишине оюна келгендей кийлигишүүсүнө жол бербөөнүн, үй-бүлө мүчөлөрүнүн өз укуктарын тоскоолдуксуз жүзөгө ашыруусун камсыз кылуунун, бул укуктарда сот аркылуу коргоо мүмкүнчүлүгүнүн жана үй-бүлө мамилелериндеги гендердик тендиктин зарылдыгынан улам келип чыгат” [3, 2-4-бет].

Демек, КР Үй-бүлө кодексинде көрсөтүлгөндөй, үй-бүлө - коомдун негизги ячейкасы катары мамлекет тарабынан корголуп, анын ичиндеги мамилелер сый-урмат жана жоопкерчилик негизинде курулушу зарыл. Мындай мыйзамдык негиздер үй-бүлө тарбиясынын өзөгүн түзгөн принциптер менен айкалышат. Башкача айтканда, сүйүү жана боорукердик, жоопкерчилик жана урмат-сый, эмгек тарбиясы жана руханий баалуулуктар үй-бүлөнүн бекемдигин камсыздап, ар бир мүчөнүн адамдык жана моралдык сапаттарын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Ушул принциптер аркылуу үй-бүлө коомдун руханий жана маданий туруктуулугунун башаты болуп калыптанат.

2. *Ата-эне менен жигердүү иштөө – тарбиянын ийгилигинин негизи.* Балдардын билим алуу процессине ата-эненин катышуусу эң алгач балага сүйлөөнү үйрөтүүдөн башталат. Атүгүл эне боорунда жаткан учурда эле ата-эне төрөлө элек балдары менен сүйлөшүшөт, ал эми бала төрөлгөндө үй-бүлө мүчөлөрү ага сүйлөп, жооп кайтарууга аракет кылышат. Расмий мектеп чөйрөсүнө чейин эле бала тилди ата-энесинен үйрөнөт. Ата-эне — баланын кең жана белгисиз дүйнөдөгү алгачкы жол көрсөтүүчүсү болуп саналат. Алар

баланын сөздөрдүн маанисин түшүнүүсүнө жана алар аркылуу өз оюн билдирүүгө үйрөтүүчү биринчи устаты болуп эсептелет [4, 7-бет]. Ошондой эле ата-эне — жазуу тилинин табышмагын чечүүгө үйрөткөн алгачкы мугалим.

Билим алуу үйдө үй-бүлөнүн катышуусу аркылуу башталат, бирок бала мектепке баргандан кийин да бул катышуунун улантылышы өтө маанилүү. Билим — бул бардык доорлордо жана бардык жерлерде жарактуу болгон валюта [5, 3-бет].

Чынында, үй-бүлө, мектеп жана коом ортосундагы байланыш жаңы түшүнүк эмес. Мурда балдардын билими көбүнчө үй шартында, жашоого даярдоо жана үй-бүлөлүк чарбачылыкты жүргүзүүгө жардам берүү аркылуу берилчү. Бирок коом татаалдашкан сайын билим берүү системалашып, бул функция үйдөн чыгып, класстарга жана акыры мектептерге көчкөн.

Натыйжада үй-бүлө, мектеп жана коом сыяктуу баланын өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген үч институттун ортосунда ишке ашырыла баштаган [6]. Бирок азыркы социалдык, экономикалык, демографиялык жана маданий өзгөрүүлөр билим берүү — бул үй-бүлө, мектеп жана коом биргелешип ишке ашыра турган жалпы аракет экенин көрсөттү. Мугалим үй-бүлөнүн билим берүү процессине катышуусун негизинен эки чөйрөдө — мектеп жана үй шартында — аныктайт. Арийне, үй шартындагы ата-эненин катышуусу билим берүү процессинин маанилүү жана ажырагыс бөлүгү катары кабыл алынган менен, мугалимдер ата-энелердин үйдөгү катышуусунун оң жактарын гана эмес, айрым учурда тоскоолдук же терс жагдайларды да белгилешет (мисалы, туура эмес маалымат берүү, мектепте алынган билимдердин үйдө түшүнүк жаңылыштыгына айланышы ж.б.) [7, 81-бет].

«Ата-эненин катышуусу» түшүнүгү ата-энелердин мектептин иш-чараларына катышып, өздөрүнүн жоопкерчиликтерин аткаруу (мисалы, ата-эне жана мугалим жолугушуулары) аркылуу балдарынын билим алуусун колдоону билдирет. Ошондой эле үй-бүлөлөр балдарынын мектептеги ийгилигин өнүктүрүү үчүн кызыктуу жана колдоочу шарттарды түзүүгө да жооптуу болушат. Алар балдарына үлгү көрсөтүү (мисалы, ырахат үчүн китеп окуу), үй тапшырмаларын көзөмөлдөө жана үй шартында окутуу аркылуу катышуусун активдештире алышат [8].

Баланы тарбиялоодо адептүүлүк менен адеп-ахлактын айырмачылыгы маанилүү. Адептүүлүк — бул баланын үй-бүлөдө жана коомдо жүрүм-турум нормаларына ылайык мамиле кылышы адамдык сапаттарын чагылдырат. Ал эми адеп-ахлак — кеңири түшүнүк, коомдун жана мамлекеттин идеалдарына ылайык адамдын коомдогу жүрүм-турумун багыттайт. Адеп-ахлак тарбиясы үй-бүлөдө ата-эненин максаттуу аракеттери, моралдык-психологиялык климат жана адептүүлүккө негизделген үй-бүлөлүк иштер аркылуу калыптанат.

Ошентип, үй-бүлөдө баланы тарбиялоодо адептүүлүк касиеттерин гана эмес, адеп-ахлактык талаптарды да баяндоо жана мисалдар аркылуу түшүндүрүү, ой жүгүртүүсүн кеңейтүүгө жардам берет, аң-сезимдүү, коомго жоопкерчиликтүү инсандын өсүшүн камсыздайт [4, 79-бет].

Үй-бүлөнүн билим берүү процессине катышуусу тууралуу илимий адабияттарда бул түшүнүктүн аныктамасында бир пикирге келбестиктер бар. Көптөгөн изилдөөчүлөр үй-бүлөнүн катышуусун ар кандай жолдор менен аныкташкан, бирок ата-энелердин өздөрүн билим берүү процессине кантип аралаштыра алары боюнча ар түрдүү түшүнүктөр сакталып келет.

Үй-бүлөнүн катышуусу мектеп менен үй-бүлөнүн ортосундагы өнөктөштүк катары да аныкталат. Бул аныктама боюнча, мектеп да, үй-бүлө да балдардын билим алуудагы жалпы максаттарына жоопкерчилик тартышат. Үй-бүлөнүн катышуусу ата-энелердин балдарынын билимине жоопкерчилик алуусун билдирет жана бул жоопкерчилик ар кандай жолдор менен ишке ашат: ыктыярдуу түрдө мектеп иш-чараларына катышуу, мектепке барып туруу, үй тапшырмаларына жана иш-чараларга жардам берүү аркылуу баланын үй шартында билим алуусун колдоо ж.б. Демек үй-бүлөнүн катышуусу — бул баланын билим алуу жолуна ата-энелердин же камкорчулардын жасаган салымы.

Үй-бүлөнүн катышуусунун башка бир аспектиси — ата-энелердин балдарынын окуу процессине жана билим алуу тажрыйбасына катышуусу, ошондой эле мектептен тышкаркы академиялык ийгиликти жакшыртууга багытталган иш-чараларга активдүү катышуусу болуп саналат. Мектеп, бала бакча же башка билим берүү мекемелери үй-бүлө менен тыгыз байланышта болгондо гана тарбия системасы толук иштейт [4, 8]. Ата-энелер менен жигердүү иштөө төмөнкү багыттар аркылуу жүзөгө ашат:

1. *Педагогикалык агартуу иштери* – ата-энелерге тарбиянын психологиялык жана педагогикалык негиздерин түшүндүрүү, семинар-тренингдер уюштуруу;

2. *Жеке консультациялар жана ата-энелер жыйындары* – ар бир баланын өзгөчөлүгүнө жараша жардам көрсөтүү;

3. *Орто иш-чаралар* – ата-энелерди класстык, мектептик иш-чараларга тартуу (спорттук мелдеш, чыгармачыл кечелер, тарбия сааттары ж.б.);

4. *Психологиялык колдоо* – ата-энелерге баланын өнүгүүсүнө байланыштуу кеңеш берүү жана эмоционалдык жардам көрсөтүү.

Ата-энелердин тарбиядагы активдүүлүгү – баланын мектептеги ийгилигине, коомдогу жүрүм-турумуна жана социалдык адаптациясына түздөн-түз таасир этет [1, 7].

3. *Коомчулук менен өнөктөш иштөө.* Үй-бүлө жана мектеп жалгыз иш алып бара албайт. Тарбия ишинде коомчулук, жергиликтүү бийлик органдары, маданий жана диний уюмдар, бейөкмөт уюмдар биргелешип аракеттениши зарыл [9].

1. *Коомчулуктун ролу.* Коомчулук балдарды тарбиялоодо колдоочу жана баалуулуктарды бекемдөөчү күч болуп саналат. Мисалы, коомдук уюмдар уюштурган иш-чаралар балдар менен ата-энелерге социалдык мааниси бар тажрыйба берет. “Үй-бүлө күнү”, “Жакшы ата-эне” сыяктуу долбоорлор аркылуу үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы байланыш күчөйт, ата-энелердин тарбиядагы жоопкерчилиги жогорулайт. Бул иш-чаралар ошондой эле коомдо позитивдүү үй-бүлөлүк баалуулуктарды жайылтууга өбөлгө түзөт.

2. *Массалык маалымат каражаттары жана социалдык тармактар.* Бүгүнкү күндө маалымат каражаттары жана социалдык тармактар үй-бүлөлүк баалуулуктарды жайылтууда маанилүү курал болуп саналат. Телевидение, радио, гезит-журналдар жана онлайн платформалар аркылуу ата-энелерге тарбия, бала психологиясы, үй-бүлөлүк мамиле жана социалдык жоопкерчилик боюнча маалымат берүү натыйжалуу. Мисалы, атайын программалар, видеороликтер, блог-посттор жана вебинарлар үй-бүлөлөрдүн билим деңгээлин көтөрүп, социалдык тажрыйбаны арттыра алат.

3. *Кеңеш берүү борборлору.* Жаш үй-бүлөлөргө адистештирилген кеңеш берүү борборлорун түзүү да өтө маанилүү. Бул борборлор ата-энелерге бала тарбиялоо, психологиялык колдоо көрсөтүү, конфликттерди чечүү жана социалдык көндүмдөрдү

үйрөтүү жаатында жардам бере алат. Ошондой эле үй-бүлөлүк көйгөйлөрдү эрте этапта аныктап, алдын алуу чараларын көрүүгө шарт түзөт.

4. *Коомчулук менен биргелешкен аракеттин пайдасы.* Коомчулук, мамлекеттик жана бейөкмөт уюмдардын катышуусу үй-бүлөлүк тарбиянын сапатын жогорулатат. Бул иш-чаралар социалдык жоопкерчиликти күчөтүп, балдарды коомдук баалуулуктарга үйрөтөт. Мындан тышкары, балдардын социалдык чөйрөгө интеграциясы жакшыртылып, алардын лидерлик сапаттары, коллективдештирүү жөндөмү жана маданий аң-сезими өнүгөт.

Жыйынтыктап айтканда, үй-бүлө жана мектеп жалгыз аракеттенсе гана тарбиянын сапатын толук камсыздай албайт. Коомчулук менен биргелешкен иштер ата-энелердин жоопкерчилигин күчөтөт, балдардын социалдык көндүмдөрүн өнүктүрөт жана жалпы коомчулукта үй-бүлөлүк баалуулуктардын ордун бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

Корутунду. Үй-бүлө — тарбиянын башаты жана адамдык нарктын өзөгү болуп эсептелет. Ал баланын инсан катары калыптанышында, анын руханий, моралдык жана маданий баалуулуктарын өздөштүрүүсүндө негизги ролду ойнойт. Эне-баланын, ата-баланын мамилеси, үй-бүлөлүк жылуулук жана сүйүү — коомдогу тынчтыкты, гармонияны жана руханий туруктуулукту сактоонун негизи болуп саналат. Баланын дүйнө таанымы, адамга болгон мамилеси, жоопкерчилик жана эмпатия сезими биринчи кезекте үй-бүлөдө калыптанат.

Ошондуктан үй-бүлө тарбиясынын натыйжалуу болушу үчүн ата-энелердин тарбия маданиятын жогорулатууга өзгөчө көңүл буруу зарыл. Бул деген үй-бүлөнүн ички атмосферасында баланын өнүгүүсүнө ылайыктуу шарттарды түзүү, анын руханий жана интеллектуалдык өнүгүүсүнө көмөк көрсөтүү дегенди билдирет. Ата-энелердин билим деңгээли жана тарбиялоо ыкмалары баланын психологиялык абалына түздөн-түз таасир этет. Мындан улам ар бир үй-бүлөдө тарбия маданиятын жогорулатуу, заманбап педагогикалык тажрыйбаларды үй-бүлөдө колдонууну арттыруу өтө маанилүү. Ошондой эле, ата-энелер менен педагогдордун үзгүлтүксүз жана тыгыз байланышта болушу — баланын социалдык жана интеллектуалдык өнүгүүсү үчүн маанилүү. Мектеп менен үй-бүлөнүн биргелешкен аракеттери балага туруктуу жана комплекстүү тарбия берүүдө натыйжалуу болуп саналат. Педагогдор үй-бүлөгө бала тууралуу кеңеш берип, психологиялык колдоо көрсөтүү менен, ата-энелер болсо үйдө алынган билимдерди бекемдеп, баалуулуктарды калыптандырууда активдүү катышат.

Мындан тышкары, коомчулуктун үй-бүлөлүк институтту колдоосу заманбап Кыргызстанда өзгөчө мааниге ээ. Коомдук уюмдар, жергиликтүү бийлик органдары, бейөкмөт жана маданий уюмдар үй-бүлөгө психологиялык, социалдык жана моралдык колдоо көрсөтүү аркылуу анын статусун жогорулатышы керек. Коомчулуктун катышуусу үй-бүлөнүн социалдык ролун бекемдейт, балдардын баалуулуктарды өздөштүрүшүнө өбөлгө түзөт жана коомдо тарбиялык мааниси бар позитивдүү маданиятты жайылтат.

Жыйынтыктап айтканда, үй-бүлө, ата-эне жана коом бирдиктүү аракеттенгенде гана өнүккөн, ыймандуу, жоопкерчиликтүү жана коомдук баалуулуктарды өздөштүргөн муун тарбияланат. Ар бир үй-бүлө тарбия маданиятын жогорулатып, ата-энелер менен педагогдордун үзгүлтүксүз байланышын камсыз кылып, коомчулуктун колдоосу менен үй-бүлөлүк институтту бекемдесе, бул Кыргызстанда туруктуу, гармониялуу жана прогрессивдүү коомду түзүүнүн негизги шарты болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Vertel A. The Role of the Family in the Education and Upbringing of Children / A. Vertel, V. Korolenko, O. Shapovalova, T. Bereziuk // *Cadernos de Educação Tecnologia e Sociedade*. – 2024. – Т. 17, спец. вып. 1. – С. 54–64
2. Robinson K. The Broken Compass: Parental Involvement with Children's Education // K. Robinson, A. L. Harris / Cambridge: Harvard University Press. – 2014. – 320 p.
3. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси. – Бишкек: 30.08.2003. – №201.
4. Касымов Т. Үй-бүлөдөгү мектепке чейинки бала тарбиясы: Педагогикалык окуу жайлардын окутуучулары, студенттери жана ата-энелер үчүн колдонмо / Т. Касымов, К. Миталипов. – Бишкек, 2010. – 148 б.
5. Roostin E. Family Influence on the Development of Children // *Journal of Elementary Education*. – 2018. – Vol. 2, №1 (February). – P. 1-12
6. Elsayed W. Building a better society: The vital role of family's social values in creating a culture of giving in young children's minds // *Heliyon* // W. Elsayed / 2024. – Vol. 10, №7. – Article e 29208. – DOI 10.1016/j.heliyon. 2024.e29208. – Licence CC BY 4.0.
7. Lawson M. A. School-family relations in context: Parent and teacher perceptions of parent involvement // M. A. Lawson / *Urban Education*. – 2003. – Vol. 38, №1. – P. 77–133
8. Cotton K. Parent involvement in education // K. Cotton, K. R. Wikelund // *School Improvement Research Series*. – 1989. – Vol. 6, №3. – P. 17–23.
9. Шульга Н. В. Социальное партнёрство в образовании: историко-педагогический аспект // Н. В. Шульга / *Народное образование*. – 2019. – DOI: 10.20323/1810-4243-2019-0-0-0.

УДК: 81'38 (575.2) (04)

Осмонова Н.Ы.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

**ТИЛДЕГИ СТИЛИСТИКАЛЫК КАТАЛАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА
АЛАРДЫ ЖОЮУНУН ЖОЛДОРУ**

Осмонова Н.Ы.

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОШИБОК В ЯЗЫКЕ И ПУТИ ИХ
УСТРАНЕНИЯ**

Osmonova N.Y.

Zhusup Balasagyn Kyrgyz National University

**THE EMERGENCE OF STYLISTIC ERRORS IN LANGUAGE AND WAYS TO
ELIMINATE THEM**

Аннотация: Макалада тилдеги стилистикалык каталардын пайда болуу себептери, алардын табияты жана жоюунун жолдору талдоого алынды. Стилистикалык ката – бул сүйлөө же жазуу процессинде ойду кыска, так, түшүнүктүү кылып туюндура албоо, контекстке же адабий тилдин нормасына ылайык келбеген тил каражаттарын колдонуу, ошондой эле стилистикалык нормаларды сактабаган учурда жаралуучу көрүнүш катары каралат. Макалада түрдүү стилистикалык каталардын классификациясы берилип, алардын келип чыгышына таасир этүүчү лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлор белгиленди. Жазуу жана оозеки сүйлөө маданиятынын деңгээли, тилдик компетенция, эмоциялык абал жана коммуникациялык кырдаал сыяктуу шарттар стилистикалык катага кандайча алып келери көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн натыйжасында каталарды жоюу жана алдын алуу боюнча бир катар – тилдик сезимди өнүктүрүү, адабий тил нормаларын терең өздөштүрүү, стилистикалык талдоо жүргүзүү жана текстти редакциялоо көндүмдөрүн калыптандыруу, кыргыз тилин санарип дооруна ылайыкташтыруу сыяктуу практикалык иштер сунушталды.

Түйүндүү сөздөр: *тилдик ката, стилистикалык ката, адабий тилдин нормасы, мите сөздөр, тилдик сезимталдык.*

Аннотация. В статье анализируются причины возникновения стилистических ошибок в языке, их сущность и пути устранения. Стилистической ошибкой считается явление, возникающее, когда мысль не выражена кратко, ясно и чётко в процессе устной или письменной речи, когда используются языковые средства, не соответствующие контексту или нормам литературного языка. В статье представлена классификация различных стилистических ошибок и определены лингвистические и

экстралингвистические факторы, влияющие на их возникновение. Показано, как уровень культуры устной и письменной речи, языковая компетенция, эмоциональное состояние и коммуникативная ситуация способствуют возникновению подобных ошибок. По результатам исследования предложен ряд практических мер по их устранению и предупреждению: развитие языкового чутья, глубокое усвоение норм литературного языка, проведение стилистического анализа, формирование навыков редактирования текста, а также адаптация кыргызского языка к условиям цифровой эпохи.

Ключевые слова: *стилистическая ошибка, норма литературного языка, паразитные слова, языковая чувствительность.*

Abstract. The article analyzes the causes, nature, and ways of eliminating stylistic errors in language. A stylistic error is defined as the inability to express an idea briefly, clearly, and accurately in oral or written speech, the use of linguistic means that do not correspond to the context or the norms of literary language, and the violation of stylistic rules. The article presents a classification of various types of stylistic errors and identifies linguistic and extralinguistic factors influencing their occurrence. It demonstrates how the level of oral and written speech culture, language competence, emotional state, and communicative situation contribute to the emergence of such errors. Based on the research results, several practical measures for eliminating and preventing stylistic errors are proposed: developing linguistic intuition, mastering the norms of literary language more deeply, conducting stylistic analysis, improving text editing skills, and adapting the Kyrgyz language to the conditions of the digital age.

Key words: *stylistic error, the norm of literary language, spurious words, linguistic sensitivity etc.*

Жазууда жана сүйлөөдө кетирилген стилистикалык каталардын баары бир кылка келип, бир типтүү болбойт. Ошондуктан ал каталардын табиятын терең өздөштүрүп, аныктоо зарыл. Стилистикалык каталарды классификациялоодо тилчилер азыркы күнгө чейин бир пикирге келе элек: Л.И.Демиденко: “Кептик каталар бул адабий тилдин нормасын бузуу. Кайсы норма бузулгандыгына жараша кептик каталардын төмөнкүдөй типтери белгиленет: орфоэпиялык, лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык», - деп көрсөтөт. Ал эми Н.И.Формановская кептик каталарды кептик этикет нормалардын бузулушунан көрөт. Орус филологу А.Н.Васильева кептик каталарды тилдин фонетика-интонациялык, морфологиялык, сөз жасоо, фразеологиялык жана синтаксистик деңгээлдери менен байланыштуу карайт. Белгилүү стилист М.Н.Кожина да стилистикалык каталарды кептик каталарга кошпойт. Ал окуучулардын жазуу жана оозеки кептериндеги көп кездешкен тилдик нормалардын бузулушун шарттуу түрдө «кептик ката» деп атап, ал каталарды стилистикалык эмес жана стилистикалык каталар деп бөлүштүрөт. Стилистикалык эмес каталарга «лексикалык, фразеологиялык, сөз жасоо, морфологиялык жана синтаксистик нормалардын бузулуу учурлары кирет. “Стилистикалык ката стилдин биримдигинин бузулушу, колдонулган формалардын, сөздөрдүн, конструкциялардын ойду туюнтуу манерасында жана коммуникация чөйрөсүнүн милдеттеринде дал келбей калышы” болуп саналат. Б.М.Щербатский орус тилчи мугалимдерине арнаган колдонмосунда окуучулардын жазуу иштериндеги каталарды мазмундук, стилистикалык жана грамматикалык каталар деп үчкө бөлөт. Т.А.Шаповалованын аныктамасында “Стилистикалык каталар кептин тактыгын, ачыктыгын жана көрктүүлүгүн төмөндөтөт же ойду бурмалайт, бирок грамматикалык эрежелерди бузбайт” [5].

Стилист-окумуштуу Т.Аширбаев өзүнүн “Стилдик жана стилистикалык каталар” аттуу эмгегинде стилистикалык каталардын жалпы мүнөзүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүргөн:

1. Лексикалык стилистикалык каталар;
2. Морфологиялык стилистикалык каталар;
3. Сөз жасоо боюнча кетирилген стилистикалык каталар;
4. Синтаксистик стилистикалык каталар;
5. Тил жардылыгына байланыштуу стилистикалык каталар;
6. Тилдик сезимталдыктын өнүкпөгөндүгүнөн жиберилген стилистикалык

каталар [2].

Ошентип, кептик стилистикалык каталар – тексттин стилине ылайыкташып, туура келбеген лексемалар, сөз айкаштары жана фразалар, конструкцияларды пайдалануудан турат. Эрежелерди туура келбеген нормалар жана стилистикалык биримдиктин бузулушу тексттин маанисин ачык-айкын алсыратат.

Биринчиси, лексикалык **стилистикалык каталар**. Бул каталар тилдеги сөздөрдү адабий тилдин нормасына туура келбеген формада колдонуудан улам жаралат. Диалекти, говор, башка тилдеги сөздөрдү ж.б. негизсиз пайдалануу менен түшүндүрүлөт.

Сөздүн лексикалык маанисин так билбөөдөн улам жаралган каталар:

1. Теплицада жакшы тамактар өсөт // (туурасы – Теплицада пайдалуу мөмө-жемиштер өсөт).

Лексикалык анахронизм. Анахронизм – башка доорго мүнөздүү болгон белгилерди экинчи бир мезгилге пайдаланылган баяндоолор, эски көз караш, үрп-адат, азыркы мезгилге туура келбеген белги. Мисалы, орто кылымдын сүрөтчүлөрүн интернетте отурган, же биздин доорго чейин жашап өткөн кол башчыларды *генерал-лейтенант*, *полковник* кылып баяндаса, “Манас” эпосундагы каармандарды телефон көтөртүп, машина айдатса лексикалык стилистикалык каталар жараларына жол коюлат.

Эгерде улуу жазуучулар бүгүнкү күндө социалдык желелерде отурушса... Пушкин күнүгө бир нече ыр жазып, кечки тамактан **катталуучуларына селфи** кылмак. Лермонтов курбулары менен **онлайн** оюн уюштурмак (интер.)

Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн маанисин түшүнбөй калган учурда да стилистикалык каталар жаралат. Тилде коомдун, техниканын, замандын өнүккөндүгүнө байланыштуу башка тилден кабыл алынган сөздөр да арбын. Ал эми алардын маанисин, колдонулушун жакшы аңдабай калган учурда же котормосун эске албай туруп пайдаланганда стилистикалык каталар жаралат.

1. Биздин сабактар көбүнчө **оффлайн** форматта болуп, жакындан баарлашууга мүмкүнчүлүк түзүлөт // туурасы – Биздин сабактар көбүнчө **аудиторияларда жандуу өтүлүп**, жакындан баарлашууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

2. Менин **страничкама** кирип, **истористи** карасаңыз, бир жумалык иш күнүмдүн жыйынтыгын көрөсүз // Менин **баракчама** кирип, **тарыхчаны** карасаңыз, бир жумалык иш күнүмдүн жыйынтыгын көрөсүз.

Маанилеш сөздөрдү удаалаш колдонуу: Сүйлөшүүдө сүрөттөлүп жаткан нерсени, көрүнүштү ачык-айкын берип, кеп маданиятынын сапатын жакшыртуу үчүн синоним сөздөр да колдонулат. Синоним сөздөрдү кабаттап колдонуунун өзү таптакыр башка максатты көздөйт. Ошол синоним сөздөрдү, маанилеш бирдиктерди орунсуз колдонуудан да стилдик ката келип чыгат. *Кичүү инимдин эле уюлдук аппараты жана телефону жок.* Маанилеш келген сөздөрдүн семантикасын так өздөштүрбөгөндүктөн улам кээ бир жагдайларда аларды удаалаш колдонгон учурлар да кездешет.

Адабий тилде колдонулбаган сөздөрдү пайдаланууда жаралган стилистикалык каталар: *Киши барып эң жөнөкөй жумуш деп үйүндөгү падушканы жыртып париктерин чачып келет. Падыша сурайт чачтыңбы?* (Интер. статустар). *Жеңем тамакты дэгэнга салып келди.*

Орой сөздү пайдалануу: Оозеки кепте сөздөрдүн синонимдик катарындагы терс эмоцияны камтыган орой, одоно, сөгүнүү маанисиндеги варианты колдонулгандыгын байкоого болот. Бул варианттары кеп алкагына түшө электе, өз алдынча турганда эле негативдик маанини камтып турат. Сылык-сыпаа баарлашууда бул вариантты колдонуу сүйлөөчүнү орой көрсөтөт. Мүмкүн болушунча адабий тилдеги орток вариантын керектөө туура болот.

Балтабайдын кечээ эле келген келини уул тууштур.

Жыпаранын эри Маскөөдөн келиптир.

Морфологиялык стилистикалык каталар. Тилдеги сөз түркүмдөрүн, алардын жасалыш жолдорун, мүчө жана алардын түрлөрүн үйрөтүүчү илим морфология болгондуктан маалымат алмашууда мүчөлөрдөн кетирилген каталар **морфологиялык стилистикалык каталар** деп аталат. Сүйлөшүүдө мындай каталар да арбын кездешип, төмөнкү учурларда жаралат.

Диалектизм мүчөлөр аркылуу. Жалпы адабий тил тарабынан атайын иштелип чыккан нормаларга туура келбеген, кайсы бир чакан аймакка тиешелүү болгон сөздөр же сөздөргө жалганган мүчөлөрдөн диалектизмдик каталар пайда болот. Көпчүлүк учурда ичкилик говорунда барыш жана табыш жөндөмөсүнүн экинчи типтеги жөндөлүшкө ылайык келбеген вариантын колдонгон учурда пайда болот.

Кечээ курбумдун үйүгө бардык // Кечээ курбумдун үйүнө бардык.

Анаранын жүктөрүнү көтөрүшүп келдим // Анаранын жүктөрүн көтөрүшүп келдим.

Айылыңды айтып алыс жактан жсел келет

Көздөрүнү өпкүм келет эркелеп (С.Каримова) // туурасы – *көздөрүн ж.б.*

Көптүк санды уюштуруучу -лар мүчөсүн туура эмес колдонууда:

Кыргыз элдери өтө меймандос. Мында эл деген сөз өзү эле көптүк санда колдонулду -лар мүчөсүн жалгоо ашыкчалык кылат.

Биздин группада жыйырма студенттер окуйт.

Студенттердин так санын билдирген жыйырма эсептик сан атоочу колдонулгандыктан, студент деген лексема көптүк талап кылбайт.

Сын атоочтун даражасын туура эмес колдонуу: Айтылып жаткан ойду көркөмдөп, сүрөттөп берүүдө күчөтмө даражаны керексиз колдонуу да учурайт: *Шаарда абдан кооз-кооз үйлөр бар.*

Мен эң упузун имаратты көрдүм.

Жамдама сан атоочту наатуура керектөө. Нерселердин сандык касиеттерин жалпылаштырып көрсөткөн жамдама сан атооч грамматикалык эрежеге ылайык жети санына чейин гана жалганат: *бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө.*

Сүйлөөчүлөр тарабынан бул эреже сакталбастан аталган жетиге чейинки сан атоочтордон башка да сандарга жалгап пайдаланганын көрүүгө болот.

Кечээ эс алуу багына онообуз бардык.

Бүгүнкү ишембиликке келгендер он бирөөбүз.

Ат атоочту туура эмес жөндөө: Кыргыз тилинде адабий тилдин нормасына ылайык уңгу же негиз сөздөр жөндөлгөндө өзгөрбөйт. Ошондой болсо да айрым жактама жана шилтеме ат атоочтордун уңгусу жөндөлгөндө өзгөрүүгө учурайт. Бул эрежени сактабай колдонгон учурлар да жок эмес.

Бунун кылгандары туура эмес (туурасы – мунун).

Мунда да, тигинде да кайырмак салып отурган балыкчылар (туурасы – мында).

Алдан бери бир топ жылдар өттү, суулар акты (туурасы – андан)

Диалектизм этиштерди колдонуу. Чакан бир аймакта колдонулган тилдик өзгөчөлүктөр ошол чакан аймактан сыртка чыгып, жалпы коомчулукка кайрылууда да, жазуу иштеринде да кошулуп айтылып жүргөн учурлары аз эмес. Бул, албетте, стилистикалык каталардын санын көбөйтөт.

Балдар, мындай кылганыңар бовойт.

Атамдар сыйыр алабыз деп жүрүшөттөр.

Мен шаарда иштеп жүрүмүн.

Апа, атамдар дөңдө келатыры

Этиштин туура эмес жакталышы. Этиштер жакталганда ээрчишүү байланышы саткалып, эгерде сүйлөм кайсы жак (биринчи, экинчи, үчүнчү) менен башталса, ошол жак менен аякташы керек.

Бүгүн апам шаарга барышат.

Чынара да, мен да жай мезгилин жакшы көрөбүз.

Айнура, мен, Аскар эртең тоого барам.

Уңгу менен мүчөнү ажыратып жазуу. Бул ката кыргыз тилинин жазуу эрежесин толук өздөштүрбөгөндүктөн, андан маалымдар болбогон учурларда пайда болот.

Өткөн доордо жана бүгүнкү учурда үй-бүлөлүк зомбулуктан он догон аялдар запкы чегип келишет.

Быйыл КР дин эгемендүүлүккө ээ болгонуна 33 жыл болот.

Эртең курбум экөөбүз китеп канага барабыз.

Ушул суроону сизден сурам болот пу?

Сөз жасоо боюнча стилистикалык каталар. Белгилүү бир мыйзамдын чегинде тилдеги атайын каражаттар аркылуу жаңы сөздөр жасалып, тилдин лексикалык кору улам толукталып, жаңыланып турат. Сөз жасоодо атайын куранды мүчөлөр колдонулат. Ал эми куранды мүчөлөрдү да ыксыз ар кандай колдонуу кепте стилистикалык каталарды пайда кылат.

Сын атоочторду жасоочу мүчөлөрдү туура эмес пайдалануу:

Асылай агымтыл көйнөгүн кийип келди // (туурасы – агыш).

Булуттар таркап, көгүлт асман көрүндү (туурасы – көгүлтүр).

Синтаксистик стилистикалык каталар. Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрү бири-бирине карата белгилүү бир ирет менен жайгашып, түз орун тартип деп аталат. Сөздөрдүн орун тартиби сүйлөмдө дайыма белгилүү бир нормага баш иет жана тигил же бул грамматикалык, маанилик, стилистикалык функцияны аткарат [1, 632-б.]. Сөздөрдүн орун тартиби бүтүндөй синтаксистик түзүлүштүн системасында гана аныкталат. Тактап айтканда, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуу багытын аныктаганда сүйлөмдүн түзүлүшү, түрү жана тутуму, сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык жактан байланышуу жолдору жана формалары, сөз түркүмдөрүнүн сүйлөм мүчөлөрүнө болгон катышы, синтаксистик басым жана контекст көп маселелер эске алынуусу зарыл.

Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрүнүн жайланышы белгилүү даражада туруктуу мүнөзгө ээ. Ошол туруктуулук максатсыз колдонулуп, түз орун тартип бузулганда стилистикалык ката жаралат.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибинин бузулушу. Сүйлөмдүн баяндоочу айрым учурларда татаал этиш сөздөн турса, анын ортосуна башка сүйлөм мүчөсүн аралаштырып айтуулар жана жазуулар да жолукпай койбойт. Мындай ката сабатсыздык жайылышына себеп болот. Мисалы: *Күн жааганда көп болот экен сөөлжөн // Күн жааганда сөөлжөн көп болот экен.*

Кыргыз тилинин адабий нормасындагы грамматикага ылайык түз орун тартипте этиш ар дайым баяндоочтук милдетти аткарып, сүйлөмдүн соңунда келет. Келтирилген мисалда *болот экен* этиштик баяндоочу сүйлөмдүн аягында келиши керек болчу. *Күн жааганда көп сөөлжөн болот экен.*

Бул китептерди берди мага Акылай // туурасы – Бул китептерди мага Акылай берди.

Сөз байланыштарынын нормаларынын бузулушу: Жогоруда сөз болгондой эле, сөздөр да бири-бири менен грамматикалык каражаттар аркылуу атайын белгилүү бир эреженин айланасында байланышат. Ошол грамматикалык каражаттар толук эмес же жарым-жартылай толук колдонулса стилистикалык катаны пайда кылат.

Университет билим алуу үчүн бардык // туурасы – Университетке билим алуу үчүн келдик.

Бүгүнкү тапшырмалардын баары аткар // туурасы – Бүгүнкү тапшырмалардын баарын аткар.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн чегинин бузулушу: Мааниси жагынан өз ара байланышып келген, эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдүн айкалышынан уюшулуп, түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөм [1, 685-б.] татаал сүйлөм боло алат. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар кандай жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик жактан сөзсүз байланышы керек жана алардын чеги салыштырмалуу түрдө аяктаган болушу зарыл.

Коңур күз айы, баишталганда түштүккө куштар учуп кетишет // Коңур күз айы баишталганда, түштүккө куштар учуп кетишет.

Туман тарабады тарар, түрү жок.

Чоң атам небересине, бата алмакчы болуп үйгө көп элди чогултту.

Мааниси жактан байланышпаган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн татаал сүйлөм түзүү:

Жашаган жерибиз көрктүү болсун деп, конференция кийинки күнгө жылдырылды.

Жайкы эс алуу баишталды, бүгүн экзамен болот.

Келтирилген мисалдардан байкалып тургандай, татаал сүйлөмдүн ичиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик жана логикалык жактан эч кандай байланышпай турат. Ошондой эле ич ара семантикалык бүтүндүктү жарата алган жок. Бул, албетте, стилистикалык ката болуп саналат.

Тике сөздүн кепте туура эмес орун тартипте жайланышы:

Чолпонбай мындай деди, душманга мен барам деди.

Байкем айтты, койлорду сугарып кел, деди. Мен койлорду сугарып келдим.

Төл сөз менен тике сөз маани жагынан өз ара байланыштуу келип, бири-бирине интонациянын жардамы аркылуу байланышып, татаал сүйлөм уюшулат [1, 755-б.]. Мисалда төл сөз менен тике сөздөрдүн орун тартиби туура эмес жайланышып, ыксыз кайталоого жол берилген. Туурасы: Чолпонбай “Душманга мен барам” – деди.

Тил жардылыгына байланыштуу стилистикалык каталар да сүйлөшүү кебинде учурайт. Адамдык жөндөмдөрдүн эң керектүүсү жашоодо сабаттуу пикир алышуу болуп саналат эмеспи. Жаратылыштын бул ыйык белегин биз такай колдонгондуктан анын канчалык маанилүү, керемет, татаал жана сырдуу экендигин көп байкабайбыз. Адам баласында жаралган ойду башка пикирлешине берүүдө ырааттуулук, логикалуулук, грамматикалык жактан сабаттуу түзүлгөн, ынанымдуу, чындыкка төп келген конструкция түзүү зарыл. Ар бир эле адам баласы мындай мыкты сүйлөм курап, коммуникацияда сабаттуу пикир алыша албайт. Коомдук-психологиялык пландан алып караганда баарлашууда жамааттын, андагы адамдардын нравалык сапаттары аныкталып, дүйнө таанымдык деңгээли байкалат. Пикир алышууда сүйлөөчүнүн тили жарды болсо анын кебинде ашыкча плеоназм, тавтология, кептик штамп, керексиз сөздөр, окшош конструкциялар жыш колдонулуп, стилистикалык катаны кетирүүгө жол ачат.

Плеоназм (гр. *тантырактык*):

Мен өзүмдүн өмүр баянымды жазып келдим.

Булар менин чогуу иштеген коллективим.

Бүгүн кинонун биринчи премьерасы болду (мисалдар оозеки кептен алынды)

Тавтология (орунсуз кайталоо). Керексиз сөздөрдү ашыкча кайталоодо да каталар жаралат.

1. *Мага жаккан нерселер: тынч жерде китеп окугандар жагат, көбүнчө Ч.Айтматовдун чыгармалары жагат. Анан саякаттаган жагат.*

2. *Азырынча мен Москва менен Казакстанга эле саякаттап келдим, саякаттадым дагы ал жактан иштеп да келдим* (оозеки кептен).

3. *Биздин айыл тоо этегинде. Ал тоолор асман мелжийт. Кооз карагайлар шуудурайт. Айылыбыздын малдары жайкысын ошол жерде жайылат. Анда асыл тукум жылкылар, уяң жүндүү койлор багылат.*

4. *Окуучулар окуу процессинде жакшы окуусу зарыл.*

Кепте керексиз сөздү пайдалануу:

Мен гүлдөргө жана өсүмдүктөргө жана бак-дарактарга кызыгам.

Эртең аба-ырайы бузулат экен, анан жамгыр жаайт экен, катуу шамал болот экен.

Бирдей конструкциядагы сөздөрдү жыш колдонуу:

Күз. Күз келди. Күн кыскарды. Түн узарды. Жалбырактар саргарды. Келгин куштар кетти. Адамдар тердебейт. Күзүндө жемиштер бышат. Жемиштерди жыйнадык. Окуучулар окушту. Колхозчулар эгиндерди жыйнашты. Картошкаларды казышты. Сырттан койлорду айдап келишти. Сарайларын оңдошту, чөп жыйнады. Кышка отун, таш көмүр, көң жыйнашты. Гүлдүн үрөнүн жыйнашат. Окуучулар жылуу кийинишет. Алма, өрүк, (алмурут) ашпурттарды заводго ташышты.

Жогоруда мисалдар мектеп окуучуларынын үй тапшырмасынан алынды. Микротексттерден сүйлөмдөрдүн баяндоочтору бирде конструкцияда (этиштин айкын өткөн чагы, этиштин келер чагы менен) аяктаганы көрүнүп турат. Албетте, бул стилистикалык ката болуп саналат. Мындай катаны ар бир башталгыч этаптагы мектеп окуучулары (айрым учурда студенттердин арасынан да кездешет) кетирери шексиз.

Стилистикалык экспрессивдүү каражаттарды орунсуз колдонуу:

1. *Урматтуу жана азиз калемдештер, замандаштар жана кесиптештер, баарыбыздын кылган ишибиздин маңызы, мазмуну жана жыйынтыгы студенттерди тарбиялоодон көрүнөт. Адамдык, инсандык парзыбызды баарыбыз түшүнүп билишибиз керек.*

2. Сүлүү, татынакай, жаш көрүнгөн, 25-28 жаштардагы келин жаныхыбызга келип отурду.

Тексттин мазмунуна ылайыксыз тропторду пайдалануу:

Эр Дүйшөнкул Москваны коргогон.

Берениң Алыкул кыргыз элине эбегейсиз зор эмгек калтырып 35 жашында дүйнө салды.

Демек, кепте артыкбаш сөздөрдү пайдалануу, курулай кайталоолор, сөздөрдү ыксыз, одоно колдонуу айтылуучу ой-пикирдин ачык-тактыгын бузуп, анын экспрессивдүүлүгүн, эмоционалдуулугун төмөндөтөт.

Баарлашууда ойду логикалык жактан ырааттуу билдирип, сөздөрдүн туура колдонуусу жана конструкциялардын грамматикалык структурасы сүйлөөчү адамдын билим деңгээлинин жогору же төмөн экендигин туюндурат. Эне тилин жана чет элдик тилди, анын стилдик ченемдерге ылайык колдонуу семантикасын жакшы билүү өтө маанилүү болуп саналат. Эгерде жогорудагы саналган маселелерди өз орду менен пайдаланбаса кепте стилистикалык каталарга жол берилип, толук кандуу пикир алышууга тоскоолдуктар жаралып, сабатсыздыктын жайылышына себеп болот.

Стилистикалык жана стилдик каталардын табиятын, алардын пайда болуу булактарын жана бул каталарды жоюунун жолдорун билүү үчүн ар бир адам кыскача “стилистикалык даярдыктан” өтүшү зарыл [2]. Б.а., мазмундук каталар менен иштөө үчүн ар инсан тилдик каражаттардын, алардын ичинен сөздүн семантикаларын, текст, бирдиктердин синонимдештиги, вариантташтык кубулушу, перифразалар жана контексттин (стилдин) экстратилдик же экстралингвистикалык (тилдик жана тилдик эмес) бирдиктери менен тааныш болууга, аны кебинде колдонуусу зарыл жана ага милдеттүү.

Кыргыз тилинде жолуккан жана көп кетирилген каталарды жоюу тууралуу төмөнкүдөй чараларды колдонсо болот:

–Мектеп жана жогорку окуу жайларда стилистика сабагын тереңдетүү. Стилдик айырмачылыктар, контекстке жараша сөз тандап жазуу, сөздүн эмоционалдык боёгу, функционалдык стилдер боюнча сабактарды кеңейтүү.

–Окутуучулар үчүн окуу-усулдук куралдарды даярдоо: Стилдик жана стилистикалык каталар тууралуу практикалык мисалдар менен методикалык колдонмолорду түзүү, жазууда көп кетирилген ката сөздөрдүн туура вариантын орфографиялык сөздүктүн үлгүсүндө тиркеме иштеп чыгуу.

–Медиа жана блогдор аркылуу элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, телеберүүлөрдө, YouTube же Instagram платформаларында “туура жаз” же “сөздүн ордун тап” өңдүү агартуу долбоорлорун уюштуруу; видео-роликтерди, конкурстарды, кызыктыруучу иш-чараларды уюштуруп, аларга жаштарды катыштырууга үндөө керек.

–маданият кызматкерлери, саясатчылар, көрүнүктүү инсандар өз кебинде, билим берүү тармагындагы окутуучу-профессорлор эмгектеринде, телекөрсөтүү-радио уктурууларда кабарчылар каталарга өзгөчө маани берип, адабий тилдин нормасында сүйлөөгө аракет кылуулары зарыл.

–КР Агартуу министрлиги сабатсыздыкты жоюу боюнча атайын долбоорлорду иштеп чыгуусу керек.

–Жазуучулар жана журналисттер үчүн тренинг-семинарларды публицистикалык, илимий, расмий, көркөм тексттердин стилистикасы боюнча атайын семинарлар өткөрүү.

–Тил маданиятына байланышкан элдик аң-сезимди жогорулатуу, стилдик маданиятты колдогон мамлекеттик программалар аркылуу элди тартуу: “Эң мыкты стилдүү баяндама”, “Туура жана так сүйлөө” сыяктуу сынактар аркылуу тилге болгон мамилени калыптандыруу.

– Жасалма интеллект (ИТ) жана санарип технологияларды пайдаланып, стилистикалык каталарды тааныган грамматикалык анализаторлорду иштеп чыгуу.

Мисалы, Word өндүү тексттик редакторлордо кыргыз тили үчүн стилистикалык каталарды таанып, туура вариантты сунуштаган функцияларды түзүү.

–Кыргыз тилинин стилистикалык корпусун түзүү: ар түрдүү стилдеги (илимий, публицистикалык, көркөм ж.б.) тексттерди камтыган ачык маалымат базасын жаратуу.

Мындай мамиле эне тилибиздин өнүгүп, таза, сабаттуу сакталышына себеп болот. Ошондой эле нукура кыргыз тилин кийинки муунга баалуу мурас катары калтырууга зор көмөк көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2009.
2. Аширбаев Т. Стилистикалык жана стилдик каталар / Т. Аширбаев. – Бишкек, 2002.
3. Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздарын мамлекеттик тилде иш жүргүзүү / Т. Ахматов, Т. Аширбаев. – Бишкек, 2001
4. Карасаев Х.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү / Х.К. Карасаев. – Бишкек. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2009
5. Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка / М.Н. Кожина, Л.Р. Дускаева, В.А. Салимовский. – Москва, 2011
6. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. – Бишкек: КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2008
7. Падурец Н.Б. Особенности работы по предупреждению стилистических ошибок / Н.Б. Падурец // Лингвистические исследования и их использование в практике преподавания русского и иностранных языков, 2023. С.144-147
8. Осмонова Н., Батаева А. Тилдеги стилдик каталардын жаралыш себеп-өбөлгөлөрү / Н. Осмонова, А. Батаева // Эл агартуу. – 2025. – №4. С. 27-33

ДЕНЕ ТАРБИЯСЫ ЖАНА СПОРТ
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ
PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

УДК:37.25.39

Токтомамбетов О., Исакова Ж.Ж.

Б.Т.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы
ОРТО БИЙИК ТОО ШАРТЫНДА ЖАШ ЭРКИН КҮРӨШ БАЛБАНДАРЫНЫН
АТАЙЫН ФИЗИКАЛЫК ДАЯРДЫГЫ

Токтомамбетов О., Исакова Ж.Ж.

*Кыргызская государственная академия физической культуры и
спорта им. Б.Т. Турусбекова*

СПЕЦИАЛЬНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СПОРТСМЕНОВ-ПОДРОСТКОВ
ВОЛЬНОГО СТИЛЯ В УСЛОВИЯХ СРЕДНЕГОРЬЯ

Toktomambetov O., Isakova Zh.Zh.

Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports named after B.T. Turusbekov
SPECIALIZED PHYSICAL TRAINING OF TEENAGE FREESTYLE
ATHLETES IN MIDDLE-ALTITUDE CONDITIONS

Аннотация. Макалада орто бийик тоо шартында (1500–2500 м) машыккан 14–16 жаштагы эркин күрөш балбандарынын атайын физикалык даярдыгын өнүктүрүү маселеси илимий жактан негизделет. Өспүрүм курактагы спортчулардын морфофункционалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, тоо шартындагы машыгуунун күч, ылдамдык-күч жана атайын чыдамкайлык сапаттарына тийгизген таасири эксперименталдык изилдөөнүн негизинде талданды. Педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө атайын физикалык даярдыкка багытталган машыгуу каражаттарынын натыйжалуулугу аныкталды. Изилдөөнүн жыйынтыгында эксперименттик топтун көрсөткүчтөрү контролдук топко салыштырмалуу ишенимдүү жогорулагандыгы аныкталды. Алынган маалыматтар орто бийик тоо шартында эркин күрөш боюнча жаш спортчуларды даярдоонун методикасын өркүндөтүүгө мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: орто бийик тоо шарты, эркин күрөш, атайын физикалык даярдык, педагогикалык эксперимент, машыгуулар, өспүрүм балбандар, күч, ылдамдык, чыдамкайлык, жогорку функционалдык мүмкүнчүлүктөр.

Аннотация. В статье научно обосновывается вопрос разработки специальной физической подготовки борцов вольного стиля в возрасте 14–16 лет, тренирующихся в условиях среднегорья (1500–2500 м). С учетом морфофункциональных

особенностей спортсменов-подростков на основе экспериментального исследования проанализировано влияние тренировок в горных условиях на силовые, скоростно-силовые и специальные качества. В ходе педагогического эксперимента определена эффективность методов тренировки, направленных на специальную физическую подготовку. Результаты исследования показали, что показатели экспериментальной группы значительно улучшились по сравнению с контрольной группой. Полученные данные позволят усовершенствовать методику тренировки юных спортсменов по вольной борьбе в условиях среднегорья.

Ключевые слова: среднегорье, вольная борьба, специальная физическая подготовка, педагогический эксперимент, тренировка, борцы-подростки, сила, скорость, выносливость, высокие функциональные возможности.

Abstract. This article provides a scientific basis for developing specialized physical training for 14- to 16-year-old freestyle wrestlers training in mid-altitude conditions (1,500–2,500 m). Taking into account the morphofunctional characteristics of adolescent athletes, an experimental study analyzed the impact of training in high-altitude conditions on strength, speed-strength, and special abilities. A pedagogical experiment was conducted to determine the effectiveness of training methods aimed at specialized physical training. The results of the study showed that

the experimental group's performance significantly improved compared to the control group. The data obtained will help improve training methods for young freestyle wrestling athletes in mid-altitude environments.

Keywords: *mid-altitude environment, freestyle wrestling, specialized physical training, pedagogical experiment, training, adolescent wrestlers, strength, speed, endurance, high functional capabilities.*

Киришүү. Азыркы шартта жогорку спорттук жетишкендиктерге жетишүү машыгуу процессин илимий негизде уюштурууну талап кылат. Эркин күрөш спорттун техникалык-тактикалык жактан татаал түрү болуп саналат жана жогорку деңгээлдеги атайын физикалык даярдыкты талап кылат [1]. Айрыкча 14-16 жаш курагы спорттук чеберчиликти калыптандырууда өтө маанилүү этап болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын көпчүлүк аймактары орто бийик тоо зонасында жайгашкандыктан, балдар-өспүрүмдөр спорт мектептеринде машыгуулар көбүнчө ушул шартта өткөрүлөт. Орто бийик тоо шартында кычкылтек жетишсиздиги организмдин функционалдык системаларына олуттуу таасир тийгизет жана адаптация процесстерин активдештирет [2]. Бул фактор машыгуу жүктөмдөрүн туура дозалоону талап кылат.

Ошондуктан орто бийик тоо шартында 14–16 жаштагы эркин күрөш балбандарынын атайын физикалык даярдыгын өнүктүрүүнүн натыйжалуу методикасын иштеп чыгуу актуалдуу илимий-практикалык маселе болуп саналат.

Азыркы спорттун өнүгүү шартында жогорку спорттук жыйынтыктарга жетишүү үчүн спортчулардын физикалык, техникалык жана функционалдык даярдыгына өзгөчө көңүл бурулууда. Айрыкча эркин күрөш сыяктуу күчтү, ылдамдыкты, чыдамкайлыкты жана жогорку функционалдык мүмкүнчүлүктөрдү талап кылган спорт түрүндө атайын физикалык даярдык негизги орунду ээлейт. Спортчунун даярдыгы канчалык деңгээлде туура уюштурулса, анын мелдештеги көрсөткүчтөрү да ошончолук жогору болот.

Орто бийик тоо шарттары спорттук даярдыкты уюштурууда өзгөчө мааниге ээ. Деңиз деңгээлинен жогору жайгашкан аймактарда абанын кычкылтек курамынын төмөндөшү организмге кошумча жүк түшүрүп, жүрөк-кан тамыр жана дем алуу системаларынын адаптациялык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Мындай шартта машыгуу спортчулардын жалпы жана атайын чыдамкайлыгын жогорулатып, мелдеш шарттарында жогорку натыйжа көрсөтүүсүнө оң таасирин тийгизет.

Жаш эркин күрөш балбандарынын атайын физикалык даярдыгын орто бийик тоо шартында изилдөө өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Себеби жаш куракта организмдин функционалдык системалары активдүү калыптанып, туура уюштурулган машыгуу процесси спортчунун келечектеги өсүшүнө бекем негиз түзөт. Ошол эле учурда бийик тоо

шарттарында машыгуу методикасын туура колдонбоо ашыкча чарчоого же спортчунун ден соолугуна терс таасир тийгизиши мүмкүн.

Ушуга байланыштуу бул иште орто бийик тоо шартында жаш эркин күрөш балбандарынын атайын физикалык даярдыгын жогорулатуу жолдору, машыгуу процессинин өзгөчөлүктөрү жана анын организмге тийгизген таасири илимий-теориялык жана практикалык жактан каралат.

Изилдөөнүн максаты – орто бийик тоо шартында 14–16 жаштагы эркин күрөш балбандарынын атайын физикалык даярдыгын өнүктүрүүнүн эффективдүү методикасын эксперименттик жол менен негиздөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Эркин күрөштө атайын физикалык даярдыктын түзүмүн жана мазмунун аныктоо;
2. Орто бийик тоо шартында машыгуунун физиологиялык өзгөчөлүктөрүн талдоо;
3. Атайын физикалык даярдыкты өнүктүрүүгө багытталган машыгуу каражаттарын иштеп чыгуу;
4. Иштелип чыккан методиканын натыйжалуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөнкүлөрдөн турат:

- орто бийик тоо шартында 14–16 жаштагы эркин күрөш балбандарынын атайын физикалык даярдыгын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү эксперименттик жол менен негизделди;
- атайын физикалык даярдыкка багытталган машыгуу каражаттарынын оптималдуу катышы аныкталды;
- тоо шартында машыгуу жүктөмдөрүн дозалоонун рационалдуу ыкмалары сунушталды.

Изилдөөдө төмөнкү методдор колдонулду:

- илимий-методикалык адабияттарды талдоо;
- педагогикалык байкоо;
- педагогикалык эксперимент;
- тестирилөө (күч, ылдамдык-күч, атайын чыдамкайлык);
- математикалык-статистикалык иштетүү ыкмалары.

Педагогикалык экспериментти уюштуруу. Эксперимент Кыргыз Республикасынын орто бийик тоо зонасында жайгашкан балдар-өспүрүмдөр спорт мектебинде жүргүзүлдү. Изилдөөгө 14–16 жаштагы эркин күрөш боюнча машыккан 24 спортчу катышты. Алар даярдык деңгээли бирдей болуп, эки топко бөлүндү:

- эксперименттик топ ($n=12$)
- контролдук топ ($n=12$)

Контролдук топ салттуу машыгуу программасы боюнча машыкты. Эксперименттик топто машыгуу процессине атайын физикалык даярдыкты өнүктүрүүгө багытталган, орто бийик тоо шарттарына ылайыкташтырылган көнүгүүлөр комплекси киргизилди.

Эксперимент 12 жумага созулду.

Эксперименттик методиканын мазмуну

Эксперименттик топто төмөнкү каражаттар басымдуу колдонулду:

- күрөшкө мүнөздүү күч көнүгүүлөрү (кармоо, ыргытуу элементтери);
- жогорку интенсивдүүлүктөгү интервалдык жүктөмдөр;
- жарылуучу күчтүү өнүктүрүүчү көнүгүүлөр;
- атайын чыдамкайлыкка багытталган окуу күрөштөрү.

Жүктөмдөрдүн көлөмү жана интенсивдүүлүгү спортчулардын функционалдык абалына жараша акырындык менен жогорулатылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана талкуу

Эксперименттин соңунда эксперименттик топтун көрсөткүчтөрү күч, ылдамдык-күч жана атайын чыдамкайлык боюнча контролдук топко салыштырмалуу ишенимдүү жакшыргандыгы аныкталды ($p<0,05$).

Айрыкча 30 секунддук күрөшкө мүнөздүү тесттерде жана жарылуучу күчтүү аныктоочу көнүгүүлөрдө өсүү динамикасы байкалды. Бул орто бийик тоо шартында атайын тандалган машыгуу каражаттарынын натыйжалуулугун тастыктайт.

Жыйынтык. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде орто бийик тоо шартында 14–16 жаштагы эркин күрөш балбандарынын атайын физикалык даярдыгын өнүктүрүүдө атайын багытталган методиканы колдонуу жогорку натыйжа берери аныкталды. Эксперименттик методика спортчулардын функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга жана мелдештик ишмердүүлүккө даярдыгын жакшыртууга шарт түзөт.

Изилдөөнүн материалдары балдар-өспүрүмдөр спорт мектептеринде жана олимпиадалык резервди даярдоо системасында колдонууга сунушталат.

Адабияттар

1. Арыкова Ч.Н., Е. Колесникова. Дене тарбия сабагында мектеп окуучуларынын арасында туруктуу мотивацияны калыптандыруу // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 9-10, 2021. – С.28-36.
2. Волков Н.И., Несен Э.Н. Биохимия мышечной деятельности. – Москва: Советский спорт, 2013.
3. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. – Москва: ФиС, 2009.

4. Иманалиев Т.Т., Исакова Ж.Ж., Ниязкулова М. Влияние подвижных игр на развитие физических качеств школьников 12-13 лет в КР // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 1, 2025. – С.29-37.
5. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А. Жеке адамдын дене тарбиясын калыптандыруунун принциптери // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 3-4, 2022. – С.31-37.
6. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н. С., Николаева Л.А. Инсандын дене тарбиясын калыптандыруу аркылуу окуучуларды руханий-адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү жана тарбиялоо // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 3-4, 2022. – С.37-43.
7. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера. – Москва: Астрель, 2011.
8. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – Киев: Олимпийская литература, 2015.
9. Суслов Ф.П. Спортивная тренировка в условиях среднегорья. – Москва: Физкультура и спорт, 2012.
10. Туманян Г.С. Теория и методика спортивной борьбы. – Москва: Академия, 2010.
11. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: ФиС, 2008.

УДК: 796.085/1:2

Бочкарев В.В., Бектурганова Н.И., Световой С.А.

Кыргызско-Российский-Славянский Университет имени Б.Н.Ельцина

ИСКУСТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ФУТБОЛЕ

Бочкарев В.В., Бектурганова Н.И., Световой С.А.

Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

ФУТБОЛДОГУ ДЕНЕ ДАЯРДЫГЫНЫН МЕТОДИКАСЫН ОРКУНДОТУУДОГУ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН

Bochkarev V.V., Bekturganova N.I., Svetovoi A.V.

Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A TOOL FOR IMPROVING PHYSICAL TRAINING METHODOLOGY IN FOOTBALL

Аннотация. В статье рассматриваются возможности применения искусственного интеллекта в системе физической подготовки футболистов. Анализируется роль интеллектуальных технологий в сборе и обработке тренировочных и соревновательных данных, индивидуализации физических нагрузок и оптимизации тренировочного процесса. Особое внимание уделяется использованию искусственного интеллекта для мониторинга функционального состояния спортсменов, прогнозирования уровня работоспособности и профилактики травматизма. Показано, что внедрение интеллектуальных систем способствует повышению эффективности методики физической подготовки, снижению риска перенапряжения и улучшению спортивных результатов в современном футболе.

Ключевые слова: искусственный интеллект, футбол, физическая подготовка, анализ данных, тренировочный процесс, травматизм, персонализация

Аннотация. Макалада футболчулардын дене даярдыгы системасында жасалма интеллектти колдонуу мүмкүнчүлүктөрү каралат. Интеллектуалдык технологиялардын машыгуу жана мелдеш процессинде алынган маалыматтарды чогултуу жана талдоо, физикалык жүктөмдөрдү жекелештирүү жана машыгуу процессин оптималдаштыруудагы ролу талданат. Спортчулардын функци-

оналдык абалын көзөмөлдөө, ишке жөндөмдүүлүгүн алдын ала божомолдоо жана жаракаттардын алдын алуу маселелерине өзгөчө көңүл бурулат. Жасалма интеллект системаларын колдонуу дене даярдыгынын методикасын жакшыртууга, ашыкча жүктөм коркунучун азайтууга жана заманбап футболдо спорттук натыйжалуулукту жогорулатууга шарт түзөрү көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект, футбол, дене даярдыгы, машыгуу процесси, маалыматтарды талдоо, жүктөмдөрдү жекелештирүү, жаракаттардын алдын алуу

Abstract. The article examines the possibilities of using artificial intelligence in the system of physical training of football players. The role of intelligent technologies in collecting and analyzing training and competitive data, individualizing physical loads, and optimizing the training process is analyzed. Special attention is paid to the use of artificial intelligence for monitoring the functional condition of athletes, predicting performance levels, and preventing injuries. It is shown that the implementation of intelligent systems contributes to improving the effectiveness of physical training methodologies, reducing the risk of overtraining, and enhancing sports performance in modern football.

Keyword: artificial intelligence, football, physical training, training process, data analysis, load personalization, injury prevention

ВВЕДЕНИЕ. Современный футбол характеризуется высокой интенсивностью соревновательной деятельности, увеличением объёма и плотности матчей, а также возросшими требованиями к физической подготовленности спортсменов. В условиях профессионального спорта именно уровень физической готовности во многом определяет эффективность реализации технических и тактических действий, стабильность выступлений и продолжительность спортивной карьеры футболистов [1, с. 64].

В последние десятилетия наблюдается устойчивая тенденция к усложнению тренировочного процесса, связанная с необходимостью индивидуализации подготовки, точного контроля тренировочных нагрузок и оптимизации процессов восстановления.

Традиционные методики физической подготовки, основанные на усреднённых нормативных показателях и субъективной оценке состояния спортсменов, не всегда позволяют адекватно учитывать индивидуальные особенности реакции организма на физические нагрузки.

Развитие цифровых технологий и спортивной науки привело к активному внедрению различных средств мониторинга физической активности футболистов. Использование GPS-систем, биометрических датчиков и видео трекинга позволяет получать значительные объёмы данных о тренировочной и соревновательной деятельности спортсменов. Однако эффективность применения этих данных во многом зависит от методов их обработки и интерпретации [2, с. 37].

В этом контексте особую актуальность приобретает применение искусственного интеллекта, который рассматривается как перспективный инструмент интеллектуального анализа больших массивов тренировочной информации. Алгоритмы машинного обучения и нейронные сети позволяют выявлять скрытые закономерности между параметрами тренировочной нагрузки и изменениями функционального состояния футболистов, а также формировать научно обоснованные рекомендации по корректровке тренировочного процесса [3, с.6;4, с.74].

Несмотря на активное внедрение технологий искусственного интеллекта в профессиональный футбол, методические аспекты их использования в системе физической подготовки остаются недостаточно систематизированными. В научной литературе преобладают исследования, посвящённые отдельным аспектам анализа данных, тогда как вопросы комплексного применения ИИ для совершенствования методики физической подготовки футболистов требуют дальнейшего изучения [5, с. 92].

Актуальность данной работы обусловлена необходимостью теоретического осмысления возможностей искусственного интеллекта как инструмента повышения эффективности физической подготовки в футболе, а также разработки методических подходов к его практическому применению в тренировочном процессе.

Цель исследования — теоретически обосновать возможности использования искусственного интеллекта для совершенствования методики физической подготовки в футболе.

Для достижения поставленной цели в работе предполагается решение следующих задач:

1. Проанализировать роль и значение физической подготовки в системе подготовки футболистов.
2. Рассмотреть основные направления применения искусственного интеллекта в спортивной науке и футболе.
3. Определить возможности использования ИИ для анализа и управления тренировочными нагрузками футболистов.
4. Обосновать методические подходы к применению искусственного интеллекта в системе физической подготовки.

Объект исследования — тренировочный процесс футболистов.

Предмет исследования — методика физической подготовки футболистов с применением искусственного интеллекта.

Методы исследования включают анализ и обобщение научной литературы, сравнительный анализ, системный подход и теоретическое моделирование.

1. МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ ФУТБОЛИСТОВ

1.1. Физическая подготовка как компонент системы спортивной подготовки футболистов

Физическая подготовка является одним из базовых компонентов многолетней системы подготовки футболистов и представляет собой целенаправленный педагогический процесс, направленный на развитие физических качеств, функциональных возможностей организма и адаптационных механизмов спортсмена. В структуре спортивной тренировки физическая подготовка занимает системообразующее положение, так как уровень её развития определяет эффективность реализации технических, тактических и психологических компонентов подготовки.

Современный футбол характеризуется высокой плотностью игровых действий, частой сменой режимов двигательной активности, значительным объёмом скоростно-силовой работы и необходимостью поддерживать высокий уровень функциональной готовности на протяжении всего матча [4, с. 58]. В этих условиях физическая подготовка перестаёт быть вспомогательным элементом и приобретает стратегическое значение.

В теории спорта физическая подготовка традиционно подразделяется на общую физическую подготовку (ОФП) и специальную физическую подготовку (СФП). Общая физическая подготовка направлена на гармоничное развитие организма спортсмена, формирование функционального фундамента и повышение общей работоспособности [2, с. 79]. Специальная физическая подготовка ориентирована на развитие физических качеств, непосредственно обеспечивающих выполнение специфических игровых действий в футболе.

Взаимосвязь ОФП и СФП носит диалектический характер. Недостаточный уровень общей физической подготовленности ограничивает возможности специальной подготовки, тогда как чрезмерная специализация без должного функционального базиса может приводить к переутомлению и травматизму.

1.2. Физические качества и функциональные требования к футболистам

Соревновательная деятельность футболистов предъявляет комплексные требования к развитию физических качеств. В научной литературе выделяются следующие основные физические качества футболистов: выносливость, скорость, сила, ловкость и гибкость [6, с. 103].

Выносливость является одним из ведущих факторов успешности в футболе. Матч длительностью 90 минут требует от спортсменов способности выполнять повторные интенсивные действия на фоне нарастающего утомления. Особое значение имеет специальная выносливость, обеспечивающая поддержание высокой скорости и точности действий в конце матча.

Скоростные способности проявляются в выполнении рывков, ускорений, смен направлений движения и стартовых действий. Современные исследования показывают, что решающие игровые эпизоды часто связаны с кратковременными проявлениями максимальной скорости.

Силовая подготовка в футболе имеет преимущественно прикладной характер и направлена на развитие скоростно-силовых способностей, устойчивости в единоборствах и профилактику травм опорно-двигательного аппарата.

Координационные способности обеспечивают точность и экономичность двигательных действий в условиях дефицита времени и пространства. Высокий уровень координации позволяет футболистам эффективно выполнять технические приёмы на высокой скорости [8, с. 113; 9, с.98].

1.3. Традиционные подходы к методике физической подготовки футболистов

Традиционные методики физической подготовки в футболе формировались на основе общих принципов теории спорта и включают планирование тренировочного процесса с использованием периодизации, цикличности и вариативности нагрузок.

В практике футбольной подготовки широко применяются:

интервальные и повторные методы тренировки;

круговые тренировки;

игровые упражнения с заданной интенсивностью;

силовые тренировки с использованием собственного веса и отягощений.

Планирование нагрузки, как правило, осуществляется на основе усреднённых нормативных показателей и субъективной оценки состояния спортсменов тренером. Контроль физической подготовленности включает тестирование скоростных, силовых и выносливостных показателей, проводимое в определённые этапы тренировочного цикла.

Несмотря на доказанную эффективность традиционных методик, их применение в современных условиях сталкивается с рядом объективных ограничений, связанных с ростом объёма соревновательной деятельности и индивидуализацией подготовки.

1.4. Ограничения традиционных методик физической подготовки в современном футболе

Одним из ключевых недостатков традиционных методик физической подготовки является их ограниченная индивидуализация. Использование усреднённых моделей нагрузки не всегда отражает индивидуальные особенности реакции организма футболистов на тренировочные воздействия.

Кроме того, субъективный характер оценки функционального состояния спортсменов снижает точность управления тренировочным процессом. Отсутствие оперативной информации о степени утомления, восстановлении и адаптационных изменениях может приводить к перегрузкам и увеличению риска травматизма.

Современный футбол характеризуется высокой частотой матчей, что требует постоянной корректировки тренировочных нагрузок. В этих условиях традиционные методы планирования оказываются недостаточно гибкими и не обеспечивают необходимой адаптивности тренировочного процесса [8, с. 113; 9, с.98].

Указанные ограничения обуславливают необходимость поиска новых инструментов совершенствования методики физической подготовки футболистов, одним из которых является использование технологий искусственного интеллекта.

2. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В СОВРЕМЕННОМ СПОРТЕ И ФУТБОЛЕ

2.1. Понятие искусственного интеллекта и его классификация в спортивной науке

В современной научной литературе искусственный интеллект определяется как область междисциплинарных исследований, направленных на разработку алгоритмов и

систем, способных имитировать когнитивные функции человека, включая обучение, анализ информации и принятие. В спортивной науке искусственный интеллект рассматривается преимущественно как инструмент интеллектуальной обработки данных и поддержки принятия решений в тренировочном процессе.

С точки зрения функционального назначения в спорте можно выделить следующие виды систем искусственного интеллекта: аналитические, прогностические и управляющие. Аналитические системы ориентированы на обработку и интерпретацию тренировочных и соревновательных данных, прогностические — на моделирование будущих состояний спортсменов, управляющие — на формирование рекомендаций по коррекции тренировочных воздействий [10, с. 128].

С точки зрения используемых алгоритмов наибольшее распространение в спорте получили методы машинного обучения, включая регрессионные модели, методы кластеризации и искусственные нейронные сети. Их применение позволяет выявлять скрытые зависимости между параметрами тренировочной нагрузки и изменениями функционального состояния футболистов [17, с. 61].

2.2. Алгоритмы искусственного интеллекта, применяемые в анализе физической подготовки

Алгоритмы машинного обучения являются основой большинства интеллектуальных систем, используемых в спорте. В контексте физической подготовки футболистов особое значение имеют алгоритмы классификации, позволяющие распределять спортсменов по уровню физической готовности и функционального состояния.

Нейронные сети используются для моделирования сложных нелинейных процессов, характерных для адаптации организма к физическим нагрузкам. Они способны учитывать множество входных параметров, включая объём и интенсивность нагрузки, показатели сердечно-сосудистой системы и данные восстановления [11, с. 92].

Методы кластеризации применяются для группировки футболистов по схожим нагрузочным профилям, что создаёт предпосылки для индивидуализации тренировочного процесса даже в условиях командной подготовки [12, с. 106].

Использование данных алгоритмов позволяет перейти от описательного анализа физической подготовленности к предиктивному управлению тренировочным процессом.

2.3. Цифровые технологии и источники данных в футболе

Развитие искусственного интеллекта в футболе тесно связано с совершенствованием технологий сбора данных. К основным источникам информации относятся GPS-трекеры, инерциальные датчики, системы видео трекинга и биометрические сенсоры.

GPS-системы позволяют фиксировать параметры двигательной активности футболистов, включая общую и высокоинтенсивную дистанцию, количество ускорений и замедлений, а также максимальную скорость. Эти данные являются основой для оценки внешней тренировочной нагрузки.

Биометрические сенсоры обеспечивают регистрацию показателей внутренней нагрузки, таких как частота сердечных сокращений, вариабельность сердечного ритма и уровень утомления. Интеграция внешних и внутренних показателей нагрузки с использованием ИИ значительно повышает точность оценки физического состояния спортсменов.

2.4. Применение ИИ для управления тренировочными нагрузками футболистов

Одним из ключевых направлений применения искусственного интеллекта в футболе является управление тренировочными нагрузками. Алгоритмы ИИ позволяют анализировать реакцию организма спортсменов на различные виды нагрузок и формировать индивидуальные рекомендации по их корректировке [13, с. 134].

Использование интеллектуальных систем способствует оптимизации соотношения объёма и интенсивности тренировочной нагрузки, а также снижению риска перегрузок. Это особенно актуально в условиях насыщенного соревновательного календаря [26, с. 66].

В научных исследованиях отмечается, что применение ИИ повышает эффективность планирования микро- и мезо циклов подготовки, обеспечивая более точное соответствие нагрузок текущему функциональному состоянию футболистов [14, с. 141].

2.5. Прогнозирование физической формы и профилактика травматизма

Прогнозирование физической формы является одной из наиболее перспективных задач применения искусственного интеллекта в футболе. На основе анализа исторических данных тренировочных нагрузок и показателей восстановления ИИ способен моделировать изменения физической готовности спортсменов.

Кроме того, интеллектуальные системы используются для оценки риска травматизма. Анализ отклонений в биомеханических и нагрузочных показателях позволяет выявлять потенциально опасные состояния на ранних этапах.

Использование ИИ в профилактике травм способствует снижению потерь игрового времени и повышению стабильности состава команды.

2.6. Ограничения и проблемы внедрения искусственного интеллекта в футболе

Несмотря на значительный потенциал, внедрение искусственного интеллекта в футбольную практику сопровождается рядом проблем. К ним относятся высокая стоимость оборудования, необходимость квалифицированных специалистов и сложность интерпретации результатов анализа.

Кроме того, чрезмерная ориентация на цифровые данные может приводить к снижению роли тренерского опыта и интуиции. В связи с этим в научной литературе подчёркивается необходимость интеграции интеллектуальных систем с традиционными методическими подходами.

Таким образом, искусственный интеллект следует рассматривать не как замену тренера, а как инструмент научного обоснования методики физической подготовки в футболе.

3. Совершенствование методики физической подготовки футболистов с применением искусственного интеллекта

3.1. Индивидуализация физической подготовки футболистов на основе данных искусственного интеллекта.

Одним из ключевых направлений совершенствования методики физической подготовки в современном футболе является индивидуализация тренировочного процесса. Использование искусственного интеллекта позволяет учитывать индивидуальные особенности физического развития, функционального состояния и адаптационных возможностей каждого футболиста [1, с. 64].

Интеллектуальные системы анализа данных обеспечивают обработку информации, получаемой с помощью GPS-трекеров, биометрических датчиков и результатов функционального тестирования. На основе этих данных формируются индивидуальные

нагрузочные профили футболистов, отражающие их реакцию на различные виды тренировочных воздействий [6, с. 81].

Применение алгоритмов машинного обучения позволяет выявлять закономерности между параметрами тренировочной нагрузки и изменениями физической работоспособности. Это создаёт предпосылки для перехода от стандартизированных тренировочных программ к персонализированным методическим решениям, ориентированным на достижение оптимального тренировочного эффекта. [2, с.148]

3.2. Управление и контроль тренировочных нагрузок с использованием ИИ

Эффективное управление тренировочными нагрузками является одним из важнейших условий повышения уровня физической подготовленности футболистов. Искусственный интеллект обеспечивает возможность оперативного анализа как внешней, так и внутренней нагрузки, что существенно повышает точность контроля тренировочного процесса [9, с. 98].

Алгоритмы ИИ позволяют интегрировать показатели объёма и интенсивности нагрузки с физиологическими параметрами, такими как частота сердечных сокращений, вариабельность сердечного ритма и показатели восстановления. На основе комплексного анализа формируются рекомендации по корректировке тренировочных нагрузок в режиме, близком к реальному времени [13, с. 134].

Использование интеллектуальных систем способствует снижению риска хронического переутомления и функциональных срывов, что особенно актуально в условиях плотного соревновательного календаря.

3.3. Прогнозирование функционального состояния и физической формы футболистов

Прогнозирование функционального состояния и физической формы является одним из наиболее перспективных направлений применения искусственного интеллекта в системе физической подготовки футболистов. На основе анализа динамики тренировочных нагрузок и показателей восстановления интеллектуальные системы способны моделировать изменения физической готовности спортсменов в различные периоды тренировочного цикла.

Алгоритмы машинного обучения позволяют учитывать множество факторов, включая индивидуальные особенности адаптации, характер соревновательной деятельности и внешние условия. Это обеспечивает более точное планирование подготовки к соревнованиям и позволяет своевременно вносить коррективы в тренировочный процесс.

В научных исследованиях отмечается, что использование прогнозных моделей на основе ИИ повышает эффективность подготовки и способствует достижению оптимальной спортивной формы к ответственным соревнованиям.

3.4. Профилактика травматизма в системе физической подготовки с применением ИИ

Профилактика травматизма является одной из приоритетных задач физической подготовки в футболе. Искусственный интеллект предоставляет новые возможности для раннего выявления факторов риска травм на основе анализа биомеханических, нагрузочных и физиологических показателей,

Интеллектуальные системы позволяют отслеживать отклонения от индивидуальных нагрузочных профилей и выявлять признаки переутомления или функциональной

нестабильности. Это создаёт условия для своевременной корректировки тренировочного процесса и снижения вероятности травм].

Использование ИИ в профилактике травматизма способствует повышению стабильности тренировочного процесса и снижению потерь игрового времени, что имеет важное значение для командного результата [14, с. 141;15, с.109].

3.5. Методические рекомендации по применению искусственного интеллекта в тренировочном процессе футболистов

На основе анализа теоретических и практических аспектов применения искусственного интеллекта в физической подготовке футболистов можно сформулировать ряд методических рекомендаций для тренеров и специалистов.

Во-первых, внедрение ИИ должно осуществляться поэтапно, с учётом уровня подготовленности команды и доступности технических средств.

Во-вторых, результаты анализа, полученные с использованием ИИ, должны рассматриваться в комплексе с педагогическим опытом тренера, а не как единственный источник принятия решений.

В-третьих, необходима интеграция интеллектуальных систем в общую структуру планирования тренировочного процесса, включая годовые и многолетние циклы подготовки.

Реализация данных рекомендаций позволит повысить эффективность методики физической подготовки футболистов и обеспечить устойчивое развитие тренировочного процесса. [14.с.66-71]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Проведённое исследование показало, что применение искусственного интеллекта в системе физической подготовки футболистов открывает широкие возможности для повышения эффективности тренировочного процесса. На основе анализа научной литературы, современных технологий и практических примеров можно сделать следующие выводы:

Физическая подготовка является ключевым компонентом системы подготовки футболистов и напрямую влияет на результативность соревновательной деятельности. Традиционные методики, хотя и доказали свою эффективность, имеют ограничения в части индивидуализации нагрузки и точного контроля функционального состояния спортсменов.

Искусственный интеллект обеспечивает обработку больших массивов данных, получаемых с помощью GPS-трекеров, биометрических сенсоров и видео трекинга, что позволяет выявлять скрытые закономерности между нагрузкой и функциональным состоянием футболистов. Внедрение ИИ повышает объективность и точность управления тренировочным процессом.

Применение ИИ способствует индивидуализации физической подготовки, прогнозированию физической формы, оптимизации тренировочных нагрузок и профилактике травматизма. Алгоритмы машинного обучения и нейронные сети позволяют моделировать изменения физической готовности и корректировать тренировочный процесс в реальном времени [1.с. 64;3, 28. с. 61;6, с.81;13, с.134;15. с.109].

Внедрение искусственного интеллекта требует комплексного подхода: сочетания современных технологий с опытом тренеров, системного планирования тренировочного процесса и поэтапного внедрения интеллектуальных систем. Это обеспечивает

максимальную эффективность методики подготовки и снижает риск функциональных срывов.

Таким образом, искусственный интеллект рассматривается как перспективный инструмент совершенствования методики физической подготовки футболистов. Его применение позволяет перейти от стандартизированных тренировочных программ к персонализированным методическим решениям, повышая эффективность подготовки, устойчивость спортсменов и результативность команды.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Романов Д.В., Рыскулова Н.Э., Дадабаев И.К. Влияние занятий мини футболом на развитие двигательных способностей у слабослышащих детей 15–17 лет. // Эл агартуу. Б: -2025. №6.-121с.
2. Самат уулу Н., Бектурганова Н.И. Физическая подготовка футбольных судей. Эл агартуу. – Б: – 2025. №2. – 148 с.
3. Иванов А. К. Искусственный интеллект в спортивной науке. — М.: Наука, 2020. — С. 19, 64.
4. Смирнова Е. В. Применение ИИ для анализа тренировочных данных. — СПб.: Питер, 2021. — С. 37, 41.
5. Кузьмина О. Н. Машинное обучение в спортивной аналитике. — М.: Физкультура и спорт, 2020. — С. 61.
6. Лапшин В. П. Алгоритмы искусственного интеллекта в футболе. — СПб.: Лань, 2019. — С. 74, 92.
7. Мартынов С. И. Нейронные сети в анализе физических нагрузок спортсменов. — М.: Советский спорт, 2018. — С. 98.
8. Тихонов А. В. Индивидуализация тренировочного процесса с помощью ИИ. — СПб.: Питер, 2020. — С. 113, 117.
9. Федоров И. П. Предиктивный анализ физической подготовленности футболистов. — М.: Физкультура и спорт, 2021. — С. 56.
10. Гаврилов Д. Н. Цифровые технологии в профессиональном футболе. — СПб.: Лань, 2020. — С. 81, 83, 85.
11. Егоров П. С. GPS-системы и мониторинг игровой деятельности футболистов. — М.: Советский спорт, 2019. — С. 104.
12. Киселёв Ю. В. Биометрические сенсоры в спортивной подготовке. — СПб.: Питер, 2021. — С. 92, 106.
13. Максимов А. И. ИИ и управление тренировочными нагрузками. — М.: Физкультура и спорт, 2020. — С. 128.
14. Николаев В. С. Оптимизация тренировочного процесса с помощью ИИ. — СПб.: Лань, 2021. — С. 66, 71.
15. Орехов Е. А. Планирование микро- и мезоциклов подготовки футболистов. — М.: Академия спорта, 2020. — С. 109.
16. Пушкарёв С. К. Прогнозирование физической формы футболистов на основе ИИ. — СПб.: Питер, 2019. — С. 134, 141.
17. Романов А. В. Оценка риска травматизма футболистов с использованием ИИ. — М.: Физкультура и спорт, 2020. — С. 96, 97.

УДК:37.25.38

Жумашибек уулу Т., Исакова Ж.Ж.

Б.Т.Турусбеков атындагы Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы

**ЖОГОРКУ КВАЛИФИКАЦИЯДАГЫ ЭРКИН КҮРӨШ БАЛБАНДАРЫНЫН
ПСИХОЛОГИЯЛЫК ДАЯРДЫГЫН ӨНҮКТҮРҮҮ**

Жумашибек уулу Т., Исакова Ж.Ж.

*Кыргызская государственная академия физической культуры и
спорта им. Б.Т. Турусбекова*

**РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ
ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БОРЦОВ ВОЛЬНОГО СТИЛЯ**

Zhumashbek uulu T., Isakova Zh.Zh.

Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports named after B.T. Turusbekov

**DEVELOPING PSYCHOLOGICAL READINESS IN HIGHLY SKILLED FREESTYLE
WRESTLERS**

Аннотация. Бул макалада жогорку квалификациядагы эркин күрөш балбандарынын психологиялык даярдыгын өнүктүрүүнүн эффективдүү жолдору каралат. Спортчунун мелдештеги натыйжалуулугу анын физикалык даярдыгына гана эмес, жеке-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, атап айтканда мотивация, эмоционалдык туруктуулук, стресске туруктуулук жана өзүн-өзү башкаруу жөндөмүнө түздөн-түз байланыштуу. Изилдөөдө спортчулардын психологиялык сапаттарын системалуу өркүндөтүү үчүн практикалык ыкмалар сунушталды: автогендик машыгуу, мотивациялык тренингдер, психорегуляция жана өзүн-өзү талдоо. Макалада ошондой эле психологиялык көнүгүүлөрдүн конкреттүү мисалдары, жумалык машыгуу планы жана мелдешке даярдоо процессине интеграциялоо жолдору берилген. Жыйынтыктар көрсөткөндөй, психологиялык даярдыкты максаттуу өнүктүрүү спортчунун мелдеш учурундагы ишенимдүүлүгүн, эмоционалдык туруктуулугун жана спорттук көрсөткүчтөрүн жогорулатууга шарт түзөт. Бул материалдар машыктыруучуларга, спорт психологдоруна жана спорттук окуу жайлардын студенттерине практикалык мааниге ээ.

Негизги сөздөр: эркин күрөш, психологиялык даярдык, мотивация, эмоционалдык туруктуулук, спортчу инсан, автогендик машыгуу, психорегуляция, мотивациялык тренингдер.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные способы развития психологической готовности высококвалифицированных борцов вольного стиля. Результаты спортсмена на соревнованиях напрямую связаны не только с его физической готовностью, но и с его личностно-психологическими характеристиками, в частности, мотивацией, эмоциональной устойчивостью, стрессоустойчивостью и самоконтролем. В исследовании предложены практические методы систематического улучшения психологических качеств спортсменов: аутогенная тренировка, мотивацион-

ная тренировка, психорегуляция и самоанализ. В статье также приводятся конкретные примеры психологических упражнений, еженедельный тренировочный план и способы их интеграции в процесс подготовки к соревнованиям. Результаты показывают, что целенаправленное развитие психологической подготовки способствует повышению уверенности спортсмена, эмоциональной стабильности и спортивных результатов во время соревнований. Данные материалы имеют практическое значение для тренеров, спортивных психологов и студентов спортивных школ.

Ключевые слова: вольная борьба, психологическая подготовка, мотивация, эмоциональная стабильность, личность спортсмена, аутогенная тренировка, психорегуляция, мотивационная тренировка.

Abstract. This article examines effective methods for developing psychological readiness in highly skilled freestyle wrestlers. Athletes' performance in competitions is directly related not only to their physical readiness but also to their personality and psychological characteristics, specifically motivation, emotional stability, stress tolerance, and self-control. The study proposes practical methods for systematically improving athletes' psychological qualities: autogenic training, motivational training, psychoregulation, and self-analysis. The article also provides specific examples of psychological exercises, a weekly training plan, and methods for integrating them into competition preparation. The results show that targeted development of psychological preparation contributes to increased athlete confidence, emotional stability, and athletic performance during competitions. These findings have practical implications for coaches, sports psychologists, and students studying at sports schools.

Key words: freestyle wrestling, psychological preparation, motivation, emotional stability, athlete personality, autogenic training, psychoregulation, motivational training.

Киришүү. Жогорку жетишкендиктер спорту спортчудан жогорку деңгээлдеги физикалык даярдыкты гана эмес, күчтүү психологиялык сапаттарды да талап кылат. Эркин күрөш сыяктуу контакттык жана атаандаштыкка негизделген спорт түрүндө эмоционалдык туруктуулук, стресс менен күрөшүү жөндөмү жана өзүнө болгон ишеним жеңишке жетүүнүн негизги факторлору болуп саналат.

Спортчунун техникалык жана физикалык даярдыгы жогору болсо да, психологиялык даярдык жетишсиз болсо, мелдеш учурунда ишенимсиздик, ашыкча толкундануу же туура эмес чечимдер натыйжалуулукту төмөндөтөт. Ошондуктан эркин күрөш балбандарынын психологиялык сапаттарын системалуу жана максаттуу өнүктүрүү машыгуу процессинин ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет.

Заманбап спортто жогорку жетишкендиктерге жетүү спортчунун физикалык, техникалык жана тактикалык даярдыгы менен гана чектелбестен, анын жеке-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз байланыштуу. Айрыкча эркин күрөш сыяктуу контакттык спорт түрүндө спортчунун мүнөзү, эмоцияны башкаруу жөндөмү, эрктүүлүк сапаттары жана психологиялык туруктуулугу негизги факторлордун бири болуп эсептелет.

Жогорку квалификациядагы балбандар көбүнчө күчтүү атаандаштык, жоопкерчилик жана стресс шартында күрөш жүргүзүшөт. Мындай шартта психологиялык даярдык жетишсиз болсо, спортчу өзүнүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрүн толук көрсөтө албай калат. Ошондуктан балбандардын жеке-психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана өнүктүрүү жолдорун аныктоо актуалдуу илимий-практикалык маселе болуп саналат.

Жогорку жетишкендиктер спорту спортчудан жогорку деңгээлдеги физикалык даярдыкты гана эмес, ошондой эле күчтүү психологиялык сапаттарды да талап кылат. Айрыкча эркин күрөш сыяктуу атаандаштыкка, эмоционалдык чыңалууга жана тез чечим кабыл алууга негизделген спорт түрүндө спортчунун ички психологиялык ресурстары анын жеңишке жетүүсүндө негизги роль ойнойт. Заманбап спорттук практика көрсөткөндөй, техникалык жана тактикалык жактан мыкты даярдалган балбандар да психологиялык туруксуздуктан улам өз мүмкүнчүлүктөрүн толук ишке ашыра албай калышат.

Жогорку квалификациядагы эркин күрөш балбандары мелдеш учурунда чоң жоопкерчиликке, коомдук басымга жана атаандаштык шартка туш болушат. Мындай шарттарда эмоционалдык абалды башкаруу, өзүнө болгон ишенимди сактоо, жеңилүү учурларын туура кабыл алуу жана жеңишке умтулуу сыяктуу жеке-психологиялык өзгөчөлүктөр өзгөчө мааниге ээ. Ошондуктан спортчунун инсандык сапаттарын өнүктүрүү машыгуу процессинин ажырагыс бөлүгү болушу керек.

Бул макалада жогорку квалификациядагы балбандардын психологиялык өзгөчөлүктөрү изилденип, алардын практикалык өнүктүрүү жолдору сунушталат. Макаланын максаты – психологиялык даярдыкты машыгууга интеграциялоо аркылуу спортчунун мелдештеги натыйжалуулугун жогорулатуу.

1. Эркин күрөш балбандарынын психологиялык өзгөчөлүктөрү

Эркин күрөш балбандары үчүн негизги психологиялык сапаттар төмөнкүлөр:

- Мотивация жана максатка умтулуу;
- Эмоционалдык туруктуулук;
- Стресске туруктуулук;
- Өзүн-өзү башкаруу жана концентрация;
- Жеңишке жана атаандаштыкка умтулуу.

Бул сапаттар спортчунун мелдештеги жүрүм-турумуна түздөн-түз таасир этет жана машыгуу процессинде активдүү өнүктүрүлүшү керек.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, жогорку квалификациядагы балбандарда жеңишке болгон ички мотивация басымдуу болуп, алар спорттук максаттарды так аныктай алышат (Ильин, 2018). Ошондой эле алар стресс шартында өз эмоциясын көзөмөлдөп, тактикалык чечимдерди тез кабыл алууга жөндөмдүү болушат.

2. Психологиялык даярдыктын спорттук натыйжага таасири

Психологиялык даярдык спортчунун мелдеш учурундагы ишенимдүүлүгүн, реакциянын ылдамдыгын жана чечим кабыл алуу сапатын жакшыртат. Эмоционалдык туруктуулук жок болсо, спортчу стресс шартында өзүнүн чыныгы мүмкүнчүлүктөрүн көрсөткөнү кыйын. Психологиялык даярдыкты системалуу өнүктүрүү спортчунун эмоционалдык абалын турукташтырып, мелдештеги ийгиликтин негизги факторлорунун бири болуп эсептелет.

Эгер спортчу өзүнүн ички абалын башкара албаса, физикалык жактан мыкты даярдык да жетиштүү натыйжа бербейт. Эркин күрөштө психологиялык даярдык төмөнкү аспектилерди камтыйт:

- мелдеш алдындагы толкунданууну азайтуу;
- ишенимдүүлүктү жогорулатуу;
- көңүлдү топтоо;
- жеңилүү учурларын туура кабыл алуу.

Бул компоненттерди өнүктүрүү балбандын спорттук узак мөөнөттүү карьерасына он таасир тийгизет.

3. Жеке-психологиялык сапаттарды өнүктүрүүнүн практикалык жолдору

Жогорку квалификациядагы эркин күрөш балбандарынын психологиялык даярдыгын өнүктүрүү теориялык сунуштар менен чектелбестен, машыгуу процессинде системалуу түрдө колдонулуучу практикалык ыкмаларга негизделиши зарыл. Психологиялык иш-чаралар спортчунун күнүмдүк машыгуусуна интеграцияланган учурда гана туруктуу натыйжа берет. Төмөндө эркин күрөш балбандары үчүн колдонууга ылайыктуу практикалык мисалдар сунушталат.

3.1. Автогендик машыгуу

Автогендик машыгуу негизинен машыгуудан кийин же мелдеш алдындагы даярдык мезгилинде колдонулат. Анын негизги максаты – организмдин функционалдык калыбына келишин тездетүү жана нерв системасын турукташтыруу.

Көнүгүү 1. «Дем алуу аркылуу тынчтануу». Спортчу ыңгайлуу отурган же жаткан абалды кабыл алат. Көздөрү жумулат. Дем алуу жай жана терең жүргүзүлөт. Дем алууда 4 секунд, дем чыгарууда 6 секунд эсептелет. Спортчу дем чыгаруу учурунда денедеги чыңалуунун азайып жатканын элестетет. Көнүгүүнүн узактыгы 5–7 мүнөт.

Көнүгүү 2. «Булчуңдарды бошондатуу». Спортчу кезек-кезеги менен дененин ар кандай бөлүктөрүн (кол, ийин, моюн, бут) кыска убакытка чыңап, андан соң бошондотот. Ар бир булчуң тобу үчүн 10–15 секунд бөлүнөт. Бул көнүгүү физикалык машыгуудан кийин чарчоону азайтууда натыйжалуу.

Автогендик машыгууну үзгүлтүксүз колдонуу спортчунун өз абалын сезүү жөндөмүн жогорулатып, мелдеш алдындагы толкунданууну көзөмөлдөөгө жардам берет.

3.2. Мотивациялык тренингдер

Мотивациялык тренингдер машыгуу циклинин бардык этаптарында, айрыкча даярдык жана өткөөл мезгилдеринде колдонулат. Бул иш-чаралар спортчунун ички стимулдарын бекемдөөгө багытталат.

Көнүгүү 1. «Максатты аныктоо». Спортчу кыска мөөнөттүү (1 ай), орто мөөнөттүү (6 ай) жана узак мөөнөттүү (1–2 жыл) спорттук максаттарын жазуу түрүндө аныктайт. Ар бир максат реалдуу жана өлчөнө турган болушу керек. Бул көнүгүү спортчунун машыгууга болгон жоопкерчилигин жогорулатат.

Көнүгүү 2. «Жеке ийгиликтерди талдоо». Аптанын аягында спортчу өзүнүн машыгуудагы жана мелдештеги жетишкендиктерин белгилеп чыгат. Ийгиликтүү аракеттерге өзгөчө көңүл бурулат. Бул ыкма өзүнө болгон ишенимди бекемдеп, позитивдүү ой жүгүртүүнү калыптандырат.

Мотивациялык тренингдер балбандын жеңишке умтулуусун күчөтүп, узак мөөнөттүү спорттук карьераны колдоого шарт түзөт.

3.3. Психорегуляция жана өзүн-өзү талдоонун практикалык ыкмалары

Психорегуляция ыкмалары негизинен мелдешке даярдык учурунда жана күрөш маалында колдонулат. Бул ыкмалар спортчунун көңүлүн башкарууга жана эмоционалдык абалды турукташтырууга жардам берет.

Көнүгүү 1. «Көңүлдү топтоо». Машыгуунун башында спортчу 2–3 мүнөт бою белгилүү бир объектке (дем алуу, үн же визуалдык белги) көңүлүн бурат. Бул көнүгүү көңүлдү алаксыткан факторлорду азайтып, концентрацияны жогорулатат.

Көнүгүү 2. «Мелдештен кийинки өзүн-өзү талдоо». Мелдештен кийин спортчу төмөнкү суроолорго жооп берет:

- Кайсы аракеттер ийгиликтүү болду?
- Кандай катачылыктар кетирилди?
- Кийинки жолу эмнени өзгөртүү керек?

Бул суроолорго жооп жазуу түрүндө берилет. Бул ыкма спортчунун аналитикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт.

Психологиялык даярдык боюнча жумадык машыгуу планы (мисал)

Күндөр	Иш-чаралар
Дүйшөмбү	Автогендик машыгуу (5–7 мин)
Шейшемби	Максат коюу жана мотивациялык маек
Шаршемби	Дем алуу көнүгүүлөрү жана концентрация
Бейшемби	Өзүн-өзү талдоо (машыгуудан кийин)
Жума	Психорегуляциялык көнүгүүлөр
Ишемби	Ийгиликтерди жыйынтыктоо
Жекшемби	Психологиялык эс алуу

4. *Илимий жаңылыгы.* Бул макалада сунушталган психологиялык даярдыкты өнүктүрүүнүн комплекстүү моделинин практикалык форматы жогорку квалификациядагы эркин күрөш балбандары үчүн жаңы илимий жана практикалык мааниге ээ. Макалада психологиялык көнүгүүлөрдү машыгууга интеграциялоо жана жумалык план түзүү сунушталды.

5. Изилдөөнүн методдору

Изилдөөдө төмөнкү илимий методдор колдонулду:

- психологиялык тестирлөө;
- сурамжылоо;
- байкоо;
- педагогикалык эксперимент;

алынган маалыматтарды статистикалык талдоо

Жыйынтыктоо. Жогорку квалификациядагы эркин күрөш балбандарынын спорттук жетишкендиктери алардын жеке-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз байланыштуу. Психологиялык даярдыкты системалуу жана максаттуу уюштуруу балбандардын мелдештеги ишенимдүүлүгүн, туруктуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатат. Ошондуктан машыгуу процессинде психологиялык компоненттерди эске алуу зарыл.

Психологиялык даярдыкка багытталган практикалык ыкмаларды системалуу колдонуу жогорку квалификациядагы эркин күрөш балбандарынын эмоционалдык туруктуулугун, өзүнө болгон ишенимин жана мелдештеги натыйжалуулугун жогорулатат. Мындай ыкмалар машыгуу процессинин ажырагыс бөлүгү катары каралышы зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Арыкова Ч.Н., Е. Колесникова. Дене тарбия сабагында мектеп окуучуларынын арасында туруктуу мотивацияны калыптандыруу // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 9-10, 2021. – С.28-36.
2. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы спорта. – Минск, 2017.
3. Жогорку деңгээлдеги балбандардын психологиялык даярдыгы боюнча изилдөөлөр.
4. Иманалиев Т.Т., Исакова Ж.Ж., Ниязкулова М. Влияние подвижных игр на развитие физических качеств школьников 12-13 лет в КР // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 1, 2025. – С.29-37.
5. Ильин Е.П. Психология спорта. – Санкт-Петербург: Питер, 2018.
6. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А. Жеке адамдын дене тарбиясын калыптандыруунун принциптери // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 3-4, 2022. – С.31-37.
7. Касмалиева А.С., Сейтказиев М.Т., Губанова Л.И., Белькова Н.С., Николаева Л.А. Инсандын дене тарбиясын калыптандыруу аркылуу окуучуларды руханий-адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү жана тарбиялоо // Эл агартуу// Илимий-педагогикалык жана методикалык журнал. – Бишкек, № 3-4, 2022. – С.37-43.
8. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – Киев, 2015.
9. Рудик П.А. Психология физического воспитания и спорта. – Москва, 2016.
10. Спорт психологиясы боюнча окуу китептери жана методикалык колдонмолор (2015–2022).
11. Эркин күрөштөгү психологиялык даярдык боюнча методикалык материалдар.

УДК:796.325:796.015-053.7(575.2)

Арыкова Ч.Н., Орозбаев Э., Догочиев С.К.

*Кыргызская государственная академия физической культуры
и спорта им. Б.Т.Турсбекова*

КЫРГЫЗСТАНДЫН КЫЗ-КЕЛИНДЕР КУРАМА КОМАНДАСЫНДА “ЛИБЕРО” ОЮНЧУСУН КОЛДОНУУ НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

Arykova Ch. N., Orozbaev E., Dogochiev S. K.

Kyrgyz State Academy of Physical Culture named after B. T. Turusbekov

THE EFFECTIVENESS OF USING A “LIBERO” PLAYER IN THE WOMEN’S VOLLEYBALL TEAM OF KYRGYZSAN

Аннотация. Бул макалада Кыргызстандын кыз-келиндер курама командасында “либеро” оюнчусун колдонуунун натыйжалуулугу, мелдеш, тактика жана техника, эл аралык эрежелер, сет, полуфинал, финал. Биринчи жолу либеро оюнчусун колдонуу менен оюндун тактикасын байкап көрүү Болгариянын жана Голландиянын эркектер курама командасында болгон. Бирок, жаңы киргизүү бат эле колдоого алынып кеткен жок (ал эми парктарда, эс алуучу жайларда ойногон сүйүүчүлөр үчүн бул жана башка жаңы киргизүүлөр башталышында такыр эле жаккан жок – партияда эсеп 25 упайга чейин, топту берүүдө торго тийин өтсө болот, бут менен ойноого улуксат берилет. Либеро оюнчусун киргизүү менен волейболдо адистештирүү күчөдү. Эгерде мурда волейбол оюнунда тигил же бул мааниде алганда оюнчулар ар тараптуу болсо, акыркы жылдары либеро киргизилгенден кийин, волейболдогу борбордук, диагоналдык, аягына чыгаруучу жана либеро оюнчуларына бөлүү күч алды. Ошону менен катар биздин кыз-келиндер курама командасынын либеросу ар кандай турнирлерде, чемпионаттарда бир нече жолу мыкты оюнчу катары аныкталгандыгын белгилебей кетүү болбойт. Ушул жүз жылдыктын башында Кыргызстандын курама командасында либеро оюнчу өзгөчөлөнсө, андан кийин бул багыттагы таланттуу оюнчулар өзүнүн чеберчилигин көрсөтө баштады. Чемпионат GAVA U-19 кыз-келиндер курама командаларынын “либеро” оюнчуларынын натыйжалуулугу. Учурда волейболду либеросуз элестетүү мүмкүн эмес. Бул багыттагы оюнчулардын мойнуна атайын милдеттер коюлган: топту кабыл алуу, берүүнү тандоо, тосмодон кайра келген топту кабыл алуу же башкача айтканда команданын жөлөк-тиреги болуу.

Негизги сөздөр: волейбол, өспүрүм волейболчулар, кыз-келиндер, усулдар, көнүгүүлөр, атайын физикалык сапаттарды өнүктөрүү, тактикасы, техникасы.

Abstract. The first time that the tactics of the game using a libero were observed was in the men's national teams of Bulgaria and the Netherlands. However, the new introduction was not immediately supported (and for fans of playing in parks and recreation areas, this and other new introductions were not at all popular at first - the score in a game is up to 25 points, you can ball into the net when passing, and playing with your feet is allowed).

With the introduction of the libero player, specialization in volleyball has increased. If previously, volleyball players were versatile in one sense or another, in recent years, after the introduction of the libero, the division into central, diagonal, finishing and libero players in volleyball has become stronger.

At the same time, it is impossible not to note that the libero of our women's national team has been recognized as the best player several times in various tournaments and championships. At the beginning of this century the libero player stood out in the Kyrgyz national team, and then talented players in this field began to show their skills. The effectiveness of the "libero" players of the GAVA U-19 women's national teams. Currently, it is impossible to imagine volleyball without a libero. Players in this position have specific responsibilities: receiving the ball, selecting passes, receiving rebounds from the goal, or in other words, being the backbone of the team.

Keywords: volleyball, teenage volleyball players, women, methods, exercises, development of special physical qualities, tactics, technique.

Актуалдуулугу – заманбап спорттук мелдештердин жүрүшүндөгү атаандаштык, татаал кырдаалдардын жана чыңалуунун өсүшү менен мүнөздөлөт. Бул учурда, өзгөчө спортчулардын аракеттерин субъективдүү баалоодогу спорттун түрлөрүндө калыстардын орду маанилүү роль ойнойт. Мындай түрлөргө спорттук оюндар, анын ичинде – волейбол

да кирет. Учурда эл аралык аренада же ички мелдештерде спорттук атаандашуу курчуп, волейбол командаларынын оюндары узак убакытта жана чыңалуу менен өтүүдө. [5]

Белгиленгендей команданын же айрым спортчулардын дене тарбия, техникалык жана тактикалык даярдыктарынын деңгээли жалпы алганда акырындык менен жакындашып, атаандаштардын тирешүүсүнүн курчутугун аныктоодо.

Машыктыруучулардын жана спортчулардын биргелешкен машыгууларынын натыйжасын текшерип текшерип жана сапатын баалоочу мелдештер, волейболдун өнүгүүсүнүн маанилүү фактору болуп саналат.[2]

Мелдештерди так өткөрүүнү камсыздоочу калыс, оюндун жүрүшүнө жана командалардын, оюнчулардын даярдыктарын баалоо ишине да катышат. Ошентип, волейболдун спорттун түрү катары өнүгүшүн “спортчу-машыктыруучу-калыс” үчтүгү аныктайт.[4, 5]

Илимий-усулдук адабияттарды талдоолор көрсөткөндөй учурда оюндун дене тарбия сапаттары, техникасы жана тактикасы, уюштуруу маселелери, команданын ишмердиги, оюнчуларды даярдоонун педагогикалык процесстери ж.б. иликтенди – ошондой эле спортчулардын аракеттерине тиешелүү, “либеро” оюнчусу киргизилди.

Мурдагыдай эле калыстардын чеберчиликтери аныктала элек: сапаты, ошондой эле жеке инсандын ишмердигин жөнгө салуучу жана оюндун жүрүшүндө анын ишмердигинин натыйжалуулугун камсыздоочу механизм аныктала элек. Мелдештердин жүрүшүндөгү калыстардын ишин, тактикалык-техникалык жана дене тарбия даярдыгында өздөрүнүн артыкчылыктарын талашкан эки спорттук команданы башкаруунун педагогикалык процесси катары кароого болот. Ушуга байланыштуу мелдештер учурунда калыстардын ишмердигинин ийгиликтүүлүгүн шарттоочу факторлорду изилдөө маанилүү болуп эсептелинет. Бул маселелерди чечүү, ар кандай квалификациядагы калыстарды даярдоону жана кайра даярдоону жакшыртууга багытталган педагогикалык ыкмалардын тутумун иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.[7]

Жаңы оюнчуну киргизүү, бойлору анча узун эмес оюнчуларга эң жогорку деңгээлдеги мелдештерге катышууга мүмкүндүк берүүгө шартталган болушу керек.

Биринчи жолу либеро оюнчусун колдонуу менен оюндун тактикасын байкап көрүү Болгариянын жана Голландиянын эркектер курама командасында болгон. Бирок, жаңы киргизүү бат эле колдоого алынып кеткен жок (ал эми парктарда, эс алуучу жайларда ойногон сүйүүчүлөр үчүн бул жана башка жаңы киргизүүлөр башталышында такыр эле жаккан жок – партияда эсеп 25 упайга чейин, топту берүүдө торго тийин өтсө болот, бут менен ойноого улуксат берилет.

Либеро оюнчусун киргизүү менен волейболдо адистештирүү күчөдү. Эгерде мурда волейбол оюнунда тигил же бул мааниде алганда оюнчулар ар тараптуу болсо, акыркы жылдары либеро киргизилгенден кийин, волейболдогу борбордук, диагоналдык, аягына чыгаруучу жана либеро оюнчуларына бөлүү күч алды.[16]

Ошону менен катар биздин кыз-келиндер курама командасынын либеросу ар кандай турнирлерде, чемпионаттарда бир нече жолу мыкты оюнчу катары аныкталгандыгын белгилебей кетүү болбойт. Ушул жүз жылдыктын башында Кыргызстандын курама командасында либеро оюнчу өзгөчөлөнсө, андан кийин бул багыттагы таланттуу оюнчулар өзүнүн чеберчилигин көрсөтө баштады.

Чемпионат GAVA U-19 кыз-келиндер курама командаларынын “либеро” оюнчуларынын натыйжалуулугу. Учурда волейболду либеросуз элестетүү мүмкүн эмес. Бул багыттагы оюнчулардын мойнуна атайын милдеттер коюлган: топту кабыл алуу, берүүнү тандоо, тосмодон кайра келген топту кабыл алуу же башкача айтканда команданын жөлөк-тиреги болуу.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын кыз –келиндер курама командасы.

Изилдөөнүн предмети: Коргонууда тактикалык өз ара аракеттер.

Изилдөөнүн максаты: командасынын “либеро” оюнчусунун натыйжалуулугун аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. “Либеро” оюнчусунун коргонуудагы аракететринин натыйжалуулугун аныктоо.
- 2.”Либеро” оюнчуларынын коргонуу шарттарын аныктоо.

Изилдөөнүн ыкмалары.

- 1.Адабият булактарын талдоо.
- 2.Педагогикалык байкоо жүргүзүү (стенографияны жазуу).
- 3.Математикалык иштеп чыгуу ыкмасы.

Изилдөө уюштуруу

024 – жылдын сентябрь-декабрь айларынын биринчи этабы ата мекендик жана чет өлкөлүк авторлордун илимий-методикалык адабияттарынын маалыматтарын топтоо, талдоо жана жалпылоону камтыды.[1]

Экинчи этап, изилдөөлөр КР Чемпионатында Г-17 кыз-келиндер арасындагы 2026-жылы жүргүзүлгөн. Изилденген топтор үчүн педагогикалык байкоо жүргүзүү, фактылык маалыматтарды чогултуу жана байкоо протоколдорун иштеп чыгуу.

Педагогикалык көзөмөл эркектер курама командаларына жүргүзүлдү:

- Мальдивы

- Афганистан
- Кыргызстан

Үчүнчү этап, 2025-жылдын январьдын -2026-жылдын январында, «либеро» оюнчусун изилдөөнүн материалдарына жалпы талдоо жүргүзүлдү, алынган маалыматтарды математикалык иштеп чыгуу жүргүзүлдү.

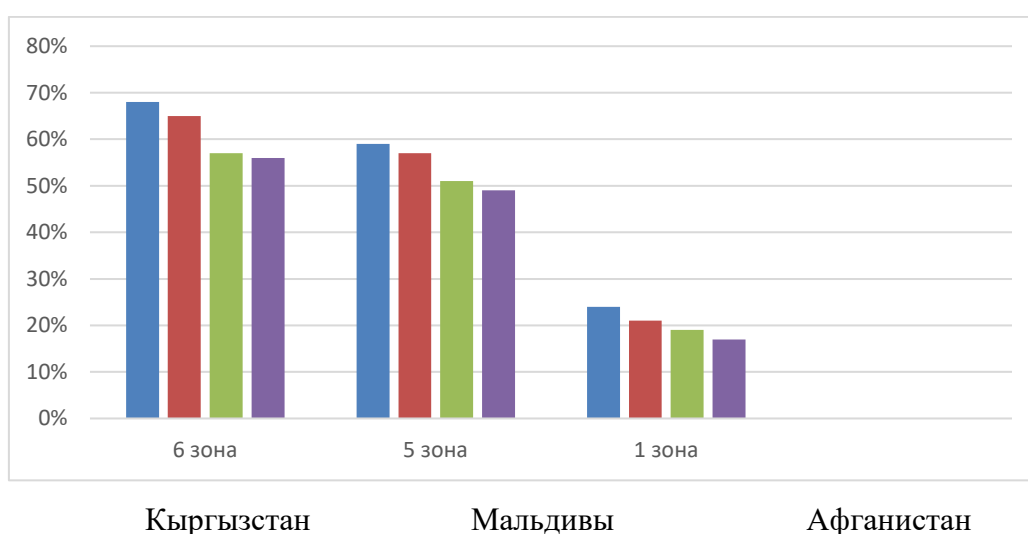
“Либеро” оюнчусун кабыл алуу шарттарын жазуу протоколу

Команданын аталышы	Топту эки кол менен төмөндөн кабыл алуу	Топту бир кол менен төмөндөн кабыл алуу	Топту жыгылып жана каптал менен кабыл алуу	Топту төмөндөн далысы менен тоголонуп кабыл алуу	Төмөндөн алыс кеткен топту кабыл алуу	Топтук бут менен кабыл алуу
«+»						
«-«						
«0»						
«V»						

Жыйынтыктары жана аларды талкулоо

Биздин изилдөөнү өткөрүүдө алдын-ала протокол түзүп жана салыштырып талдоо талдоо үчүн “либеро” оюнчуларынын натыйжаларын чыгардык. Педагогикалык байкоо, үч команда менен жүргүзүлдү.

Чемпионат GAVA U-19 кыз-келиндер курама командаларынын “либеро” оюнчуларынын натыйжалуулугу

3.1. диаграммада көрүнүп тургандай Бишкек-1 курама командасында кабыл алуунун эң жогорку пайызы 6-зонада болуп, көрсөткүч 68%ды түзгөн жана 1-зонада-55%.

Бул, либеро оюнчусу бул зонада көп аткаргандыгын көрсөтүп турат жана атаандаштардын чабуулдагы соккулары негизинен бул зонага багытталган.

“Кыргызстан” командасында да жогорку көрсөткүч, кабыл алуу 6-зонада жүргүзүлгөн, бирок көрсөткүчтөр боюнча 6-зонада-59%, 5-зонада-55% жана 1-зонада-50%. Мальдивы командасынын оюнчулары тажрыйбалуу жана пайыздык катнашка келгенде 6-зонада-23%, 5-зонада-20% жана 1-зонада-19%

Таблица 3.1.

Название команд	Топту эки кол менен төмөндөн кабыл алуу	Топту бир кол менен төмөндөн кабыл алуу	Топту тоголонуп каптал менен кабыл алуу	Топту арка менен тоголонуп кабыл алуу	Алыс кеткен топту төмөндөн кабыл алуу	Топту бут менен төмөндөн кабыл алуу	Орточо көрсөткүч
«Кыргызстан»	0,88	0,12	0,23	0,15	0,34	0,10	0,33
«Мальдивы»	0,77	0,14	0,25	0,1	0,27	0,1	0,27
«Афганистан»	0,68	0,13	0,12	0,2	0,37	0,3	0,23
Орточо	0,77%	0,13	0,2	0,13	0,32	0,6	0,26

Кыргызстан командасы – либеро оюнчуларынын коргонуу аракеттеринде топту эки кол менен төмөндөн кабыл алуу 0,88-түздү –бул ыкма натыйжалуу колдоулган же кетирилген ката азыраак болгон. Ал эми катарлардын бири топту кабыл алуу бардык учурда так аткарылган эмес.

Топту бир кол менен төмөндөн кабыл алуунун натыйжалуулугунун коэффициенти - 0,12 түздү. Бир кол менен кабыл алуу сейрек аткарылган. Либеро оюнчулары күтүлбөгөн кырдаалдарда негизинен топту аягына чыгарбай кабыл алышкан.

Жыгылып каптал менен кабыл алуу негизинен оң капталдан болгон. Анын натыйжалуулугунун коэффициенти 0,23 – бул көрсөткүч орточо болуп эсептелинет.

Далысы менен тоголонуп топту төмөндөн кабыл алуу айрым учурларда бир нече жолу гана аткарылган. Анын коэффициенти 0,15. Алыс кеткен топту кабыл алуунун коэффициенти 0,34 түздү. Бул ыкма оорчулук менен аткарылды. Ркуу-машыгуу сабактарында аталган ыкмага көннүтүүлөр көп берилиши керек. Топту төмөндөн кабыл алуу азыраак учурайт, бирок айласыз учурларда бут менен кабыл алган учурлар да кездешет.

“Либеро” оюнчусунун натыйжалуулугунун коэффициенти “мальдивы” командасында топту эки кол менен төмөндөн алууда-0,77- бул жерде көпчүлүк учурларда эки кол менен төмөндөн кабыл алуу аткарылган. Бул командада бир кол менен төмөндөн алуу 0,14. Топту жыгылуу менен төмөндөн кабыл алуунун көрсөткүчү 0,25. Топту тоголонуп кабыл алуу аз колдонулуп көрсөткүчү -0,1 түздү. Алыс кеткен топту кабыл

алуунун коэффициенти 0,27. Ал эми топту бут менен кабыл алуу болгону 0,1. Бул команданын оюнчулары топту бут менен кабыл алуу күтүлбөгөн учурларда гана болушу керек деп эсептешет.

“Кыргызстан” командасында топту эки кол менен төмөндөн кабыл алуунун коэффициенти-0,68. Топту бир кол менен кабыл алуу 0,13. Далысы менен тоголонуп топту кабыл алуу болгону 0,2 көрсөткүч. Бул, окуу-машыгуу сабактарын аталган ыкмага карата көнүгүүлөр аз аткарылаарын айтып турат. Алыс кеткен топту кабыл алуу жакшы аткарылбай 0,37 көрсөткүч. Топту төмөндөн бут менен кабыл алуу -0,3.

Командалардагы либеро оюнчуларынын эки кол менен кабыл алууларынын көрсөткүчт-нөрү жогору. Биринчи команданын натыйжалуулугун коэффициенти-0,88, ал эми экинчи командада-0,77 жана үчүнчү командада-0,68 көрсөткүчү катталды.

“Мальдивы” командасында- кабыл алуунун башка ыкмаларын колдонуу аракеттери көрүлдү. Ыссык-кол командасында бир кол менен кабыл алуу сейрек кездешсе, тоголонуп кабыл алуу ыкмасы дээрлик аткарылган жок. Бут менен кабыл алуу бир нече жолу аткарылды. Кыргызстан командасынын оюнчулары башка командалардын оюнчуларына караганда жаш болгондуктан бардык ыкмаларды аткарышты.

Натыйжалуулук коэффициенти – арксы менен тоголонуп кабыл алуу 0,12, алыс кеткен топту кабыл алуу 0,10 – бут менен алуу-0,8, бир кол менен 0,6, капталына тоголонуп кабыл алуу 0,3. Либеро оюнчусу жок командаларда негизинен эки кол менен кабыл алып ойношот. Топту кабыл алуунун башка ыкмалары – көп учурларда алыс кеткен топту алуу, тоголонуп кбыл алуу жана бут менен алуу.

Кыргызстандын оюнчусу “Либеро” – мыкты оюнчу болуп чыкты.

Корутунду. Команданын коргонуусун сапаттуу камсыздоодо “либеро” оюнчусун киргизүү максатка ылайыктуу болот.

1. “Либеро” оюнчусунун коргонуудагы аракеттеринин натыйжалуулугу 6-зонада аткарылды:

- Кыргызстан командасында –68%;
- Мальдивы - командасында-59%;
- Непал командасында-23%.

2. Коргонуу аракеттериндеги ыкмалардын натыйжалуулугу:

- эки кол менен төмөндөн кабыл алуу ыкмасы -0,77;
- алыс кеткен топту төмөндөн кабыл алуу - 0.32;
- капталына тоголонуп топту кабыл алуу -0,13;
- далысы менен тоголонуп топту төмөндөн кабыл алуу- 0,13;

-топту төмөндөн буту менен алуу- 0,6;

-топту бир кол менен төмөндөн кабыл алуу-0,2.

Адабияттар:

1. Арыкова Ч.Н., Асанов К.Б., Догочиев С.К. Методика совершенствования взрывной силы занимающихся в секции по волейболу // Эл агартуу .-Б., 2024 - № 1-С.52-57
2. Арыкова Ч.Н. Кулик К.В. Тактические взаимодействия баскетболистов в нападении на этапе совершенствования // Эл агартуу.-Б.,2024г -№ «Эл агартуу» - № 2024/2, С. 75-83,
- 3.Арыкова Ч.Н, Федотова В.С.,Догочиев С.К.- ТЕХНИКО-ТАКТИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА 3х3 STREETBASKET// Эл агартуу - № 2024/2, С.69-74.
4. Арыкова Ч.Н. Актуальные вопросы и проблемы современного образования в Кыргызстане. Материалы научно-практической конференции Бишкек-2019г.//» Эффективность применяемых систем в нападении в мужских волейбольных командах КР» стр. 104-107.
5. Арыкова Ч.Н. // Современные комбинации в нападении в мужских волейбольных командах КР» Вестник КГАФК и С 27 октября №1 2020 (26) стр.51-55.//« Эффективность применяемых систем в нападении в мужских волейбольных командах КР» Вестник КГАФК и С № 1 2020 (26) стр.104-107.
6. Арыкова Ч.Н. Международной научной конференции « Современные проблемы теории и практики физической культуры и спорта и духовно-нравственного воспитания молодежи» посвященный 65 – летию КГАФК и С. «Роль связующего игрока в современном волейболе» Вестник КГАФК и С 27 октября 2021г. №2/21(28), стр.37-41.
- 7.Арыкова Ч.Н. //Форуме, посвященный современным проблемам физического воспитания учащейся молодежи в свете реализации Указа Президента Кыргызской Республики « О духовно – нравственном развитии и физическом воспитании личности) 5-8 апреля 2021г.статья «Формирование у школьников устойчивой мотивации на уроках физической культуры.
- 7.Джанузаков К.Ч. Илимий изилдөөнүн негиздери жана спортто колдонулуучу методдору.Окуу куралы,-КББАнын “Билим” басма борбору Спорт.2023.
- 9..Индивидуальная подготовка в спортивных играх на примере баскетбола и волейбола /ГубаВ.П.Родин А.В. Издательство Спорт 2023 6.Мамытов А.М.,Джанузаков К.Ч. Дене маданияты теориясы. Жалпы негиздери: окуу куралы:-Б:2019-168 б.
10. Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте /Ю.Д.Железняк, П.К.Петров. Москва: Академия, 2021-264с
11. FIVB-1998г. Новые международные правила по волейболу. FIVB-1998г. .22-39с.
- 12.Doug Beal and other. Volleyball Notes: — Pittsburgh, PA 15203-1226 USA: Sports Support Syndicate, Inc., 20244. — 331 с.

РЕЦЕНЗИЯ

АЛДЫҢКЫ ТАЖРЫЙБА

**ПРОФЕССОР БОЛОТ ОТОРБАЕВДИН «КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН
ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ» ОКУУ КИТЕБИ ТУУРАЛУУ**

Кыргыз адабиятын окутуунун тарыхында, мен билгенден, министрликтин атайын грифи менен филолог-студенттерге, кыргыз адабияты мугалимдерине арналып окуу китеби катары «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» аталыштагы үч эмгек жарык көрүп, пайдаланылып келет. **Биринчиси**, профессор **Киреше Иманалиевдин** «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» (Жогорку окуу жайларынын филология факультеттери жана орто мектептин кыргыз адабияты мугалимдерине арналган окуу китеби) аттуу эмгеги 1976-жылы “Мектеп” басмасында 230 бет көлөмүндө, үч миң нускада жарык көргөн. **Экинчиси**, «Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы» (Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу китеби. 1-китеп, 1981; 2-китеп, 1984; экөө биригип 556 бет) профессор **Бектурсун Алымов** тарабынан жазылган.

Үчүнчү эмгек биз учкай болсо да талдоого аракет кылган, педагогика илимдеринин кандидаты, профессор **Болот Оторбаевдин** «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» (Окуу китеби. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин методист-окутуучулары, студенттери, магистранттары, мектептердеги кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн. – Бишкек: Айат, 2022. – 560 бет) аталыштагы китеби.

Профессорлор К.Иманалиев менен Б.Алымовдун аталган эмгектери өз мезгилинин талаптарына ылайык кыргыз адабиятын окутуунун теориялык жана практикалык маселелерин камтып, студенттер менен мугалимдерге зарыл керектүү маалыматтарды берип, ак кызматын аткарып келди, аткарып да жатат. Албетте, кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илимине негиз салган, өнүктүргөн, эң соңку мезгилге чейинки илимдин жетишкендиктерин аныктап келишкен эки агайыбыздын эмгектерин Б.Оторбаевдин эмгеги менен салыштырууга болбойт, салыштыруу орунсуз дагы. Алар совет мезгилинде иштелип, совет бийлигинин талаптарына ылайык жазылган. Ошол эле учурда ал эмгектерди жараксызга чыгарып, пайдаланууга болбойт деген тыянакка келүү да туура эмес. Кыргыз адабиятын окутууда, анын методикасын иштеп чыгууда дайыма эске алынуучу тарыхый эмгектер катары аздектелиши шарт.

Эми профессор Б.Оторбаевдин аталган окуу китебинин ийгиликтери, өзгөчөлүктөрү тууралуу сомосунан болсо да сөз айтууга аракет кылалы.

Биринчи, Б.Оторбаевдин эмгеги – илимий аппараты өзгөчө мол эмгек. Окуу китебинде орус адабиятын окутуунун методикасы илиминин 200 жылдан, ал эми кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин 70 жылдан ашык мезгилинде жарык көргөн негизги эмгектер талдоого алынып, алар боюнча корутундулар чыгарылып, колдонуу боюнча конкреттүү практикалык сунуштар берилген (*Б.Оторбаевдин жеке китепканасы өтө бай, анда кагаз түрүндөгүсүн мындай коёлу, электрондук китепканасы эле 54 миңден ашык китептен турат, анан ал күн санап толукталуунун үстүндө*).

Экинчи, орус адабиятын окутуунун методикасы илиминин калыптанып, өнүгүшүн М.В.Ломоносовдун 1748-жылы жарык көргөн «Чечендикке карата кыскача колдонмо» аттуу эмгегинен баштап, Х.А.Чеботарев, Н.В.Новиков, Ф.И.Буслаев, В.И.Водовозов

сыяктуу революцияга чейинки ондогон окумуштуулардын эмгектери талданып, совет мезгилиндеги эмгектер, андан кийинки (2020-жылга чейинки) негиздүү эмгектер тууралуу маалыматтар берилген.

Үчүнчү, кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илиминин түптөлүп башташын өткөн кылымдын 50-жылдарынан көрүп, анын илим катары калыптанып, өнүгүшүнө өзгөчө салым кошкон профессорлор К.Иманалиев менен Б.Алымовдун эмгектерине өз-өзүнчө кеңири токтолгон.

Төртүнчү, орус адабиятын окутуунун методикасы илиминин тарыхына, азыркы абалына кенен токтолуу, талдоо менен, анын кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын илим катары калыптанып өнүгүшүнө негиз, булак болуп келгендигин, илимдеги бул процесс азыркы учурда да жүрүп жаткандыгын кыйыр түрүндө ачып көрсөткөн. Бул – чындык. Орус адабиятын окутуунун методикасы илиминен өздөштүрө турган, үйрөнө турган, пайдалана турган материалдар азыр да арбын жана керектүү. Ошол эле учурда башка элдердин, тектеш түрк элдеринин усулдук эмгектерин жана тажрыйбаларын үйрөнүү зарылдыгы бар.

Бешинчи, Б.Оторбаев бул окуу китебинде кыргыз адабиятын окутуунун заманбап багыттарын, технологияларын педагогика илиминдеги соңку табылга, ийгиликтерге таянуу менен аларга шайкеш аныктап, иштеп чыккан. Андагы парадигмалар:

1. Адабиятты инновациялап окутуу;
2. Адабиятты инсанга багыттап окутуу;
3. Адабиятты компетенттүүлүккө негиздеп окутуу;
4. Адабиятты интеграциялап окутуу;
5. Адабиятты проблемалык окутуу;
6. Адабиятты интерактивдүү окутуу.

Интерактивдүү окутууда колдонулчу усулдар, ыкмалар, каражаттар: кейс-метод, долбоорлор усулу, Open Space технологиясы, кластер, эвристикалык баарлашуу, мастер-класс, чыгармачылык тапшырмалар, чакан топтор менен болчу иштер, башкарып окутуу, концептуалдык карта, Троя аты, Блумдун кубиги, чаташкан логикалык чынжырлар, аналитикалык жалпылоо, эркин жазуу, ролдук оюн жана имитация, Фишбоун, иштиктүү оюн, карусель, рангаллоо, салыштыруу диаграммасы, аквариум, ИНСЕРТ, суроолор дарагы, интерактивдүү лекция, интерактивдүү оюндар, Блумдун таксономиясы, пазл, ордунду ээле, ийрек (зигзаг), ой калчоо, сынчыл ойлом, эки бөлүктүү күндөлүк, катасын тап, текстти сунушталган схема боюнча талдоо ж.б. (бардыгы 40ка жакын).

Алтынчы, педагогика илиминде, анын ичинде кыргыз адабиятын окутуунун методикасында «методика», «технология» түшүнүк-терминдери соңку мезгилде өтө кеңири колдонулуп келе жатса да, чаташтыруулар, так эместиктер, туура эмес түшүнүүлөр орун алып келет. Бул маселе боюнча Болот Оторбаевдин пикирин толук келтирели: «Бир караганда, технология методиканын жаңыча аталышы сыяктуу. Кайсы бир деңгээлде мунун чындык жагы бар, бирок айырмачылыктары да жетишерлик. Кептин аныгына чыгуу үчүн бул эки түшүнүктү өз ара салыштырып көрөлү.

Методика	Технология
1. Негизинен окутуу процессине багытталуу.	1. Негизинен окутуунун натыйжаларына багытталуу.

2. Окутуунун ык-жолдорунун жекелештирилген жыйындысы (кесиптик тажрыйбаны өткөрүп берүү кыйындайт).	2. Окутуунун ык-жолдорунун азыраак жекелештирилген системасы (мугалимдин кесиптик тажрыйбасын өткөрүп берүү жана кеңейтүү мүмкүнчүлүгү менен).
3. Окутуунун ык-жолдорунун, формаларынын жыйындысы.	3. Окутуунун ык-жолдорунун жана формаларынын системасы.
4. Окуу предметинин спецификасынын басымдуулук кылышы, окуу маалыматынын сапаттык өз алдынчалыгына басым коюу.	4. Окуу предметтеринин универсалдуу байланыштарынын басымдуулук кылышы, билим берүүчүлүк системанын бүтүндүк-дүйнөгө көз караштык түзүмүнө басым коюу.
5. Окуу маалыматынын, билим берүүчүлүк-дидактикалык өлчөөлөрдүн арбын болушу.	5. Билимдердин кыймылын анын илимий-изилдөөчүлүк генезисинен билим берүүчүлүк процесске карай ишке ашыруу (чечмелеп түшүндүрүлүп)

(Оторбаев Б.К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. Окуу китеби. – Б.: Айат, 2022. – 111-б.)

Автор андан ары эки термин-түшүнүккө өз-өзүнчө аныктамаларды берип, технологиянын артыкчылыктарын төрткө бөлүп көрсөткөн. Б.Оторбаевдин бул маалыматтары педагогикадагы «методика» жана «технология» түшүнүктөрү боюнча Эл мугалими, профессор И.Бекбоев менен профессор Э.Мамбетакуновдун берген түшүндүрмөлөрүн толуктап, алардын дидактикалык маани-маңызын жатык билүүгө кызмат кылат деп ишенебиз.

Жетинчи, окуу китебинде кыргыз адабиятын окутуунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүү, алар боюнча пикир, сунуш айтуу милдеттүү түрдө конкреттүү жазуучунун конкреттүү чыгармасы менен байланышта, анын негизинде жүргүзүлгөн. Бул окуу китебинин практикалык-колдонмолук маанисин арттырып, кыргыз адабияты мугалимине предметтик-тематикалык маселелерди чечип алуусуна кызмат кылуусун арттырган.

Сегизинчи, автордун адабият теориясын, көркөм чыгарманын табиятын, аны жаратуу түйшүгүн, көркөм чыгарманы которуу маселелерин жакшы билери, аларды өз жан дүйнөсүнөн өткөрүп, өзү ыр жана кара сөз түрүндөгү көркөм тексттерди жаратып келе жаткандыгы окуу китебинде байкалып турат. Башкача айтканда, талдоого, окутууга багытталган ар бир көркөм текст боюнча автордун жеке пикири, сунушу кызыгууну жаратат.

Тогузунчу, окуу китеби 7 бөлүктөн туруп, ар бири толук иштелген, тыянакталган, өзүнчө аякталган, конкреттүү практикалык сунуштары бар, бардыгы бир максатка багытталган бүтүн эмгек катары окулат. Керектөөчү өзүнө керектүү болгон теориялык-практикалык маалыматтарды алып, аларды өз ишмердүүлүгүндө колдонот.

Онунчу, окуу китебинин мазмундук-тематикалык бөлүнүшү, ар бир теманы, бөлүмдү өздөштүрүүгө карата тапшырмалардын, суроолордун берилиши, айрым сабактын үлгүлөрүнүн иштелиши, сөздүк, тиркемелердин берилиши, бүтүндөй дидактикалык негиздери менен жабдылышы бул сыяктуу окуу китептерин иштеп чыгууга үлгү болорлук деңгээлде аткарылгандыгын атайын белгилей кетмекчибиз.

Баса, жакында эле 2025-жылдын 11-ноябрында Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинде педагогика илимдеринин кандидаты, профессор

Оторбаев Болот Капаровичтин мектеп мугалимдери, студенттер жана магистранттар үчүн «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» (560 бет) окуу китебинин, «Мектепте көркөм чыгарманы талдоонун технологиялары» (192 бет) жана «Манас» үчилтигин мектепте интерактивдүү окутуу» (192 бет) окуу куралдарынын таанытмасы болуп өттү. Чыгып сүйлөгөндөр: педагогика илимдеринин доктору, профессор Э.Мамбетакунов, филология илимдеринин доктору, профессор С.Байгазиев, филология илимдеринин доктору, профессор К.Абакиров, филология илимдеринин доктору, профессор А.Турдугулов, филология илимдеринин доктору, профессор Г.Жаманкулова, Бишкек шаардык №58 мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими К.К.Оболова ж.б. Б.Оторбаевдин кыргыз адабиятын окутуунун методикасы илимине кошкон салымы кыйла бараандуу экенин бир ооздон баса белгилөө менен, аталган эмгектеринин баалуу жактарын ачыктап чечмелөө аракетинде болушту. Арийне, чыгып сүйлөгөндөрдүн ичинде педагогика илимдеринин доктору, профессор Ж.Чыманов мен да бармын. Айрыкча ушунда алар салмактуу, фундаменталдуу эмгек катары таанылган «Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы» окуу китебинин болочоктогу жаш педагог адистер: студенттер жана магистранттар, ошондой эле мектептердеги практик мугалимдер үчүн да бөтөнчө маанилүүлүгүн, андагы баяндалган адабиятты окутуунун заманбап технологиялары ар тараптуу жана жеткиликтүүлүк принцибинде келтирилгенин зор канааттануу менен айтып өтүштү. Ошондой эле «Мектепте көркөм чыгарманы талдоонун технологиялары» жана «Манас» үчилтигин мектепте интерактивдүү окутуу» окуу куралдары да болочок жаш адистер менен мектеп мугалимдери үчүн усулдук жактан чоң көмөк берчү колдонмолордон экенинин айныксыздыгы чыгып сүйлөгөндөрдүн сөздөрүнөн улам ачыкталды.

Жеңишбек Чыманов, п.и.д., профессор

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

АДАБИЯТ ТААНУУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERARY CRITICISM

1. **Баймырзаев Б.А., Мусуралиева Э.Т.** ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, РАССМАТРИВАЕМЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПИСАТЕЛЯ Т. ШАЙДУЛЛАЕВОЙ
Баймырзаев Б. А., Мусуралиева Э. Т. ЖАЗУУЧУ Т.ШАЙДУЛЛАЕВАНЫН ПРОЗАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КӨТӨРҮЛГӨН НЕГИЗГИ ПРОБЛЕМАЛАР 3
Baimurzaev B. A., Musuralieva E. T. THE MAIN PROBLEMS RAISED IN THE PROSE WORKS OF THE WRITER T. SHAIDULLAYEVA

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

2. **Бейшенбаева Б.Т.** «МАНАС» ЭПОСУНУН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НАРКТАРЫ
ПРОФЕССОР С. БАЙГАЗИЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ 15
Бейшенбаева Б.Т. ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ ЭПОСА «МАНАС» В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА С. БАЙГАЗИЕВА
Beishenbayeva B.T. ETHNOPEDAGOGICAL VALUES OF THE EPIC "MANAS" IN THE RESEARCH OF PROFESSOR S. BAIGAZIEV

ПЕДАГОГИКА
PEDAGOGY

3. **Боронбай кызы Айдана** САНАРИПТИК ДООРДОГУ БАЛДАР АДАБИЯТЫНА СЕРЕП
Боронбай кызы Айдана ОБЗОР ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ 22
Boronbai kuzu Aidana AN OVERVIEW OF CHILDREN'S LITERATURE IN THE DIGITAL ERA
4. **Дүйшөбаева А., Эргашева Г., Байжигитова Г.** АДАБИЙ ОКУУДА ОКУРМАНДЫК САБАТТУУЛУКТУ КАЛЫПТАНДЫРУУ
Дүйшөбаева А., Эргашева Г., Байжигитова Г., ФОРМИРОВАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В ЛИТЕРАТУРНОМ ЧТЕНИИ 29
Duishebayeva A., Ergasheva G., Baizhigitova G. FORMATION OF READING LITERACY IN LITERARY READING
5. **Жумадинов Ш., Бекишева Ч.Б.** АРАЛЫКТАН ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮН ТҮЗҮҮНҮН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ
Жумадинов Ш., Бекишева Ч.Б. МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ 35
Zhumadinov Sh., Bekisheva Ch. B. METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF AN INFORMATION EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN DISTANCE LEARNING
6. **Мамытов А.** ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН ЖАҢЫЧА БААЛОО
Мамытов А. ОЦЕНКА УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ ПО-НОВОМУ 42
Mamytov A. ASSESSING STUDENT PERFORMANCE IN A NEW WAY
7. **Сыдыкбаева М.М., Белгибаев А.К.** АВИАЦИЯ АДСТИКТЕРИНДЕ БИЛИМ АЛЫП ЖАТКАН СТУДЕНТТЕРГЕ ТИЛДЕРДИ ИНТЕГРАЦИЯЛАНГАН МЕТОДДОРДУН НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУНУН ЖОЛДОРУ
Сыдыкбаева М.М., Белгибаев А.К. ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ЯЗЫКАМ СТУДЕНТОВ АВИАЦИОННЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРИРОВАННЫХ МЕТОДОВ 54
Sydykbaeva M.M., Belgibaev K. APPROACHES TO TEACHING LANGUAGES TO STUDENTS OF AVIATION SPECIALTIES BASED ON INTEGRATED METHODS
8. **Темирканова Т.Э.** МУГАЛИМ АДСТИГИНДЕ УКУКТУК МАДАНИЯТТЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ
Темирканова Т.Э. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФЕССИИ 59
Temirkanova T.E. ACTUAL ISSUES OF FORMATION OF LEGAL CULTURE IN THE TEACHING PROFESSION
9. **Эргашева Г., Дүйшөбаева А., Байжигитова Г.Б.** БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА ОРФОГРАФИЯЛЫК САБАТТУУЛУККА ҮЙРӨТҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
Эргашева Г., Дүйшөбаева А., Байжигитова Г.Б. ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ 65
Ergasheva G., Duishebayeva A., Baizhigitova G. B. TECHNOLOGIES FOR TEACHING SPELLING IN PRIMARY SCHOOLS

10. **Мусалиева К.К., Иманалиев А.** ЭТНОПЕДАГОГИКА ИНСАНДЫ РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК ТАРБИЯЛООНУН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ
Мусалиева К.К., Иманалиев А. ЭТНОПЕДАГОГИКА КАК СРЕДСТВО ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ 70
Musalieva K. K., Imanaliev A. ETHNO-EDUCATION AS A MEANS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF THE INDIVIDUAL
11. **Дадабаев И.К., Бектурганова Н.И., Бочкарев В. В.** ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОМАНДНОЙ СПЛОЧЕННОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ КЛУБЕ
Дадабаев И.К., Бектурганова Н.И. Бочкарев В.В. КЕСИПТИК ФУТБОЛДО КОМАНДАЛЫК БИРИМДИКТИ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ФАКТОРЛОРУ 77
Dadabaev I.K., Bekturganova N.I., Bochkarev V.V. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FACTORS OF TEAM COHESION FORMATION IN PROFESSIONAL FOOTBALL
12. **Бектурганова Н.И., Бочкарев В.В., Дадабаев И.К.** ФУТБОЛ КАК СРЕДСТВО ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ШКОЛЬНИКОВ 12 – 13 ЛЕТ
Бектурганова Н.И., Бочкарев В.В., Дадабаев И.К. ФУТБОЛ 12 -13 ЖАШТАГЫ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН ДЕНЕ ТАРБИЯЛООНУН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ 84
Bekturganova N.I., Bochkarev V.V., Dadabaev I.K. FOOTBALL AS A MEANS OF PHYSICAL TRAINING FOR SCHOOLCHILDREN AGED 12 – 13
13. **Арзамасцев М.Н., Ливинская Л.П., Недугов Р.В.** АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ КРИТЕРИЕВ ОЦЕНКИ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МУЖСКОЙ БАСКЕТБОЛЬНОЙ КОМАНДЫ 89
Арзамасцев М.Н., Ливинская Л.П., Недугов Р.В. СТУДЕНТТИК ЭРКЕК БАСКЕТБОЛДУК КОМАНДАНЫН ОЮНДУК ИШМЕРДУУЛУГУН БААЛООНУН НЕГИЗГИ КРИТЕРИЙЛЕРИН ТАЛДОО
Arzamastsev M.N., Livinskaya L.P., Nedugov R.V. ANALYSIS OF THE MAIN CRITERIA FOR EVALUATING THE GAME PERFORMANCE OF A STUDENT MEN'S BASKETBALL TEAM
14. **Арыкова Ч.Н., Мурзаходжоев К., Бердибаева Н.М.** 10-13 ЖАШТАГЫ ӨСПҮРҮМ ВОЛЕЙБОЛЧУЛАРДЫ АТАЙЫН ШАМДАГАЙЛЫКА ТАРБИЯЛОО 95
Arykova Ch.N., Murzakhodzhaev K., Berdibaeva N.M. SPECIAL DEXTERITY TRAINING FOR YOUNG VOLLEYBALL PLAYERS AGED 10-13 YEARS
- МЕТОДИКА ЖАНА ТАЖРЫЙБА
МЕТОДОЛОГИЯ И ОПЫТ
METHODOLOGY AND EXPERIENCE
15. **Токтобекова А. О.** ҮЙ-БҮЛӨ – ТАРБИЯНЫН БАШАТЫ ЖАНА ӨЗӨГҮ, АТА-ЭНЕ ЖАНА КООМЧУЛУК МЕНЕН ЖИГЕРДҮҮ ИШТӨӨ
Токтобекова А. О. СЕМЬЯ — ОСНОВА И ИСТОКИ ВОСПИТАНИЯ, АКТИВНАЯ РАБОТА С РОДИТЕЛЯМИ И ОБЩЕСТВОМ 101
Toktobekova A. O. FAMILY AS THE SOURCE AND FOUNDATION OF UPBRINGING: ACTIVE COOPERATION WITH PARENTS AND SOCIETY
- ТИЛ ИЛИМИ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS
16. **Осмонова Н.Д.** ТИЛДЕГИ СТИЛИСТИКАЛЫК КАТАЛАРДЫН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА АЛАРДЫ ЖОЮУНУН ЖОЛДОРУ
Осмонова Н.Д. ВОЗНИКНОВЕНИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ОШИБОК В ЯЗЫКЕ И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ 107
Osmonova N.D. THE EMERGENCE OF STYLISTIC ERRORS IN LANGUAGE AND WAYS TO ELIMINATE THEM

ДЕНЕ ТАРБИЯСЫ ЖАНА СПОРТ
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И СПОРТ
PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

17. **Токтомамбетов О., Исакова Ж.Ж.** ОРТО БИЙИК ТОО ШАРТЫНДА ЖАШ ЭРКИН КҮРӨШ БАЛБАНДАРЫНЫН АТАЙЫН ФИЗИКАЛЫК ДАЯРДЫГЫ
Токтомамбетов О., Исакова Ж.Ж. СПЕЦИАЛЬНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СПОРТСМЕНОВ-ПОДРОСТКОВ ВОЛЬНОГО СТИЛЯ В УСЛОВИЯХ СРЕДНЕГОРЬЯ
Toktomambetov O., Isakova Zh.Zh. SPECIALIZED PHYSICAL TRAINING OF TEENAGE FREESTYLE ATHLETES IN MIDDLE-ALTITUDE CONDITIONS 115
18. **Бочкарев В.В., Бектурганова Н.И., Световой С.А.** ИСКУСТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ФУТБОЛЕ
Бочкарев В.В., Бектурганова Н.И., Световой С.А. ФУТБОЛДОГУ ДЕНЕ ДАЯРДЫГЫНЫН МЕТОДИКАСЫН ОРКУНДОТУУДОГУ ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИН
Bochkarev V.V., Bekturganova N.I., Svetovoi A.V. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A TOOL FOR IMPROVING PHYSICAL TRAINING METHODOLOGY IN FOOTBALL 120
19. **Жумашибек уулу Т., Исакова Ж.Ж.** ЖОГОРКУ КВАЛИФИКАЦИЯДАГЫ ЭРКИН КҮРӨШ БАЛБАНДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ДАЯРДЫГЫН ӨНҮКТҮРҮҮ
Жумашибек уулу Т., Исакова Ж.Ж. РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ БОРЦОВ ВОЛЬНОГО СТИЛЯ
Zhumashbek uulu T., Isakova Zh.Zh. DEVELOPING PSYCHOLOGICAL READINESS IN HIGHLY SKILLED FREESTYLE WRESTLERS 129
20. **Арыкова Ч.Н., Орозбаев Э., Догочиев С.К.** КЫРГЫЗСТАНДЫН КЫЗ-КЕЛИНДЕР КУРАМА КОМАНДАСЫНДА “ЛИБЕРО” ОЮНЧУСУН КОЛДОНУУ НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ
Arykova Ch. N., Orozbaev E., Dogochiev S. K. THE EFFECTIVENESS OF USING A “LIBERO” PLAYER IN THE WOMEN’S VOLLEYBALL TEAM OF KYRGYZSAN 134

РЕЦЕНЗИЯ
АЛДЫНКЫ ТАЖРЫЙБА

21. **Чыманов Ж.** ПРОФЕССОР БОЛОТ ОТОРБАЕВДИН «КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ» ОКУУ КИТЕБИ ТУУРАЛУУ 141

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
“Кут Билим” медиа борбору**

Директор: Чекиров К.А.

Директордун орун басары: Сулайманов М.

Баш редактор: Кийизбаева Ч.К..

Кол жазмалар кайтарылып берилбейт.

Терүүгө берилди: 25.01.2026
Форматы 60x84 1/16
Шарттуу басма: 8 учеттук басма
Заказ:
Нускасы: 300

Басууга кол коюлду: 28.02.2026
Кагаз типогр. 6

Редакциянын дареги:

Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү 62, 2-кабат. 1/32-бөлмө.
Эл. дарек: elagartuu28@mail.ru
«Эл агартуу» журналынын расмий сайты: www.elagartuu.site.kg
Бишкек шаары, А. Орозбеков көчөсү 44, “Алтын тамга” басмаканасы